

**КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ**

Кваліфікаційна наукова праця
на правах рукопису

ХОПТА СЕРГІЙ ФЕДОРОВИЧ

УДК 340.1

**ДИСЕРТАЦІЯ
ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ПРОФЕСІЙНОЇ
ПРАВОСВІДОМОСТІ СУДДІ ТА ЇЇ РОЛЬ В УХВАЛЕННІ СУДОВИХ
РІШЕНЬ**

12.00.01 – теорія та історія держави і права;
історія політичних і правових учень

**Дисертація
на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук**

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

С.Ф. Хопта

**Науковий керівник:
Бобровник Світлана Василівна**
доктор юридичних наук,
професор

Київ – 2017

АНОТАЦІЯ

Хопта С.Ф. – Теоретико-правові аспекти професійної правосвідомості судді та її роль в ухваленні судових рішень – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 - теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. – Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Міністерство освіти і науки України. Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Міністерство освіти і науки України. Київ, 2017.

На основі комплексного аналізу сучасних ідей щодо професійної правосвідомості судді, з'ясування генези становлення наукових знань щодо проблематики професійної правосвідомості судді, теоретичного узагальнення різних аспектів її структури та формування, впливу внутрішнього переконання та професійного досвіду на ухвалення судових рішень запропоновано теоретичну модель професійної правосвідомості судді.

У дисертаційній роботі запропоновано періодизацію розвитку уявлень про професійну правосвідомість судді в історії світової та вітчизняної правової думки, що охоплює п'ять етапів, а саме: 1) ідеї античних філософів давньогрецької філософії та римської юриспруденції у межах якого відбулося розуміння правосвідомості через розуміння духу закону особами, що виконують судові функції (імператори, сенатори, претори) із врахуванням їх статусу, освіченості, походження при вирішенні незвичайних справ; 2) погляди мислителів схоластичного богослов'я періоду Середньовіччя, який характеризується розумінням правосвідомості через характеристику душі, душевних переживань про власний духовний досвід; 3) міркування вчених-теоретиків Нової історії у межах якого вперше у поняття правосвідомості укладається термін світогляд; правосвідомість розуміється як ідеалістичне розуміння свідомості; 4) визначення та тлумачення правників XIX-XX століття впродовж якого було обґрунтовано ідею про належність правосвідомості до найважливіших елементів права; визнано її відносно самостійною галуззю індивідуальної свідомості (поряд з політичною, моральною, естетичною), що виконує роль внутрішнього регулятора юридично значущої поведінки судді; 5) сучасне розуміння вченими-правниками, що характеризується обґрунтуванням багатоаспектного характеру професійної правосвідомості судді та її ролі в ухваленні судових рішень.

У роботі виокремлено професійну правосвідомість судді як самостійний різновид свідомості з відповідною системою понять і категорій, критеріїв і способів оцінок, особливих цілей і засобів їх здійснення. Запропоновано авторське визначення поняття «професійна правосвідомість судді» як суб'єктивної реакції судді на правові норми, сукупність поглядів, ідей, які відображають його ставлення до традицій, звичаїв, моральних принципів, норм поведінки, професійних обов'язків, норм права, законності, правосуддя, уявлення про те, що є правомірним і неправомірним.

Обґрунтовано методологічну основу пізнання професійної правосвідомості судді як багатоаспектної категорії за допомогою філософсько-світоглядних,

загальнонаукових та спеціально-наукових методів пізнання. Філософсько-світоглядний рівень надав можливість: а) дослідити внутрішню сторону особистості судді; б) визначити її як відображення юридичного буття, одну із форм реалізації та відображення системи офіційного права, провідника встановлених державою нормативних приписів; в) з'ясувати залежність правосвідомості судді від ефективності регулювання життя суспільства правом; г) охарактеризувати відображення вольового компоненту правосвідомості судді та її орієнтацію не лише на чинне позитивне право, а і майбутнє ідеальне право; д) виокремити правову визначеність цього різновиду професійної свідомості, оскільки вона спрямована на забезпечення права і прав; є) встановити взаємозв'язок та взаємозалежність правосвідомості та таких сутнісних категорій як право, справедливість, закон, свобода, обов'язок. Соціально-філософський вимір професійної правосвідомості судді надав можливість визначати означену проблему як процес: а) становлення особистості судді, засвоєння суддею правових цінностей, норм, настанов, зразків поведінки, притаманних суспільству, соціальній спільноті, групі; б) розвитку у судді задатків до адекватної інтеграції у правове поле й культурно-правове середовище; в) власного входження особи у правове поле й культурно-правове середовище у зв'язку з обранням професії судді; Правосвідомість судді охарактеризовано як: а) різновид суспільної свідомості; б) засіб відображення соціальної дійсності та соціальних відносин, регульованих законами; в) засіб активного впливу на соціальну дійсність; г) результат розумової діяльності судді; д) об'єктивно обумовлену і соціально фіксовану сферу діяльності; є) систему правових дій, що виконують систематично, в межах нормативних приписів, що є різновидом соціальних норм; забезпечують особливий соціальний статус судді; ж) результат соціалізації судді у суспільстві та суспільного досвіду; з) соціокультурну цінність.

Окрему увагу у дисертаційній роботі приділено з'ясуванню структури професійної правосвідомості судді як внутрішньої її організації, що відображається у діалектичному поєднанні її складових елементів: 1) правової ідеології, що є систематизованими уявленнями судді про правову дійсність, в основу якої покладаються ціннісні настанови судді; 2) правової психології, що є мотивом правової поведінки і волі судді як здатності до самоконтролю і саморегуляції, а також сфери несвідомого правового досвіду; 3) аксіологічної ментальності (ціннісно-правових орієнтацій судді), яка виступає структуроутворюючим компонентом професійної правосвідомості судді, що визначає її ціннісну природу, будучи детермінантою правової ідеології і правової психології; як складне явище відображено у всіх елементах структури професійної правосвідомості судді і розкривається у специфіці праворозуміння, правопочуття, правобачення та характеризується особливостями світогляду, системою цінностей, психологічного складу судді.

Удосконалено теоретичні уявлення про правопізнання, яке є важливим засобом інтелектуального і морального впливу на професійну правосвідомість судді, що сприяє розвитку його правових уявлень та правових знань; правопізнання впливає на механізм дії правосвідомості судді та полягає у

загальній правовій оцінці соціальних фактів, у судженнях про відповідність поведінки суб'єктів суспільних відносин нормам і принципам права.

У дисертації зроблено висновок, що процес функціонування професійної правосвідомості судді є складним механізмом, який не є лише зміною функцій, а являє собою їх цілісну сукупність, взаємозв'язок і взаємообумовленість. Обґрунтовано авторське визначення функцій професійної правосвідомості судді як основних напрямків сприйняття суддею правової дійсності та впливу на неї, що здійснюються відповідними способами (у певних формах) і відображають соціальну роль та призначення правосвідомості судді. Виокремлено наступні функції професійної правосвідомості судді: а) пізнавальну та оціночну функції, що перебувають у нерозривній єдності; б) функцію формування професійно-юридичної думки судді; в) функцію прогнозування; г) функцію нормативності; д) регулятивну функцію.

Досліджено загальні положення про внутрішнє переконання судді як системи елементів розумової діяльності судді з дослідження та оцінки доказів, суб'єктивної частини його діяльності, яка відображається в об'єктивно ухвалених ним судових рішеннях, до яких належать: 1) індивідуальні знання судді, якими він володіє на момент розгляду справи; 2) процес пізнання матеріалів справи як творчо-розумовий процес, на підставі якого обґрунтовується висновки, що формують внутрішнє переконання судді; 3) усвідомлення суддею ступеня власної незалежності; 4) психологічно-емоційний стан судді при дослідженні матеріалів справи; 5) вольовий стимул, що спонукає суддю до практичних дій, а саме – до ухвалення рішення (вироку) по справі; 6) зовнішня обґрунтованість і аргументованість ухваленого судового рішення.

Обґрунтовано уявлення про професійний досвід судді як структурний компонент його психологічної системи як суб'єкта професійної діяльності, що інтегрує у собі: 1) мету, тобто психологічну умову професійної діяльності; 2) спрямованість як сенсоутворюючий мотив професійної діяльності; 3) компетентність, що є передумовою психологічної готовності судді як фахівця до виконання покладених на нього професійних обов'язків.

У дисертаційній роботі досліджено наукові підходи до розуміння деформацій професійної правосвідомості судді як юридичної категорії, що віддзеркалює сутність філософського, психологічного, соціологічного та юридичного осмислення змісту цього феномену, який розуміється як зміни, що призводять до суперечностей у раціональних і психологічних компонентах правосвідомості судді, що впливають на сприйняття правової дійсності і формування його готовності до виконання професійних обов'язків.

Ідеї та положення дисертації підтверджуються та враховують результати соціологічного опитування, проведеного серед суддів та студентів-магістрів юридичного напрямку підготовки. Серед питань, запропонованих для анкетування були структурні блоки професійної правосвідомості судді, її роль в ухваленні судових рішень, вимоги правового досвіду судді, фактори, що впливають на суддівську практику, прояви деформацій правосвідомості судді та шляхи їх подолання.

Ключові слова: професійна правосвідомість, свідомість, структура професійної правосвідомості судді, функції професійної правосвідомості судді, внутрішнє переконання судді, професійний досвід судді, деформація професійної правосвідомості, ухвалення судових рішень.

ANNOTATION

Нопта S.F. - Theoretical and legal aspects of professional judge justice and it's role in judicial decisions - *Qualification scientific work on rights for a manuscript.*

Dissertation for PhD in Legal science, specialty 12.00.01 - theory and history of State and Law; History of political and legal science. – Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ministry of Education and Science of Ukraine. Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ministry of Education and Science of Ukraine. – Kyiv, 2017.

The dissertation deals with the modern theoretical models of professional sense of justice of the judge on the basis of a comprehensive study of the modern state of professional sense of justice of the judge, the Genesis of the formation of scientific knowledge on problems of professional sense of justice of the judge, the theoretical study of various aspects of the structure and formation of professional legal consciousness of judges, influence internal beliefs and professional experience on the formation of judgments.

The thesis is provides a study of the periods of ideas about justice professional judges in the history of world and national legal thought, which covers five stages of formation and development of views definite problem, namely: 1) the ideas of ancient philosophers of ancient Greek philosophy and Roman law within which there was an understanding of justice through understanding the spirit of the law by persons performing judicial functions (emperors, senators, Pretoria) with regard to their status, osvidchennosti origin in deciding an unusual ynyh cases; 2) looks thinkers scholastic theology of the Middle Ages, characterized by an understanding of justice through understanding the soul, spiritual experiences of their own spiritual experience; 3) considerations academics within New stories for the first time the concept of justice concluded term outlook, justice understood as idealistic understanding of consciousness; 4) the definition and interpretation Bar XIX-XX century during which it was proved that justice is an essential element of law; relatively independent branch of individual consciousness (along with the political, moral, aesthetic) and serves as internal controller legally significant human conduct; 5) The current understanding of the legal profession, characterized justification multidimensional nature of professional judges and legal awareness of its role in the formation of law, as judges depends on the implementation of state functions to protect human rights and freedoms.

The thesis singled professional judge justice as an independent kind of consciousness with that of the concepts and categories, criteria and methods of evaluations, especially big goals and means of implementation. The author definition of "professional judge justice" as a subjective reaction to the law judge, that set of views, ideas that reflect his attitude to the traditions, customs, moral principles, rules of

conduct of professional duties, law, law, justice, the idea of what is lawful and unlawful.

The methodological basis of professional knowledge of justice as judges multifaceted category using the philosophical-ideological, general and special-scientific methods of cognition. Philosophical and ideological level has enabled: a) to explore the side vnutryshnyu individual judge; b) define it as a reflection of legal existence, a form of sale and display of formal rights leader regulations established by the state regulations; c) to clarify the dependence of justice to judge the effectiveness of regulation of society law; d) describe the display of volitional component of justice judges and its focus not only on the current positive law, but also the future perfect law; e) distinguish right vyznachennist this kind of professional consciousness because it aims to ensure law and human; g) establish the relationship and interdependence of justice and as such essential categories of law, justice, law, freedom, responsibility. Social and philosophical dimension of justice professional judges made it possible to define taken an issue as a process: a) the formation of individual judges judge assimilation of legal values, norms, attitudes, patterns of behavior inherent in society, social community group; b) development of instincts to judge adequate integration into the legal framework and cultural and legal environment; c) a person actually entering into the legal framework and cultural and legal environment in the election of judges profession; problem: a) the kind of social consciousness; b) a means of reflecting social reality and social relations governed by the laws of society; c) means active influence on social reality; d) the results of intellectual activity judge; d) objectively determined and fixed social areas; f) a system of legal actions performed systematically within the regulatory requirements, which is a kind of social norms; providing special social status of judges; g) the result of socialization judges in society and social experience; i) socio-cultural value.

Special attention in the dissertation is paid to the concept of the structure of professional legal conscience judges as the internal organization of professional legal conscience judges displayed in its structure, ie, dialectical combination, formed its constituent elements: 1) legal ideology that is structured representations judge about the legal validity of the based guidance values are judges; 2) legal psychology, which is the legal behavior and motivation will judge both the capacity for self-control and self-regulation, and the unconscious legal experience; 3) mentality axiological (value-orientation law judge), structure-serving professional component of justice judge who determines the nature of values, as a determinant of legal ideology and legal psychology; as a complex phenomenon reflected in all elements of the professional structures of justice and judges revealed the specifics of thinking, knowledge of law affects, and is characterized by features pravobachennya outlook, values, psychological part of the judge.

Improved theoretical understanding of knowledge of law affects, which is a powerful means of intellectual and moral influence on the professional judge justice that promotes the development of legal concepts and legal knowledge of the latter; knowledge of law affects affect the mechanism of action of justice is to judge and legal assessment of the overall social facts, judgments on compliance behavior of subjects of public relations norms and principles of law.

The thesis concludes that the process of justice functioning professional judges are complex mechanisms of which are not easy to change features, but a set of coherent, interconnection and interdependence. The concept features a professional judge of justice as the main areas of perception judge legal validity and impact on it, which made appropriate means (in some form) and express the social role and purpose of justice judge. Singled out the functions of justice of professional judges: a) cognitive and evaluative functions are inseparable unity; b) the function of forming professional and legal opinion of the judge; c) function prediction; d) normative function; d) regulatory functions.

Studied the general provisions of inner conviction as a judge of elements of mental activity of a judge investigating and assessing the evidence, the subjective part of its activities, which is reflected in objective judgments passed by him, which include: 1) knowledge of individual judges, whom he has at the time of trial; 2) learning process case files as creative thought process by which draws conclusions which form the inner conviction of the judge; 3) Knowledge judge the degree of its independence; 4) psycho-emotional state judges in the study case materials; 5) volitional stimulus, prompting the judge to action, namely the decision (judgment) on the case; 6) external validity and argumentativeness passed judgment.

Grounded understanding of professional experience judges that there is a structural component psychological system of judges as the subject of professional activity that integrates: 1) goal as psychological conditions by profession; 2) direction as sensoutvoryuyuchy motive profession; 3) competence as a prerequisite psychological readiness judge as an expert to carry out their professional duties.

In the dissertation scientific approach to strain the professional sense of justice judge as a legal category that reflects the essence of the philosophical, psychological, sociological and legal understanding of the content of this phenomenon, understood as changes that lead to differences in the rational and psychological components of justice judges that appear on perception of legal reality and shaping willingness of the latter to perform professional duties.

Keywords: professional consciousness, consciousness, structure of justice professional judges, professional functions of justice judges inner conviction judge, judge expertise, deformation, deformation of professional conscience.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ:

Статті у наукових фахових виданнях України з юридичних наук:

1. Хопта С.Ф. Професійна правосвідомість: становлення категоріального розуміння та практичне значення для реформи в Україні. *Соціологія права : Науково-практичний журнал*. 2015. №3-4 (14-15). С. 386-391.

2. Хопта С.Ф. Структура професійної правосвідомості судді : *Порівняльно-аналітичне право : електронне фахове видання* : ДВНЗ «Ужгородський національний університет. 2017. №2. С. 263-266.

3. Хопта С.Ф. Професійний досвід судді як юридична категорія. *Право і суспільство* : Науковий журнал. 2017. №3. Ч. 2. С. 39-44.

4. Хопта С.Ф. Внутрішнє переконання та професійна правосвідомість судді у механізмі прийняття судових рішень. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Сер. Юридичні науки. 2017. Вип. 2, т. 1. С. 115-118.

5. Хопта С.Ф. Сутність правосвідомості: філософський та соціальний рівні. *Бюлетень Міністерства юстиції України* : загальнодержавне науково-практичне фахове видання. 2017. №6. С. 43-48.

6. Хопта С.Ф. Внутрішнє переконання судді як основа прийняття правосудних рішень. *Альманах права*. Людиноцентризм у праві: теоретико-правові засади. 2017. Вип. 8. С. 397-400.

**Статті у наукових періодичних виданнях з юридичних
наук інших держав:**

7. Хопта С. Формирование профессионального правосознания судьи. *Leges et Viata Revista s tiintitico-practica*. 2017. С. 118-123.

Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

8. Хопта С.Ф. Принципы судопроизводства как объект научного понимания: состояние и перспективы развития // *Теоретико-методологические и конституционные основы устойчивого развития национальной правовой системы в условиях глобальных и региональных процессов в контексте защиты прав человека и построения правового государства* : Материалы Международной научно-практической конференции (г. Минск, 12-16 мая 2015 г.) : Минск : Белорусский государственный университет, 2015. С. 575-578.

9. Хопта С.Ф. Правосвідомість та правова система: аспекти взаємодії // *Актуальні питання реформування правової системи України* : Зб. матеріалів XII Міжнародної науково-практичної конференції (м. Луцьк, 26-27 червня 2015 р.) : Луцьк: Вежа-Друк, 2015. С. 61-63.

10. Хопта С.Ф. Доктринальний рівень професійної правосвідомості // *Актуальні питання реформування правової системи України*: Збірник матеріалів XIII Міжнародної науково-практичної конференції (м. Луцьк, 24-25 червня 2016 р.): Луцьк: Вежа-Друк, 2016. С. 73-74.

11. Хопта С.Ф. Роль професійної правосвідомості судді у реформуванні правової системи України // *Держава і право та правотворчі традиції Українського народу* (до 150-річчя М.С. Грушевського : Збірник тез доповідей III Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Ірпінь, 23 листопада 2016 р.). Вінниця : ТОВ «НІЛАН-ЛТД», 2017. С. 301-302.

12. Хопта С.Ф. Правосвідомість судді як гарантія ефективного правозастосування: категоріальний вимір // *Юридична техніка і технологія: теорія та практика застосування*: Тези доповідей та повідомлень учасників II Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Львів, 24-25 листопада 2016 р.). Харків: «Право», 2016. С. 105-108.

13. Хопта С.Ф. Формування внутрішнього переконання судді – доктринальний рівень дослідження // *Правова доктрина та юридична практика: основні шляхи взаємовпливу та підвищення ефективності*: Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 26 травня 2017 р.). Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2017. С. 304-308.

14. Хопта С.Ф. Професійний досвід судді та судова правотворчість // *Проблеми законодавчого регулювання порядку розробки та прийняття нормативно-правових актів*: Тези доповідей та повідомлень III Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 2-3 листопада 2017 р.). Харків: Право, 2017. С. 291-293.

Spusok opublikovanuch prats za temoyu dusertazii

1. Нопта С.Ф. Profesiynna pravovidomist: stanovlennya katehorialnoho rozuminnya ta praktychne znachennya dlya reformy v Ukrayini. Sotsiolohiya prava : Naukovo-praktychnyy zhurnal. 2015. №3-4 (14-15). S. 386-391.

2. Hopta S.F. Struktura profesiynoyi pravosvidomosti suddi : Porivnyalno-analitychne pravo : elektronne fakhove vydannya : DVNZ «Uzhhorodskyy natsionalnyy universytet. 2017. №2. S. 263-266. www.pap.in.74.pdf (data zvernennya : 17.05.2017).

3. Hopta S.F. Profesiynny dosvid suddi yak yurydychna katehoriya. Pravo i suspilstvo : Naukovyy zhurnal. 2017. №3. Ch. 2. S. 39-44.

4. Hopta S.F. Vnutrishnye perekonannya ta profesiyna pravosvidomist suddi u mekhanizmi pryynyattya sudovykh rishen. Naukovyy visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu. Ser. Yurydychni nauky. 2017. Vyp. 2, t. 1. S. 115-118.

5. Hopta S.F. Sutnist pravosvidomosti: filosofskyy ta sotsialnyy rivni. Byuleten Ministerstva yustytseyi Ukrayiny : zahalnoderzhavne naukovo-praktychne fakhove vydannya. 2017. №6. S. 43-48.

6. Hopta S.F. Vnutrishnye perekonannya suddi yak osnova pryynyattya pravosudnykh rishen. Almanakh prava. Lyudynotsentryzm u pravi: teoretyko-pravovi zasady. 2017. Vyp. 8. S. 397-400.

**Statti u naukovykh periodychnykh vydannyakh z yurydychnykh
nauk inshykh derzhav:**

7. Hopta S. Formyrovanye professyonalnoho pravosoznannya sudy. Legea si Viata Revista s tiintitico-practica. 2017. iulie. S. 118-123.

Publikatsiyi, yaki zasvidchuyut aprobatsiyu materialiv dysertatsiyi:

8. Hopta S.F. Pryntsypy sudoproyzvodstva kak obekt nauchnoho ponymanyya: sostoyanye y perspektyvy razvytyya // Teoretyko-metodolohycheskye y kontytutsyonnye osnovy ustoychyvoho razvytyya natsynalnoy pravovoy systemy v uslovyakh hlobalnykh y rehyonalnykh protsessov v kontekste zashchyty prav cheloveka y postroyeniya pravovoho hosudarstva : Materyaly Mezhdunarodnoy nauchno-praktycheskoy konferentsyy (h. Mynsk, 12-16 maya 201 h.) : Mynsk : Belorusskyy hosudarstvennyy unyversytet, 2015. S. 575-578.

9. Hopta S.F. Pravosvidomist ta pravova systema: aspekty vzayemodiyi // Aktualni pytannya reformuvannya pravovoyi systemy Ukrayiny : Zb. materialiv KhII

Mizhnarodnoyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi (m. Lutsk, 26-27 chervn 2015 r.) : Lutsk: Vezha_Druk, 2015. S. 61-63.

10. Hopta S.F. Doktrynalnyy riven profesiynoyi pravosvidomosti // Aktualni pytannya reformuvannya pravovoyi systemy Ukrayiny: Zbirnyk materialiv KhIII Mizhnarodnoyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi (m. Lutsk, 24-25 chervnya 2016 r.): Lutsk: Vezha-Druk, 2016. S. 73-74.

11. Hopta S.F. Rol profesiynoyi pravosvidomosti suddi u reformuvanni pravovoyi systemy Ukrayiny // Derzhava i pravo ta pravotvorchi tradytsiyi Ukrayinskoho narodu (do 150-richchya M.S. Hrushevskoho : Zbirnyk tez dopovidey III Vseukrayinskoyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi (m. Irpin, 23 lystopada 2016 r.). Vinnytsya : TOV «NILAN-LTD, 2017. S. 301-302.

12. Hopta S.F. Pravosvidomist suddi yak harantiya efektyvnoho pravozastosuvannya: katehorialnyy vymir // Yurydychna tekhnika i tekhnolohiya: teoriya ta praktyka zastosuvannya: Tezy dopovidey ta povidomlen uchasnykiv II Vseukrayinskoyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi (m. Lviv, 24-25 lystopada 2016 r.). Kharkiv: «Pravo», 2016. S. 105-108.

13. Hopta S.F. Formuvannya vnutrishnoho perekonannya suddi – doktrynalnyy riven doslidzhennya // Pravova doktryna ta yurydychna praktyka: osnovni shlyakhy vzayemovplyvu ta pidvyshchennya efektyvnosti: Zbirnyk materialiv Mizhnarodnoyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi (m. Kyyiv, 26 travnya 2017 r.). Kyyiv: Kyyivskyy natsionalnyy universytet imeni Tarasa Shevchenka, 2017. S. 304-308.

14. Hopta S.F. Profesiynny dosvid suddi ta sudova pravotvorchist // Problemy zakonodavchoho rehulyuvannya poryadku rozrobky ta pryynyattya normatyvno-pravovykh aktiv: Tezy dopovidey ta povidomlen III Mizhnarodnoyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi (m. Kyyiv, 2-3 lystopada 2017 r.). Kharkiv: Pravo, 2017. S. 291-293.

ЗМІСТ

ВСТУП

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-ПІЗНАВАЛЬНІ ЗАСАДИ РОЗУМІННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ПРАВОСВІДОМОСТІ СУДДІ

1.1. Генеза уявлень про професійну правосвідомість судді.

1.2. Сутність професійної правосвідомості судді: основні складові та форми відображення.

1.3. Поняття та структура професійної правосвідомості судді.

Висновки до Розділу 1.

РОЗДІЛ 2. ЮРИДИЧНЕ ПІЗНАННЯ ЯК ФАКТОР ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ПРАВОСВІДОМОСТІ СУДДІ

2.1. Право та професійна правосвідомість судді: взаємодія, взаємозалежність та взаємовплив.

2.2. Сутність юридичного пізнання у професійній правосвідомості судді.

2.3. Функціональний вплив професійної правосвідомості судді на формування його правового мислення.

Висновки до Розділу 2.

РОЗДІЛ 3. РОЛЬ ПРОФЕСІЙНОЇ ПРАВОСВІДОМОСТІ СУДДІ В УХВАЛЕННІ РІШЕНЬ СУДУ

3.1. Внутрішнє переконання та професійна правосвідомість судді у процесі ухвалення судових рішень.

3.2. Професійний досвід та правосвідомість судді: взаємозалежність та вплив на ухвалення судових рішень.

3.3. Деформації професійної правосвідомості судді та шляхи їх подолання.

Висновки до Розділу 3.

ВИСНОВКИ

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

ДОДАТКИ

ВСТУП

Актуальність дослідження. Юридична наука, досліджуючи різні сторони правового життя, покликана розкривати не лише зовнішні, формально-юридичні характеристики суб'єктів права, але й проникати у глибинні, соціально-вольові начала формування і реалізації поведінки суб'єктів суспільних відносин. Цьому сприяє, зокрема, і дослідження проблеми правосвідомості як складного соціального явища, що має різні форми прояву. Однією з цих форм є професійна правосвідомість судді, значення якої в умовах сучасної трансформації судової гілки влади значно зростає.

Правосвідомість судді відображає відповідний юридичний світогляд, правову теорію та ідеологію, правові почуття і настрої, що визначають сутність діяльності судді як суб'єкта правосуддя. Професійна правосвідомість судді, маючи власний філософсько-психологічний статус, є реальним фактором зміни правової дійсності сучасного українського суспільства. Неможливо недооцінювати позитивного або негативного впливу професійної правосвідомості судді на правову сферу суспільства, її фундаментального значення у правовій системі країни, яка є позитивним фактором її духовно-культурної та ментальної розвинутості. Хоча далеко не всі судді володіють правосвідомістю, яка відповідає зазначеним характеристикам. Нерідко їй притаманні деформаційні прояви щодо ідеї і почуття права, що ускладнюють процес правового впливу на суспільні відносини. У зв'язку із цим важливо означити ту соціальну і юридичну роль професійної правосвідомості судді, яка відображає її сенс.

Водночас аналіз публікацій представників сучасної теоретичної науки, а також узагальнення результатів досліджень галузевих наук засвідчують необхідність

додаткового вивчення проблеми розуміння професійної правосвідомості судді як юридичної категорії. Поза наукової уваги залишаються, зокрема, проблеми ролі правопізнання у формуванні професійної правосвідомості судді, недостатньо дослідженими є питання впливу професійного переконання та професійної правосвідомості на ухвалення рішень суду.

Актуальність дослідження професійної правосвідомості судді зумовлена й тим, що у теорії права відсутня єдність уявлень вчених щодо розуміння поняття правосвідомості судді як самостійного підвиду професійної правосвідомості. В умовах реформування судової та правової системи важливо не лише визначити сутність професійної правосвідомості судді; причини та закономірності, що зумовлюють її формування, розвиток та деформацію, але і обґрунтувати шляхи подолання деформацій професійної правосвідомості судді.

Означене зумовлює необхідність наукового дослідження та подальшого осмислення теоретико-правових аспектів професійної правосвідомості судді, пов'язаних з обґрунтуванням її сутності, природи, функціонального призначення та ролі в ухваленні судових рішень.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертаційне дослідження здійснено в межах тем науково-дослідної роботи юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка: «Механізм адаптації законодавства у сфері прав громадян України до законодавства Європейського Союзу» (№ 06БФ042-01, номер державної реєстрації 0101U003579); «Доктрина права в правовій системі України: теоретичний і практичний аспекти» (№ 11БФ042-01, номер державної реєстрації 0111U008337) та відповідно до затвердженої Вченою радою юридичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка теми дисертації (протокол №8 від «27» червня 2014 р. та уточненої «27» червня 2017 р., протокол №9).

Мета і завдання дослідження. Виходячи з теми дисертації її *метою* є комплексний аналіз теоретико-правових аспектів професійної правосвідомості судді, її функціонального призначення та ролі в ухваленні судових рішень.

Досягнення поставленої мети зумовлює необхідність вирішення наступних завдань:

- з'ясувати історію становлення та розвитку уявлень про професійну правосвідомість судді на доктринальному рівні;
- розкрити основні складові та форми відображення сутності професійної правосвідомості судді;
- обґрунтувати авторське визначення поняття «професійна правосвідомість судді» та її структури;
- встановити роль та місце правопізнання у формуванні професійної правосвідомості судді;
- визначити функціональне призначення професійної правосвідомості судді;
- з'ясувати роль внутрішнього переконання судді як суб'єктивної складової його діяльності;
- виявити причини деформацій професійної правосвідомості судді та обґрунтувати шляхи їх подолання.

Об'єктом дисертаційного дослідження є професійна правосвідомість судді як явище правової дійсності.

Предметом дисертаційного дослідження є теоретико-правові аспекти професійної правосвідомості судді та її роль в ухваленні судових рішень.

Методи дослідження. Методологічну основу роботи складає сукупність методологічних підходів, філософсько-світоглядних, загальнонаукових, спеціально-наукових методів, поєднання яких забезпечило об'єктивний, всебічний аналіз предмету дослідження.

В основу дослідження покладено *феноменологічний підхід*, що розкрив особливості свідомості судді як суспільного феномену, який залежить від об'єктивних умов суспільного розвитку. Завдяки *аксіологічному підходу* визначено ціннісні характеристики правосвідомості судді, її значення для суспільства. *Системний підхід* забезпечив аналіз правосвідомості судді у взаємозв'язку з іншими явищами правової дійсності, а *герменевтичний* –

визначення ролі тлумачення положень законодавчих актів як фактору забезпечення нормативної основи правосвідомості судді.

З урахуванням специфіки мети та пізнавальних завдань, дисертантом було використано такі методи: *діалектичний*, який сприяв об'єктивному аналізу правосвідомості судді у русі, розвитку та виявленню протиріч, як у межах правосвідомості судді, так і в її співвідношенні з іншими правовими явищами (підрозділ 1.3); *історико-правовий* метод забезпечив виокремлення загальних закономірностей правової свідомості судді та генези становлення уявлення про цю категорію в історико-правовій думці (підрозділ 1.1); *порівняльний* метод забезпечив виокремлення рис подібності та відмінності розуміння професійної правосвідомості судді у різних галузях науки (підрозділи 2.3, 3.1, 3.2); завдяки *функціональному* методу було охарактеризовано функціональне призначення правосвідомості судді, її розвиток та суспільне призначення (підрозділ 2.3); *системний* метод забезпечив виокремлення елементів структури професійної правосвідомості судді, вияву зв'язків між її елементами та аналізу правосвідомості судді як складової правової сфери суспільства (підрозділи 1.3, 2.3); *антропологічний* метод пов'язав правосвідомість судді з людським виміром та визначив роль суб'єктивних факторів її функціонування (підрозділи 2.1, 3.1, 3.2); *структурно-функціональний* метод забезпечив аналіз структури правосвідомості судді та функціонального призначення кожного із її елементів (підрозділи 1.3, 2.3); *формально-догматичний* метод забезпечив обґрунтування категорій та правових понять, визначення їх ознак, рис та властивостей (підрозділи 1.3, 2.1, 3.1); *аксіологічний* метод застосовано для аналізу основних рис професійної правосвідомості судді, її цінності для судової влади і правового життя (підрозділ 1.3); *конкретно-соціологічний* забезпечив проведення анкетування суддів та студентів-магістрів юридичного профілю, а також підведення його підсумків (підрозділи 2.3, 3.1–3.3); метод *прогнозування* забезпечив обґрунтування шляхів подолання деформацій професійної правосвідомості судді та підвищення її ролі в ухваленні судових рішень (підрозділ 3.3).

Теоретико-методологічна основа дослідження.

Багатоаспектний характер проблеми професійної правосвідомості судді зумовлює її дослідження у різних сферах наукових знань. Вона була предметом наукового пошуку у працях вчених-представників рівних наукових напрямків, а саме:

філософські засади розуміння професійної правосвідомості судді були предметом дослідження у працях В.Д. Бабкіна, В. М. Баранова, О.Г. Данільяна, Д.А. Керімова, В.В. Лазарєва, М.І. Матузова, С.П. Погребняка, В.М. Сирих;

теоретико-правові засади розуміння професійної правосвідомості судді обґрунтовані у працях С.С. Алексєєва, О.Л. Богіничя, В.В. Дудченко, Т.З. Гарасиміва, С.Д. Гусарєва, М.І. Козюбри, А.М. Колодія, М.М. Косовича, В.В. Лемака, А.В. Малька, Р.О. Наливайко, Н.М. Оніщенко, О.В. Петришина, А.С. Піголкіна, П.М. Рабіновича, О.Ф. Скакун, Т.І. Тарахонич, М.В. Цвіка, Ю.С. Шемшученка;

особливості професійної правосвідомості судді були означені у працях Д.О. Александрова, Т.Г. Андрусяка, В.В. Вопленка, Ю.М. Грошевого, А.І. Овчиннікова, Л.І. Петражицького, Д.О. Потопейка, В.О. Чефранова;

окремі аспекти прикладного характеру професійної правосвідомості судді знайшли відображення у працях Р.С. Байніязова, Є.В. Васьковського, М.А. Гредескула, І.О. Ільїна, В.М. Карташова, М.П. Колеснікова, В.П. Малахова, І.С. Самощенко, П.І. Стучки та ін.

Емпіричну базу дослідження складають літературні джерела; нормативно-правові акти; матеріали офіційної статистики та результати соціологічного дослідження, проведеного дисертантом.

Наукова новизна отриманих результатів зумовлена тим, що дисертація є одним з перших у сучасній вітчизняній науці загальнотеоретичним монографічним дослідженням, у якому здійснено комплексний аналіз теоретико-правових аспектів професійної правосвідомості судді та її ролі в ухваленні судових рішень.

Наукова новизна отриманих результатів та особистий внесок автора відображені у таких ідеях, положеннях та висновках:

уперше:

– запропоновано періодизацію розвитку уявлень про професійну правосвідомість судді в історії світової та вітчизняної правової думки, що охоплює п'ять етапів, а саме: 1) *ідеї античних філософів давньогрецької філософії та римської юриспруденції*, у межах якого розуміння правосвідомості пов'язувалось із розумінням духу закону особами, що виконують судові функції; 2) *погляди мислителів схоластичного богослов'я періоду Середньовіччя* характеризуються розумінням правосвідомості через уявлення про душу, душевні переживання, власний духовний досвід; 3) *міркування вчених-теоретиків Нової доби*, у межах якого вперше у поняття правосвідомість укладається термін світогляд, правосвідомість розуміється як ідеалістичне розуміння свідомості; 4) *визначення та тлумачення правників XIX–XX століття*, впродовж якого було обґрунтовано уявлення про правосвідомість як найважливіший елемент права; відносно самостійну галузь індивідуальної свідомості; 5) *сучасне розуміння вченими-правниками*, що характеризується обґрунтуванням багатоаспектного характеру професійної правосвідомості судді як елементу правової реальності;

– обґрунтовано авторське визначення поняття «професійна правосвідомість судді» як такої форми відображення правових явищ, яка включає в себе психічні, інтелектуальні, емоційні, вольові процеси і стани: знання права, правові вміння, навички, правове мислення, правові емоції і почуття, правові орієнтації, позиції, мотиви, правові переконання, установки, які синтезуються в ухвалених рішеннях і які спрямовані на пізнання і взаємодію у процесі правової діяльності;

– визначено сутність юридичного пізнання у професійній правосвідомості судді, яка виявляється *на інтелектуально-професійному рівні*, що забезпечує пізнання фактів об'єктивної дійсності та встановлення її юридичних властивостей; *чуттєвому, емоційно-вольовому рівні*, що поєднує раціональний та ірраціональний аспект юридичного пізнання; *логічному та ціннісному рівні*, що зумовлює юридичне дискурсивне знання судді, *понятійному рівні*, що пов'язаний

із знанням мови права, правової реальності та юридичної техніки; рівні *узагальнення юридичного пізнання*;

– виокремлено і охарактеризовано особливості елементів структури професійної свідомості судді, серед яких: *правова ідеологія* як систематизовані уявлення судді про правову дійсність; *правова психологія* як мотив правової поведінки і волі судді; *аксіологічна ментальність* (ціннісно-правові орієнтації судді) як структуроутворюючий компонент, що розкривається у специфіці праворозуміння, право почуття та правобачення;

удосконалено:

– теоретичні уявлення про *взаємозв'язок права та правосвідомості*, що виявляється, з одного боку, у тому, що правові ідеї як продукт людського розуму проникають безпосередньо у право і є відображенням його соціокультурної специфіки, а іншого боку – правові ідеї концентруються і відображаються у правовій ідеології як частині правосвідомості у правових доктринах, течіях, концепціях;

– критерії класифікації функцій правової свідомості судді, а саме: *за сприйняттям правової дійсності* (пізнавальна, оціночна, прогностична); *за впливом на правову дійсність* (регулятивна, нормотворча, нормореалізаційна, правового моделювання, правовиховна, ідеологічна, подолання правових колізій, комунікативна, забезпечення самостійності в ухваленні судових рішень, накопичення правового досвіду);

– загальні положення про *внутрішнє переконання судді* як систему елементів розумової діяльності судді по дослідженню та оцінці доказів, яка відображається в ухвалених ним судових рішеннях;

– наукові підходи до визначення *деформації професійної правосвідомості судді* як юридичної категорії, що віддзеркалює сутність філософського, психологічного, соціологічного та юридичного осмислення змісту цього феномену, який розуміється як зміни, що призводять до суперечностей у раціональних і психологічних компонентах правосвідомості судді,

відображаються на сприйнятті правової дійсності і формуванні його готовності до виконання професійних обов'язків;

дістали подальшого розвитку:

– уявлення про *юридичне пізнання судді* як відображення у свідомості судді одержаної інформації, її розумова обробка та формування у його свідомості нового знання;

– ідеї про *принципи професійної правосвідомості судді*, які виявляються у вимогах верховенства права, справедливості, незалежності, об'єктивності, рівності, прагнення до правди, пошуку правового ідеалу;

– теоретичні положення щодо *сутності професійної правосвідомості судді* як багатоаспектної категорії, що виявляється на філософсько-світоглядному, соціальному, психологічному та спеціально-юридичному рівнях.

Практичне значення одержаних результатів полягає у тому, що вони можуть бути використані: у *науково-дослідній роботі* – для подальшої теоретичної розробки проблем, пов'язаних з визначенням сутності, змісту, особливостей професійної правосвідомості судді, для розуміння професійної правосвідомості судді як юридичної категорії, при подальшому удосконаленні теоретичних розвідок основних принципів функціонування судової системи України; у *правотворчій діяльності* – для вдосконалення правового забезпечення судочинства, підвищення ефективності нормативного регулювання процесу ухвалення судових рішень; у *правозастосовній роботі* – у процесі удосконалення правових основ діяльності органів судової влади України та аналізу процесу ухвалення судових рішень; у *навчальному процесі* – при підготовці навчально-методичних матеріалів, розділів підручників та навчальних посібників, а також проведенні занять з навчальних дисциплін «Теорія держави та права», «Актуальні проблеми теорії та філософії права», «Правові проблеми правозастосування».

Апробація матеріалів дисертації. Окремі ідеї, положення і висновки, обґрунтовані автором за результатами дисертаційної роботи, обговорювались на наступних науково-практичних конференціях: Міжнародній науково-практичній конференції «Теоретико-методологические и конституционные основы

устойчивого развития национальной правовой системы в условиях глобальных и региональных процессов в контексте защиты прав человека и построения правового государства» (м. Мінськ, 12–16 травня 2015 р.); XII Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні питання реформування правової системи України» (м. Луцьк, 26–27 червня 2015 р.); XIII Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні питання реформування правової системи України» (м. Луцьк, 24–25 червня 2016 р.); III Всеукраїнській науково-практичній конференції «Державо- та правотворчі традиції українського народу» (до 150-ти річчя М.С. Грушевського) м. Ірпінь, 23 листопада 2016 р.; II Всеукраїнській науково-практичній конференції «Юридична техніка і технологія: теорія та практика застосування» (м. Львів, 24–25 листопада 2016 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Людиноцентризм у праві: теоретико-правові засади» (м. Київ, 16 травня 2017 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Правова доктрина та юридична практика: основні шляхи взаємовпливу та підвищення ефективності» (м. Київ, 26 травня 2017 р.); III Міжнародній науково-практичній конференції «Проблеми законодавчого регулювання порядку розробки та прийняття нормативно-правових актів» (м. Київ, 2–3 листопада 2017 р.).

Публікації. За результатами проведеного дослідження опубліковано 14 наукових праць, серед яких 7 статей у фахових юридичних виданнях України, у тому числі одна в іноземному науковому виданні і 7 у збірниках тез матеріалів наукових конференцій.

Структура та обсяг дисертації визначається метою та завданнями дослідження. Робота складається зі вступу; трьох розділів, що містять дев'ять підрозділів; висновків; списку використаних джерел і додатків. Загальний обсяг становить 216 сторінок, з них 19 сторінок – список використаних джерел, що складається з 242 найменувань.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-ПІЗНАВАЛЬНІ ЗАСАДИ РОЗУМІННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ПРАВОСВІДОМОСТІ СУДДІ.

1.1. Генеза уявлень про професійну правосвідомість судді.

У цивілізованому суспільстві вирішення більшості соціальних конфліктів здійснюється у формі судового спору, за результатами якого незалежний і об'єктивний суддя виносить справедливий вердикт на користь однієї із сторін. Від його здатності пізнати всі обставини справи, повно і всебічно проаналізувати і осмислити доказову базу, представлену сторонами, юридичні і фактичні аспекти справи залежить механізм реалізації права та правосуддя. Питання правосуддя є одним з найгостріших у теорії права. Правосуддям є лише та діяльність суду з вирішення спору, яка відповідає не лише вимогам закону, а й вимогам справедливості, рівності, свободи та гуманізму. Одну з найголовніших ролей у здійсненні правосуддя відіграє професійна правосвідомість суддів. Адже яким би незалежним і неупередженим суддя не був, він є людиною, у якої є своя суб'єктивна думка, своє бачення справи. Саме професійна правосвідомість судді наповнює процес розгляду справи аксіологічним змістом, саме завдяки їй судочинство стає правосуддям.

Метою цього підрозділу є з'ясування теоретичних аспектів проблеми професійної правосвідомості судді як важливого елемента правової реальності з точки зору становлення та розвитку наукових поглядів на цю категорію. Саме це обумовлює постановку завдання – вивчення існуючих в літературі наукових вчень про професійну правосвідомість судді, їх систематизація, класифікація та визначення емпіричної бази дослідження.

Сутність професійної правосвідомості судді була предметом наукових дискусій з давніх часів. Право відображається не лише у законах та інших

визнаних державою писаних джерелах, але і у сукупності проявів юридичного мислення, правосвідомості і правової культури як регулятивних підстав прийняття юридично значущих рішень.

Аналізуючи генезу становлення наукових знань щодо проблематики професійної правосвідомості судді, ми можемо виокремити п'ять етапів становлення та розвитку поглядів, а саме: 1) ідеї античних філософів давньогрецької філософії та римської юриспруденції; 2) погляди мислителів схоластичного богослов'я періоду Середньовіччя; 3) міркування вчених-теоретиків Нової історії; 4) визначення та тлумачення правників XIX-XX століття; 5) сучасне розуміння вченими-юристами.

Погляди на формування правосвідомості, її вплив на право, вплив законів на свідомість, необхідність формування правосвідомості преторів, магістрів та інших осіб, що здійснювали правосуддя за античних часів, а також деформації правосвідомості – всі ці питання аналізували у своїх працях мислителі античної епохи.

Античні філософи не використовували поняття правосвідомість у сучасному його розумінні, більше того, поняття «правосвідомість» не було відображено у їх працях. Проте ряд ідей, що зв'язують свідомість людини і право були розкриті у межах філософсько-правової думки античного періоду. Давньогрецькі вчені замислювалися над такими категоріями як моральність, справедливість, їх вплив на розум і на закони у цілому. Ними розглядалися питання первинності і вторинності правових явищ і феноменів.

Учення про закон у античних філософів пов'язане не лише з державою і суспільством, але і з етикою, з внутрішнім світом людини, моральністю. Питання співвідношення моральності та закону розглядалися як Аристотелем, так і Платоном. Моральність найчастіше виступає у ролі конкурента або помічника закону, хоча не можливо заперечувати і впливу одного на інше. І, звичайно, моральність впливає на правосвідомість, змінюючи її відповідно до настрою людини.

Платон у своїй праці «Держава» розмірковує про справедливість щодо волі держави як правовстановлюючої організації. Він підкреслює подвійність думки про те, що справедливо виконувати волю, виражену у законі, оскільки сам закон може бути невірним і створеним на шкоду, у першу чергу, державі. Тут спостерігається цікава багатогранність ситуації, коли оцінюються правильність чи не правильність закону, з одного боку, і виконання або невиконання закону – з іншого. Більше того, є ще й третя, нерозкрита грань, яка може лише передбачатися як встановлена сумлінність влади у її діях по встановленню законів, яку Платон не розкриває. Питання ж зловживання владою Платон розкриває у «Законах», де він говорить про те, що людина за своєю природою не може правити та здійснювати правосуддя ідеально, оскільки вона є рівним над рівними і, отже, не може бути ідеальним правителем та суддею [1, с. 380].

Учення Аристотеля дещо протирічать твердженням Платона. Платон наголошував на тому, що людина поза законом може бути як вище, так і нижче людини у звичайному розумінні цього слова. У своїй праці «Політика» вчений категорично стверджує, що «людина, яка живе поза законом і правом,— найгірша з усіх» [2, с. 380]. Тобто правосвідомість – притаманна людині риса, яка робить її кращою. Аристотель відзначає, що свідомість людини суперечлива як суперечливим є її ставлення до закону, до справедливості. «Дехто, спираючись на якийсь принцип справедливості (адже закон є щось справедливе), вважає, що рабство у результаті війни справедливе, у той же час і заперечуючи це» [3, с. 385].

У правовій свідомості є суперечності, хоча їх не може не бути. Однак, Аристотель підкреслює певну помилковість цих поглядів, які породжують суперечності із самого початку, принаймні на прикладі військового рабства. Аристотель розвиває ідею інерційного впливу закону на свідомість, традиції і звички, у розрізі ідеї про шкоду нестабільних законів. Будь-яка зміна закону здійснює вплив на людей і якщо закон буде змінюватися часто там, де це можна було б і не робити, люди перестануть вірити у дію законів та перестануть їх виконувати. Тобто правосвідомість прямо залежить не тільки від змісту закону, але і від його стабільності. Нестабільне законодавство призведе до правового

нігілізму і інших дефектів правосвідомості. Крім того, закон не змінює правову поведінку людей відразу, а лише змушує їх поступово звикати до нових правил поведінки. Отже, якщо висловлюватись сучасною мовою, Аристотель вважав однією із ключових функцій держави підтримання високого рівня правосвідомості. Без цього держава і закон втрачають той зміст і ту сутність, якою вони володіють, або повинні володіти. Закон повинен робити громадян добрими і справедливими. Зробити людину кращою – це одне із завдань законодавця. Зміна правосвідомості громадян державними діями часто згадується Аристотелем, у тому числі і у його праці «Нікомахова етика»: «Справжній державний муж теж, здається, найбільше старається про чесноти, бо він хоче зробити громадян добрими і законослухняними»[4, с. 375].

Аристотель наголошує, що абстрактність закону формує у посадових осіб розуміння духу закону так, що вони можуть за аналогією з формальними правилами вирішувати незвичайні справи. Закон формує межу правосвідомості, яка відповідає за прийняття вірних і справедливих рішень. У своїх етичних творах Аристотель визначає співвідношення таких понять як справедливість, законослухняність, правосудність, кажучи, що остання включає до себе перші два (необхідно зазначити, що справедливість мислитель розуміє як відповідність до закону, так і рівність, але друге – по відношенню до іншої людини). Правосудна людина чинить законно і справедливо, що означає високу ступінь правосвідомості. Правосудність Аристотель називає «найбільшою з чеснот», а в певному сенсі і «чеснотою у цілому». Судячи з усього, правосудність – це поняття, що передує правосвідомості, оскільки ще не є свідомістю у повному розумінні цього слова, проте має ряд схожих елементів і може бути розглянута під цим кутом. Поділяючи правосудність на природну і встановлену, Аристотель зазначає про те, що перша не залежить від поглядів людини, а існує як природна чи божественна даність. Отже, правосвідомість не може відбитися на змісті законів, погоджених з природною правосудністю. Аристотель розрізняє сучасні вчення про правосвідомість тих людей, які підкоряються законам тому, що хочуть

цього, усвідомлюють їх необхідність і тих, хто підкоряється під страхом покарання, проти волі.

Складовими частинами правосвідомості Античної епохи є також поняття свідомості та порядності, використані Аристотелем. Порядність – це властивість людини, що говорить про те, що вона не користується тими благами, які в силу прогалин у законі доступні для неї, однак є надмірними і несправедливими.

Згадані вище характерні риси античних вчень можливо тлумачити по-різному. З одного боку, багато питань тлумачаться у тій манері, яка характерна виключно для свідомості людей античного періоду. Тут ми бачимо складну систему теологічних поглядів, дуже часто не схожу на християнську. Так, Платон у своєму «Післязаконні» [5, с. 515] звертається до божественної тематики у контексті законів. З іншого боку, античні філософи дотримувалися нейтралітету і не зводили свої праці до трактування міфології і релігії. На праці Платона і Аристотеля також впливало їх власне становище у суспільстві, на яке не лише впливало їх визнання сучасниками як мудреців, але і, наприклад, аристократичне походження Платона.

Отже, ми можемо зробити висновок, що ідеї античного періоду для характеристики правосвідомості застосовували метафору. Розуміння правосвідомості починалося із розуміння свідомості, яке засновувалось на розумінні душі у межах міфологічної картини світу. Правосвідомість за часів античності є розумінням духу закону посадовими особами із врахуванням їх статусу, освіченості, походження при вирішенні незвичайних справ.

Таким чином, перший етап досліджень правосвідомості судді характеризується наступними ідеями та положеннями:

- аналізований вид правосвідомості визначався як правосвідомість преторів та магістрів;
- професійна свідомість є суперечливою і формується під інерційним впливом закону;
- свідомість пов'язується з порядністю;

- правосвідомість пов'язується з розумінням духу закону та такими характеристиками судді як статус, освіченість, походження;
- спричинення значного впливу на правосвідомість міфології та релігійних ідей.

Правова наука Середньовіччя, яка формувалась під впливом теологічних поглядів, була позначена ледь помітним піднесенням. У відповідності до цього питання професійної правосвідомості суддів у період середньовіччя не було актуальним. Філософія Середньовіччя також не містить поняття правосвідомості у сучасному його розумінні. Але ми не можемо не зазначити, що у епоху християнського середньовіччя змінилося ставлення людини до самої себе, учені-теологи відкрили нову сторону проблеми свідомості. Розуміння свідомості полягало не лише у знанні про зовнішній світ, але, насамперед, у знанні про власний духовний досвід, його зміст.

Так, Блаженний Августин (V ст. н. е.) уперше чітко сформулював проблему свідомості як самосвідомості (він був послідовником вчення давньогрецького філософа, засновника неоплатонізму Плотіна – III ст. н. е.), яку розкриває через душевні переживання. Ось вони і стають предметом уваги середньовічних мислителів.

Католицьке богослов'я спеціально вивчає методи пізнання Бога, Святого Письма. Як відомо, головною характеристикою католицького богослов'я у період Середньовіччя є схоластика. Схоластичний метод був розроблений П'єром Абеляром, який першим запровадив слово «теологія» у сучасному розумінні систематичного аналізу свідчень божественного одкровення і був одним з творців схоластичної логіки. Абеляр прагнув створити і застосувати раціональні критерії до вирішення питання про те, які істини, одкровення мають універсальну цінність, а які лише відносну.

«Отці Церкви» вважали, що природа людини пов'язана з усіма основними сферами буття. Своїм тілом людина пов'язана із землею: «І створив Господь Бог людину з пороку земного і вдихнув у нього дихання життя і стала людина живою душею» (Буття, 2,7). Почуттями людина пов'язана з матеріальним світом, душею - з духовним світом, розумна частина якої здатна сходити до самого

Творця. Вони вчили, що людина має подвійну природу. Один її компонент - зовнішній, тобто тілесний, а інший - внутрішній, тобто духовний: «Бог створив внутрішню людину і зліпив зовнішню; зліплена плоть, створена душа» [6, с. 112]. Говорячи сучасною мовою, зовнішня людина є природним явищем, а внутрішня людина, її душа - надприродним явищем. Святий Григорій Богослов наочно показав відмінність між зовнішнім і внутрішнім світом людини. Зовнішнє людини - це не «я», а «моє»: рука - це не «я», тоді як «я» - це духовне начало моєї душі. У поняття душі включалося душевне і духовний стан [7, с. 49].

Таким чином, проблема правосвідомості пов'язується з:

- розумінням свідомості як двоєдиного процесу – знання про зовнішній світ та власний духовний досвід;
- аналізом правосвідомості як свідомості та самосвідомості;
- універсальною цінністю правосвідомості;
- наявністю двоєдиної природи свідомості, що пов'язана з характеристикою людини як природного суб'єкта та одночасно надприродного.

Необхідно наголосити, що у *період Відродження* починається відмова від поняття душі і заміна її спочатку мисленням, потім поняттям свідомості зі зведенням останнього до продукту функціонування нервової системи у результаті впливу зовнішнього середовища на органи чуття.

На думку А.В. Овчиннікова, період Середньовіччя в розвитку західного правового мислення поєднував раціональне та ірраціональне у праві. Подальший розвиток правового мислення пішов по шляху глибокого раціоналізму, номіналізму, редукціонізму і атомістики. І особливу роль тут відіграла революція у природознавстві, а потім і у світогляді народів Європи. Сконструйована людиною логіка пізнання права через ідеал природного права (натурфілософського у античний період і Божественного у період Середньовіччя) була відкинута у більшості країн Європи після закінчення XV ст. і змінена на природний розум [8, с. 123].

Отже, період Відродження позначився в історії становлення уявлень про правосвідомість:

- переходом від теологічного до світського розуміння цієї категорії;
- визнанням правосвідомості як вияву функціонування суб'єкта під впливом зовнішнього середовища;
- поєднанням раціонального та ірраціонального в праві;
- визначенням правосвідомості результатом логічного пізнання права;
- формуванням правосвідомості під впливом ідеалу природного права.

Новітня історія (XVII-XVIII ст.) змінила не лише соціально-економічні відносини, але і привнесла у життя людини нове розуміння правосвідомості через розуміння свідомості. Перш за все, становлення науки призвело до відмови від ідеї Бога, людство відійшло від Абсолюту, від Вічності, перестало співвідносити з цим поняттям власні думки, почуття та ідеї. Людина сама оголосила себе деміургом, творцем Природи. Отже, колишній механізм формування свідомості, притаманний античності та середньовіччю, було зруйновано.

На початку XVII ст. змінився сам підхід до проблеми свідомості: єдиною справжньою наявністю речей було визнано їх існування у думках людини. Звідси і нова метафора свідомості: вона не воскова дощечка, на якій відображаються образи реальних речей, а єдина форма, у якій містяться ідеї і образи до того, як вона включається у спілкування зі світом. Філософи Новітньої історії вважали, що зміст свідомості не формується ззовні, із зовнішнього світу як у античності, а з власних глибин, з «я», не предмети зовнішнього світу вкарбовуються у ньому незалежно від його волі, від його уяви, а вона сама викликає їх до життя. За допомогою уяви свідомість конструює предмети, розбирає їх на частини. Найбільш повно таке розуміння свідомості ми знаходимо у німецького філософа І. Канта. З його точки зору у свідомості людини наявні особливі, безпосередньо дані знання про щось як про ціле. Отримати такого роду знання можливо за допомогою пізнавальних актів, здійснюваних людиною впродовж всього життя. Ці знання наявні у нас, вони дані нам апіорі, тобто з досвіду і ми їх виявляємо як тільки починаємо усвідомлювати себе. Ми розуміємо, що у нашій свідомості вже є знання про те, що світ існує у просторі і часі, причинно обумовлений, що є добро і зло, совість. Інакше кажучи, коли людина усвідомлює себе як «я», то вона

має справу з якимось змістом свого внутрішнього світу: у неї є здібності до логічного мислення, до мови, людина може відчувати красу, робити вибір між правдою і брехнею. Це означає, що основою наших знань мовою І. Канта «виступає трансцендентальна єдність аперцепції», або форма свідомості передуює всім іншим знанням [9, с. 113].

У поняття правосвідомість укладається термін «світогляд», який уперше з'являється на початку XVIII сторіччя у творах німецьких романтиків.

Так, у роботі Ф.Е. Шлейермахера «Мова про релігію, націлена до освічених людей, що знаходяться серед її недоброзивців» було визначено, що у душі людини релігії належить самостійна сфера, у якій вона царює необмежено: «Істинна релігія — це почуття і смак нескінченності» [10, с. 5]. Заперечення релігії базується на змішуванні її з метафізикою і мораллю. Сутність метафізики, взагалі пізнання, є мислення. Сутність моралі — діяльність. Мораль прагне встановити відмінність і визначеність у відносинах індивіда до світу. Почуття єдності світового та його впливу на світ «смак до нескінченного» у Ф.Е. Шлейермахера відіграють важливу роль. Внутрішнє душевне життя для Ф. Е. Шлейермахера було найголовнішою і цінною сферою. У зазначеному збірнику проповідей Ф.Е. Шлейермахер стверджував про нерозривний зв'язок між релігійністю і моральним самовизначенням і визнавав духовні переваги, які не пов'язані з моральною діяльністю та які не мають жодної цінності [10, с. 114].

Спроба системного підходу до явища «світогляд» з'являється у працях Ф. Гегеля. Так, у роботі «Феноменологія духу» автор аналізує поняття морального світогляду [11, с. 322]. У «Лекціях з естетики» Ф. Гегель розглядає поняття «релігійний світогляд», а також «теоретичний світогляд» [12, с. 329]. У тій же роботі Ф. Гегель використовує поняття «теоретичний світогляд» для характеристики ідейної позиції художника [13, с. 190]. Таким чином, Ф. Гегель намагався розмежувати різні типи світоглядів. Є. Дюрінг вважав, що теорія світогляду має замінити собою метафізику. Всередині метафізики він вбачав відмінність між натуралізмом, ідеалізмом свободи і об'єктивним ідеалізмом як різними типами світоглядів [14, с. 74]. Згідно з позицією Г.Т. Гомперца, світогляд

- це «космотеорія», покликана забезпечити несуперечливість розуміння ідей, розвинених в окремих науках, та фактів повсякденного життя [15, с. 54]. В. Дільтей вбачав джерело світогляду у людському житті й виокремлював типи світоглядів у релігії, поезії та метафізиці. Світогляд є системою знань, цінностей, переконань, установок, що зумовлюють діяльність та поведінку людини. Він формує ставлення людини до навколишнього світу, до суспільства та свого місця у ньому. Світогляд тісно пов'язаний із правосвідомістю. Правосвідомість є результатом сприйняття реальності, а також – осмисленням права. З одного боку, правосвідомість – це «надання» праву тих чи інших властивостей, які характеризуються аксіологічною спрямованістю, а з іншого - це «винайдення» права в глибинах людського мислення, його моральності, совісті. З обох точок зору правосвідомість впливає із світогляду. Відмінність між цими феноменами полягає у тому, що світогляд є більш всеохоплюючою конструкцією, що визначає найбільш загальні принципи та переконання людини чи соціальної групи та поширює свій вплив на всю її життєдіяльність. Правосвідомість – це результат конкретизації світогляду, його предметного та смислового втілення у правовій (чи морально-правовій) сфері. Правове мислення традиційно сприймають у контексті гносеологічних проблем правової сфери, звужуючи, таким чином, його обсяг у зрівнянні зі світоглядом. Правове мислення як характеристика професійної свідомості судді охоплює свідому, понятійну її частину. Світогляд створює найбільш загальні принципові засади сприйняття правової реальності, інтегруючи її в інші сфери буття людини. Саме тому праворозуміння як наукова картина правової реальності є проекцією світогляду, а точніше - однією з її форм. Світогляд є фундаментальною ментально-психологічною основою для сприйняття, розуміння та наукового пізнання правової реальності.

Поняття свідомості розглядається крізь призму психіки. Відзначимо, що багато понять психології, що позначають процеси, структури і стани пізнавальної сфери (свідомість, сприйняття, увага) виникли як терміни теорії пізнання. Відмова від поняття душі була пов'язана із розвитком матеріалізму і емпіризму.

Величезний вплив на трактування свідомості у Новітній історії здійснила механіка, яка стала лідером природничих наук. Так, Р. Декарт заснував механічний підхід до пояснення психічних явищ і зведення їх до фізіології. Ввівши поняття рефлексу він першим розробив модель організму як автомата або системи, що працює подібно штучним механізмам відповідно до законів механіки. До Р. Декарта століттями вважалося, що вся діяльність по сприйняттю і обробці психічного матеріалу здійснюється душею. Він же доводив, що тіло і без неї здатне успішно справлятися з цим завданням. Р. Декарт розглядав душу як субстанцію, тобто сутність, незалежну від чогось іншого. Душа визначалася ним за єдиною ознакою - безпосередньою освіченістю явищ. Її призначення полягало у знанні суб'єкта про власні дії невидимі ні для кого іншого. Тим самим стався переверот в понятті про душу: вона ототожнювалася з мисленням. Мислення, спрямоване на самого себе, на сам акт мислення і було свідомістю [16, с. 45].

Отже, розуміння душі у Новітній історії як релігійно-ідеалістичного поняття та поетичної метафори залишилося лише на побутовому рівні, а в науці її замінили словами «психіка», «свідомість».

Закінчуючи історичний екскурс в глибину Новітньої історії, робимо висновок, що у XVII-XVIII ст. склалося ідеалістичне розуміння свідомості. Ідеалісти обґрунтовують наступні положення: 1) свідомість відокремлена від матерії, оскільки існує сама по собі, незалежно від матеріального світу; 2) свідомість абсолютна, оскільки є абсолютною, вічною і нескінченною; 3) свідомість є основою буття.

В період Нового часу змінився сам підхід до проблем свідомості як такої та правосвідомості, зокрема. Він полягав у:

- відмові від теологічного її сприйняття;
- обґрунтуванні залежності правосвідомості від досвіду суб'єкта;
- розмежуванні правосвідомості та світогляду;
- аналізі свідомості крізь призму психіки.

Проблемі правосвідомості було приділено багато уваги у XIX-XX століттях.

Так, поняття професійна правосвідомість судді в США була розглянута у праці Марка Хертоу, який у своїй роботі розглянув відмінність розуміння професійної правосвідомості судді у США та країнах Європи. Згідно із міркуваннями вченого, у США вчені часто дотримуються поняття правосвідомості, що містить відповідь на питання: «що суддя думає про (офіційне) право?». У цьому випадку закон виступає як відносно «незалежна змінна» правосвідомості. У країнах Європи вчені оцінюють правосвідомість як відповідь на питання «що судді розуміють під словом «право»?» [17, с. 208-209]. Таку розбіжність можливо пояснити історією формування самого права, зокрема розвитку системи прецедентів в Англії, а пізніше в США. Важливу роль відіграє навіть той факт, що слова «закон» і «право» мають єдиний переклад на англійську мову: «Law» - найчастіше «закон» позначається, принаймні у праці Хертоу, як «official law».

Обмеженість правосвідомості межами законодавства у США можливо побачити також у роботі Л. Нільсен [18, с. 15-16]. Вона розглядає правову свідомість судді як відношення до офіційної правової системи, але в межах здійсненого опитування не ставить за мету дізнатися, що судді розуміють під словом «право».

В процесі аналізу правосвідомості у європейській термінології Марк Хертоу відштовхується від дослідження Е. Ерліха «Die Erforschung des lebenden Rechts» [19, с. 27]. Він підтримує концепцію Е. Ерліха щодо правосвідомості і розглядає отримані емпіричним шляхом, а також в результаті інших досліджень дані і те як вони співвідносяться і робить висновок про те, що європейські і американські вчені розглядають правосвідомість з різних сторін, при цьому вважає, що їх погляди могли б гармонійно доповнювати один одного. Марк Хертоу висловлюється за інтеграцію європейського та американського підходів. Автор стверджує, що обидві концепції – це «дві сторони однієї монети». Сприйняття суддями офіційного права він нерозривно пов'язує із розумінням ними самого права, в той час як розуміння сутності права не може розглядатися окремо від офіційного права [20, с. 89].

Уперше об'єктом прискіпливого дослідження з боку вчених правознавців Російської імперії поняття «правосвідомість» стало у другій половині XIX століття. Так, реформа 1861 р. у Російській імперії викликала значну зацікавленість до свого народу, народного побуту, свідомості та правосвідомості. Деякі видатні юристи XIX-XX століття відносили поняття «правосвідомість» до поняття «право». Так, Н.І. Палієнко розглядав право як єдність норми та правосвідомості, Ф.Ф. Кокошкін розумів право як сукупність норми, інтересу та правосвідомості, С.А. Котляревський - як сукупність норми та правосвідомості [21, с. 90].

На початку XX століття відомий юрист В.М. Хвостов зазначав, що «хоча сучасні держави володіють значними засобами для того, щоб примушувати членів суспільства підкорятися рішенням органів влади, проте, правосвідомість є величиною, з якою не можливо не рахуватись» [22, с.2].

Досить серйозно проблемі правосвідомості приділяли увагу вчені радянської доби. Найбільш об'ємне визначення правосвідомості, щоправда у його соціалістичному підґрунті, було обґрунтовано П.О. Недбайло. На його думку, соціалістична правова свідомість – це сума поглядів, ідей, уявлень трудящих мас про соціалістичне право і законність, про право і законність експлуататорського суспільства, про розвиток і призначення діючого права в суспільному житті громадян і їх об'єднань, про практику здійснення правових норм і шляхів зміцнення соціалістичної законності, а також про ті вимоги, які повинні бути реалізовані в праві в інтересах народу [23, с. 49].

Не зважаючи на значну заполітизованість цього визначення, воно спричинило значний вплив на формування сучасних уявлень про правосвідомість. С.С. Алексєєв стверджував, що «правосвідомість — суто суб'єктивне явище; воно складається з уявлень людей про право (чинне, таке, що стосується минулих епох, бажане), із суб'єктивного відношення до самого феномену права, його цінностей, із правової психології і навіть індивідуальної чи масової емоційної реакції на право, подекуди інтуїтивної, підсвідомої... Позитивне ж право являє собою... зовнішнє об'єктивоване інституційне утворення, відображене у системі загально-

обов'язкових формально-визначених норм, у писаних джерелах, у законах» [24, с. 265].

Разом із тим більш переконливою виглядає позиція, згідно з якою протиставлення правосвідомості та норм позитивного права не вважається обґрунтованим. Адже ці норми «є формою виразу у правовій матерії суспільної чи принаймні владно-суб'єктної правосвідомості; відповідно, його вилучення з обсягу поняття «правосвідомість» штучно звужувало б дефініцію змісту даного поняття», до того ж «писаний закон» реалізує себе у встановленні відповідного реального (а не просто «бажаного») правопорядку не інакше, як через правосвідомість громадян. Так, на думку вченого, «недоречно, мабуть, поляризувати нормативно-ціннісний зміст правоусвідомлення та форму матеріалізації цього змісту. Так само як ми не стали б відносити певний рукопис чи картину виключно до елементів матеріальної культури лише через те, що вони являють собою «матеріалізоване» мистецтво, аналогічним чином об'єктивовані у законі правові смисли й цінності також не повинні опинятися за межами обсягу поняття «правосвідомість»» [25, с. 62].

З наведених міркувань випливає, що інтегральне визначення правосвідомості має полягати не у пошуку тих ознак чи властивостей, що є атрибутами «матеріальності» або ж «ідеальності» права, а в репрезентації інтерактивної природи останнього, осмислення якого є невіддільним від буттєвого контексту його формування та здійснення. Тобто правосвідомість є невід'ємним компонентом правової реальності, завдяки якому взагалі існує можливість її осмисленої самоорганізації. При цьому в суспільно-комунікативному середовищі, де відбувається взаємодія та зіткнення «партикулярних свобод», стихійно-природним шляхом формуються певні нормативно-сміслові обмеження суб'єктивної довільності людської поведінки у суспільстві, що, зрештою, набувають інтерсуб'єктивного характеру і сприймаються як дещо «об'єктивоване», «трансцендентне» по відношенню до окремого індивіда, однак справляюче регулятивно-ціннісний вплив на його мисленнєву та практичну діяльність. Однак очевидно, що цей вплив не є суто

механічним, а завжди фігурує у формі постановки правосуб'єкта перед вибором: або обмежити власну свободу задля збереження принаймні певного її мінімуму, визнавши право іншого суб'єкта на подібний мінімум; або ж знехтувати правом іншого й порушити його з метою розширення меж власної свободи, ризикуючи при цьому втратити навіть згаданий її мінімум. Через це сформовані таким чином уявлення про «природну справедливість» потребують своєї «позитивної фіксації» в офіційному законі та примусової охорони з боку державних інституцій, у результаті чого сенс права набуває не лише позитивного, а й «негативного аспекту» — коли норма права виконується не стільки тому, що вона несе в собі певний конструктивний, суспільноорганізуючий зміст, скільки через страх бути покараним у разі її порушення.

Значний внесок у розвиток радянської теорії правосвідомості зробив І.Є. Фарбер, який виокремив у структурі правосвідомості правову ідеологію та правову психологію [26, с. 70, 96]. Після втрати домінуючого впливу марксистсько-ленінської теорії на юридичну науку та звільнення її від ідеологічних нашарувань було обґрунтовано визначення правосвідомості як складного соціального явища, зумовленого економічними умовами і політичною структурою суспільства з поєднанням об'єктивних і суб'єктивних факторів свідомості і правової реальності. Це право у тому вигляді як його розуміє особа [27, с. 4].

Визначаючи зв'язок між правом і мораллю, Л.С. Явич визначив правосвідомість як двоєдину систему уявлень, оцінок, переконань, настроїв і почуттів, які розкривають відношення суспільства і окремих осіб, класів, соціальних груп до діючого права, до права минулого і до того, яким воно має бути [28, с. 72].

Таким чином, правосвідомість у період XIX-XX століть розглядається як: 1) найважливіший елемент права; 2) відносно самостійна галузь індивідуальної свідомості (поряд з політичною, моральною, естетичною); 3) відображає правову дійсність у формі юридичних знань і об'єктивних оцінок чинного права; 4) виконує роль внутрішнього регулятора юридично значущої поведінки.

На початку XXI століття проблеми розуміння правосвідомості не стають менш актуальними. Необхідно зазначити, що причини поглибленого вивчення професійної правосвідомості суддів та проблеми, пов'язані з її формуванням, як і сто років тому, майже ідентичні.

По-перше, як і в сучасному суспільстві, так і на межі XIX-XX століть правовий інфантилізм, негативне відношення до правоохоронних і судових органів, суперечність між правосвідомістю суддів та нормами позитивного права – характерні проблеми для обох епох.

По-друге, на межі XIX-XX століть, як і на межі XX-XXI століть, в Україні триває правова перебудова.

По-третє, кодифікація українського законодавства продовжується. Проекти нових законодавчих актів активно обговорюються та приймаються. Але сьогодні, як і сто років тому, ситуації є аналогічними. Більшість сучасних науковців та юристів-практиків приходять до висновку про тісний взаємовплив законів і професійної правосвідомості суддів.

У сучасній юридичній літературі відсутня єдність думок вчених щодо визначення правосвідомості. Більшість вчених вважають, що правосвідомість – це сукупність ідей, поглядів, уявлень щодо діючого чи бажаного права. Однак, вчені конкретизують це розуміння до процесу його формування чи практичного значення для юридичної діяльності. Означене розуміння правосвідомості, по-перше, є неповним і по-друге, не визначає найголовнішого у правосвідомості.

Так, Е.Ю. Соловйов зазначає: «Цілком зрозуміло, що правосвідомість — це не просто відображення у індивідуальній свідомості духу і характеру вже діючих законів. У правосвідомості «активний темперамент» і адекватно вона виявляє себе саме тоді, коли критикує і корегує діючі закони з позицій ідеальної справедливості, яка набула непорушного значення для достатньо великої маси людей» [28, с. 72]. Е.Ю. Соловйовим дається характеристика правосвідомості в єдності її пізнавальної, оціночно-критичної і регулятивної функцій: «правосвідомість — це орієнтація на ідеал правової держави, який має безумовний характер і вже в даний момент визначає практичну поведінку людини

як громадянина. Це значить, що хоча правової держави ще немає, людина починає жити так, якщо б вона вже існувала» [29, с. 172].

Вчений ставить собі у обов'язок слідувати таким настановам (чи хоча б деклараціям), які відповідають поняттям народного суверенітету і суворого права і відмовляються підкорятися тим, котрі несуть у собі явний відбиток неправового (патерналістського і авторитарно-бюрократичного) ведення державних справ.

Візьмемо за основу визначення правосвідомості, обґрунтоване О.Ф. Скакун. Ця категорія розуміється як система поглядів, теорій, ідей, уявлень, оцінок, настроїв, почуттів і настанов, що виражають ставлення особи до чинного, минулого і бажаного права, до діяльності, пов'язаної з правом, до правових явищ та поведінки людей у сфері права [30, с. 90].

Дещо розширює це визначення Н.М. Оніщенко, акцентуючи на належності правосвідомості до суспільної. Основою правосвідомості вважається усвідомлення людьми цінностей прав і свобод людини, оцінка чинного права з огляду на його відповідність загальнолюдським цінностям та спрямованість на зміни у правовому середовищі [31, с. 245].

На практичній ролі правосвідомості наголошує Н.М. Пархоменко, акцентуючи увагу на її ролі як способу впливу права через свідомість окремих індивідів на закріплення навичок їх правової позитивної поведінки [32, с. 310].

На призначенні правосвідомості відображати ставлення до права та діяльності, пов'язаної з ним, наголошує А.Є. Шевченко [33, с. 128], а О.О. Орлова вважає правосвідомість способом відображення правової дійсності та засобом оцінки роботи правозастосовних органів [34, с. 192].

Основа розуміння правосвідомості у її функціональному призначенні вбачає І.В. Яковнюк, зазначаючи, що це категорія, яка відображає правову дійсність, формує ставлення до права та юридичної практики, ціннісну орієнтацію щодо правової поведінки, бачення перспектив і напрямків розвитку правової системи [35, с. 147].

На змістовній характеристиці правосвідомості наголошує В.О. Котюк, акцентуючи увагу на таких її складових як психічні, інтелектуальні, емоційні й

вольові процеси та стани, значення чинного права і законодавства, правові вміння і навички, правове мислення, правові емоції й почуття, правові орієнтації, мотиви, переконання і установки, які спрямовані на пізнання, спілкування і взаємодію в процесі правової діяльності й поведінки у сфері правовідносин [36, с. 35].

Емоційно-психологічне та раціонально-теоретичне відношення до правосвідомості обґрунтовує І.С. Тимуш, яка стверджує, що «правосвідомість (у найзагальнішому розумінні) — це осмислене відношення до форм та способів здійснення людської свободи через посередництво встановленої чи санкціонованої державою нормативності суспільного життя. На думку вченого таке відношення може бути як пізнавальним, так і практичним; здійснюватись як окремим індивідом чи групою людей, так і характеризувати правові погляди суспільства у цілому [37, с. 98].

Правосвідомість судді має ретроспективний характер і залежить від слідів, що залишилися у людській свідомості і матеріальному світі. Як вірно зазначив Р. М. Резник: «за допомогою раціонального розумового процесу суддя вчиняє якби перехід від пізнаних фактів (слідів) до викладу їх події минулого» [38, с. 3]. У зв'язку із цим цікаве спостереження знаходимо у А.И. Овчиннікова: «Суддя, який реконструює сукупність взаємопов'язаних фактів минулого, що складаються з людських вчинків, виконує те ж завдання, що і історик, який реконструює минуле. Щоб перенестися у минуле, судді доводиться відтворити у своїй свідомості мету, якою керуються люди, ту соціальну атмосферу, у якій перебували останні, їхні емоції та почуття. Але зробити це неможливо, оскільки суддя знає результат, наслідки тієї ситуації, що заважають йому адекватно відтворити думки і почуття учасників справи» [8, с. 241].

Категорія «правосвідомість» посідає центральне місце у правовому вченні І.О. Ільїна, що визначається відносною емпіричністю позитивного права, суспільного правопорядку, соціальної структури держави, системи публічної влади. На думку І.О. Ільїна, право, закон, наказ, повноваження, обов'язок, заборона, які діють у країні, не можуть існувати і застосовуватися поза правосвідомістю [39, с. 12].

Таким чином, у правосвідомості домінує детермінація не минулим (предметною діяльністю, відносинами), а майбутнім (якоюсь безумовною метою). Не випадково феномен «правосвідомість» у екзистенціальній філософії права виражається терміном «екзистенція як проект». При цьому інтегральним відображенням професійної правосвідомості суддів є співвідношення суб'єктивності судді зі змістом права, яке і виступає основою як для оцінки діючого права, так і для мотивування правомірної поведінки. Правовий зміст виокремлює право із сукупності інших феноменів, відрізняє його від них, а сама правосвідомість включає об'єднану зі знанням здатність власної суб'єктивності судді виокремлювати правовий зміст як «головне ядро». Саме тому правосвідомість судді можливо розглядати як особливу форму свідомості, необхідний і важливий змістовний елемент людського світосприйняття, сутнісну характеристику буття людини для спілкування з іншими. І.О. Ільїн зазначає: «Людина не може жити без правосвідомості, оскільки будь-яка випадкова зустріч з іншою людиною, будь-яка розмова, не беручи до уваги вже угоди і участь у будь-якій громадській організації, — одразу ставить питання про право і не право, про моє право і твоє право, про взаємні обов'язки, про закони. Правосвідомість виступає ніби легенями, якими кожен із нас вдихає і видихає атмосферу взаємного спілкування» [39, с. 241].

Розглядаючи професійну правосвідомість судді необхідно усвідомлювати, що правосвідомість властива кожній людині, яка усвідомлює свою відмінність від інших людей і в той же час нерозривність із ними. Хоча характер цієї правосвідомості може бути зовсім різним — від «нормального» чи «здорового» до «занедбаного» і «дикого». У даному випадку і поняття правосвідомості в так званому суворому розумінні тобто як «орієнтація на ідеал правової держави», і поняття правосвідомості у широкому розумінні відображає особливості людського спілкування, буття як буття з іншими, опосередкованого соціальними інститутами. Воно відображає спрямованість нашої свідомості на зміст права, тільки адекватність інтерпретації цього змісту може бути найрізноманітнішою.

А.В. Поляков вказує, що «моменти, які відрізняють право від неправа, лежать не в сфері розуму і не в сфері теоретичних істин, а пізнаються особливою інтуїцією, переважаючою силою теоретичного розуму. Цінності у праві не тільки вбачаються, пізнаються теоретично, але й відчуваються, сприймаються. Тому можливі різні ступені відповідності з ними людської душі, починаючи з поверхневого визнання ціннісних властивостей якоїсь даності і закінчуючи повним зануренням в неї аж до самозабуття» [40, с. 87].

Таким чином, кожна епоха обґрунтовує власні уявлення про те, що таке професійна правосвідомість судді. Вивчення існуючих в літературі наукових поглядів та уявлень про професійну правосвідомість суддів тісно пов'язане з пануючими світоглядними установками, а тому античний космоцентризм, середньовічний теоцентризм і антропоцентризм Нового часу, формували власне розуміння цього терміну. У свою чергу, від конкретного розуміння правосвідомості тієї або іншої епохи залежить розуміння моральності, політики, мистецтва, бо професійна правосвідомість суддів завжди «вплетена у мову реального життя».

Аналіз розуміння правосвідомості теоретиками-правознавцями дає можливість виокремити наступні погляди на цю категорію:

по-перше, «правосвідомість = знання права», вузьке розуміння правосвідомості, яке має нормативний характер. Таке розуміння правосвідомості властиве тим вченим та юристам, які вважають правосвідомість лише відображенням чинної нормативно-правової системи, сукупністю знань про правові норми, результатом правової пропаганди та вивченням законодавства. Правосвідомість має оціночний характер і тому є не менш нормативним, ніж право і мораль. Головними «блоками» правосвідомості є: 1) правові знання, 2) правові настанови; 3) правові оцінки. Професійна свідомості сторони роботи судді — це важливе питання з точки зору правової нормативності і суспільного процесу. У ньому суддівська правосвідомість постає не як уявне, а як залежність, що виникає внаслідок дійсних відносин. Внаслідок чого можливо говорити про суддівську правосвідомість як про щось, що відрізняється від інших явищ;

по-друге, «правосвідомість – це природне право»; розуміння правосвідомості в основі якого лежить природне право як надане людині право, що відображає об'єктивні цінності й потреби людського буття (справедливість, рівність, істинність, розумність, свобода, гідність людського існування), є єдиним та безумовним першоджерелом правового змісту, абсолютним критерієм усіх людських настанов, у тому числі позитивного права, держави і правових інститутів. Це визначення охоплює всі версії природного права — як традиційні, так і сучасні, як уявлення про вічне та незмінне природне право, так і концепції права з мінливим змістом, а також змістовні й формальні конструкції природного права, онтологічні, гносеологічні та аксіологічні інтерпретації його ціннісного змісту, імперативного характеру, природно-правові вчення теологічного, раціонального та інтуїтивного спрямувань, що випливають із природи речей чи природи людини;

по-третє, «правосвідомість – це право». Існування правосвідомості пов'язується із формуванням права як засобу упорядкування суспільних відносин. Однак, хоча на початкових етапах досліджень характеризувались лише окремі елементи правосвідомості, вони спричинили значний вплив на подальше становлення уявлень про правосвідомість на категоріальному рівні. Прикладом може слугувати ідея М. Коркунова про те, що виникнення права обумовлене свідомим дотриманням правил поведінки як обов'язкових, але зміст цих початкових юридичних норм не створюється свідомо, він надається несвідомо обставинами, що склалися [41, с. 108]. На думку Г.В. Манова «Право реалізується у трьох формах: нормативні акти, правовідносини, правосвідомість; четвертого не дано» [44, с. 30]. Право є регулятором суспільних відносин, що діє через правосвідомість і за його допомогою, але воно не розчиняється і не зникає при опосередкуванні правосвідомістю судді.

Правосвідомість і право іманентно й органічно пов'язані один з одним. Правосвідомість, її ідея і почуття у цілому визначають право. Об'єктивне право (особливо практика його реалізації) впливає на правосвідомість, змінюючи

певним чином його змістовний бік, але не може фундаментально змінити зміст правосвідомості;

по-четверте, правосвідомість – це щось зовнішнє по відношенню до права, тобто оцінка права, повага до права, критика чинного права, проекти його вдосконалення. Мудрість правосвідомості виявляється у духовній гармонії правової ідеї і правового почуття, коли юридичний світогляд і почуття права не суперечать один одному. Мудрість правосвідомості є стан (духовна статика) і процес (духовна динаміка) інтелектуально-вольового синтезу юридичного знання, правового досвіду, але головне, високого за своєю реальною життєвою орієнтованістю філософсько-культурного розуміння і відчуття дійсної природи юридичного світу.

Своєрідність суддівської роботи обґрунтовується самостійною аналітичною єдністю суддівської свідомості і, разом з тим, обґрунтовує її сприйняття як частини об'єктивної дійсності. Професійна правосвідомість судді — це суб'єктивне ставлення у судочинстві, воно є частиною права і свідомості у застосуванні права як в робочому процесі. Постійна судова практика та судочинство взагалі, які насправді часто змінюються однаково та в цілому змінюють зміст свого повного обсягу. Це означає модифікацію діяльності не окремих суддів, а всіх суддів і, разом з тим, показує рух свідомості судді у застосуванні права, а також динамізм елементів пізнання, відносини і пристосування;

по-п'яте, правосвідомість — це частина моралі, що містить оцінки права (або взагалі моральна оцінка права у цілому). Однак між мораллю і правосвідомістю (як і правом) менше спільного, ніж відмінностей. Основний зміст моралі — вимоги, які пред'являються до людини, оцінка особистості в її поведінці та ставленні до інших людей. Основний зміст правосвідомості — оцінка дій людей і суспільних відносин з точки зору уявлень про право і правопорядок, права і обов'язки, про підстави виникнення правовідносин, про порядок розгляду спорів, про злочини і покарання. На відміну від моралі правосвідомість — це мислення правовими поняттями й категоріями, оцінка дій людей і їх відносин в

нормативних визначеннях: «має (не має) юридичне значення», «має право», «зобов'язаний», «договір укладений та оформлений», «угода посвідчена», «шахрайство», «незаконно». Для оцінки дії людини і суспільних відносин правосвідомість нерідко використовує моральні категорії, пов'язуючи з ними юридичні поняття.

Відмінності між правом, правосвідомістю і мораллю особливо помітні там, де між ними існують суперечності. Видатний російський юрист А.Ф. Коні зазначав, що «судовий діяч повинен прагнути до здійснення морального закону» [43, с. 213].

Таким чином, правосвідомість завжди обмежена парадигмою конкретно-історичного світоправосприйняття, мислення та правового відбиття цієї дійсності тими правовими суб'єктами, що живуть у цій дійсності та можуть її змінювати, бо не можливо змінювати нормативно-правові акти та минулу правову дійсність у минулому сучасним правознавцям, вони можуть тільки ці акти та цю дійсність вивчати та оцінювати. Тому будь-яка професійна правосвідомість є завжди конкретно-історичною, може ідентифікуватися у конкретно-історичному циклі її соціальної активності, який презентує певний хронологічний його початок – наявний правовий стан та закінчення - цільовий правовий стан (або у певному хронологічному періоді її становлення та розвитку).

На нашу думку, професійна правосвідомість суддів — це така форма відображення правових явищ, яка включає в себе психічні, інтелектуальні, емоційні, вольові процеси і стани: знання права, правові вміння, навички, правове мислення, правові емоції і почуття, правові орієнтації, позиції, мотиви, правові переконання, установки, які синтезуються в ухвалених рішеннях і які спрямовані на пізнання, спілкування і взаємодію у процесі правової діяльності. Але цим не обмежується її значення. Правосвідомість виступає одним із найважливіших елементів правової реальності, суб'єктивною основою права і умовою його можливості. Як необхідний елемент генезису, функціонування і розвитку права, вона присутня у процесах правотворення, застосування і дотримання права. Правосвідомість є безпосереднім джерелом правопорядку і всіх правових явищ,

фактором, що підтримує існування права, без якого воно неможливе. При цьому правосвідомість передусім виступає як предмет філософського осмислення права, а філософія права в одному зі своїх вимірів являє собою вчення про правосвідомість.

1.2. Сутність професійної правосвідомості судді: основні складові та форми відображення

Сучасні погляди на сутність та природу професійної правосвідомості судді характеризуються достатньою розрізненістю, понятійно-категоріальною неоднозначністю та механічним запозиченням знань про свідомість і правосвідомість, заснованих переважно на матеріалістичному розумінні проблем юридичної науки, пов'язаних з перебільшенням ролі і значення економічних відносин для інших сфер суспільного життя. Ці обставини значною мірою обумовлені відсутністю детально розробленої методології пізнання теоретичного аспекту сутності професійної правосвідомості судді, її змісту, структури, рівнів і функцій, а також прикладного аспекту - механізму формування правосвідомості судді з урахуванням її специфіки та призначення. Професійна правосвідомість судді має властивості динамічності, вона постійно змінюється і вдосконалюється під впливом соціально-правової дійсності. У зв'язку з цим необхідно розглянути методологічні підходи щодо вивчення досліджуваного феномену, які, на нашу думку, є найбільш актуальними і суттєво впливають на зміст діяльності у сфері пізнання цього елемента соціально-правової дійсності.

Метою цього підрозділу є визначення сутності та змісту професійної правосвідомості судді як важливої категорії правової науки, що забезпечує постановку та вирішення наступних задач: 1) характеристика сутності професійної правосвідомості судді як багатоаспектної категорії; 2) з'ясування філософсько-світоглядového рівня професійної правосвідомості судді; 3) визначення соціологічної та психологічної складових сутності суддівської

правосвідомості; 4) виокремлення спеціально-юридичного аспекту сутності професійної правосвідомості судді; 5) аналіз форм відображення сутності професійної правосвідомості судді.

Повнота уявлення про предмет дослідження може бути отримана за умови ґрунтовного вивчення філософсько-правового та теоретико-правового підходів [44, с. 214]. Однією з концептуальних ідей нашого дослідження є визнання того, що вивчення професійної правосвідомості судді знаходиться на стику філософсько-правового та теоретико-правового підходів і забезпечує повне відображення природи досліджуваного феномена.

Правосвідомість розглядається як єдність раціонального та ірраціонального моментів. Раціональність у правосвідомості відображена за допомогою її логіки. Логіка визначає специфіку правосвідомості у її сутності. Ірраціональність у правосвідомості виявляється у безпосередньому охопленні будь-якої правової ситуації у її цілісності. Особливості такого охоплення визначають специфіку природи правосвідомості [45, с. 157].

Для розуміння природи правосвідомості принципово важливо виокремити властиві лише їй базові установки. Під базовими установками ми розуміємо ті її властивості, які у своєму поєднанні відображають якісну особливість, відмінність правосвідомості. У них сконцентований і загальний духовний настрій, спрямованість, інтенція правової особи, і інтелектуально-культурні парадигми осягнення та відображення реальності, і регулятивно-оціночний лад правосвідомості.

До базових установок правосвідомості судді можливо віднести негативність і формальність. Дані характеристики безпосередньо відображають універсальність права і правосвідомості. Це означає, що їх виявлення у інших сферах і формах суспільного життя і свідомості може засвідчувати належність правосвідомості до відтворення життя у цілісності, у поєднанні всіх або деяких її форм.

Негативність правосвідомості судді означає, що механізм приведення її до актуального стану пов'язаний з появою ситуацій, які усвідомлюються як

неправові. При цьому як неправова та чи інша соціальна ситуація сприймаються не у тому розумінні, що ситуація «байдужа» праву і не може бути віднесена до змісту правового життя, а у тому розумінні, що вона не забезпечена, не підтримана правом, не викликає почуття права або сприймається як порушена і навіть може бути поза правом [46, с. 147].

І.А. Ільїн вважав, що перепорою у світостворенні, світовому порядку, світовій гармонії і разом з тим органічною частиною світової культури є правосвідомість. У своїй праці «Шлях духовного оновлення» він обґрунтовує необхідність боротьби за правосвідомість сучасної людини, бо у іншому випадку може наступити загроза світовій культурі: «Якщо ця боротьба не почнеться або не буде мати успіху, тоді правосвідомість сучасного людства стане жертвою остаточного розладу, а разом з ним зруйнується і вся сучасна світова культура» [39, с. 214].

У соціальній площині І.А. Ільїн підкреслював онтологічний пріоритет правосвідомості: вона розглядається науковцем як «творче джерело права», як «живий організм правопорядку і політичного життя». Розрізняючи право і закон, І.А. Ільїн не вважає правосвідомість лише вірним уявленням про норми позитивного права (хоча останнє вкрай необхідно) і знанням цих норм. Правосвідомість, на думку вченого, – це саме природна правосвідомість, а знання законів він позначає терміном «позитивна правосвідомість», або «законосвідомість». Вчений категорично проти ототожнення цих понять, на його думку, це так само помилково, як і ототожнення права і закону. У своїй праці «Про сутність правосвідомості» вчений визначає правосвідомість через категорію духу, вказуючи, що остання є інстинктивна воля до духу, до справедливості і до всякого добра [39, с. 47-49]. Вчення І.А. Ільїна про правосвідомість, що обґрунтовує і право, і державу через правосвідомість, має величезне значення для сучасної науки, яка знаходиться у процесі пізнання цього феномену та виявлення його сутності.

Для аналізу категорії «правосвідомість» важливого значення має характеристика полярно різних підходів до розуміння права:

по-перше, з точки зору природно-правової концепції, де право розглядається як об'єктивно існуюче і таке, що виходить з природи людини і її уявлень до розумного, доброго і справедливого. Природно-правова доктрина ототожнює право і правосвідомість. На думку М.І. Байтіна, природне право «являє собою мораль, правосвідомість, демократичні спрямування» [47, с. 80], тобто духовну передумову права;

по-друге, з позиції нормативного підходу, за яким право розглядається як сукупність норм, що володіють рядом властивостей і ознак (формальною визначеністю, державною забезпеченістю, загальнообов'язковістю), як інституційне явище, інструмент соціального регулювання і впливу зі своїми специфічними юридичними закономірностями. Нормативний підхід до права ототожнює право і закон, ставлячи право у залежність від держави, зводить «правосвідомість» до розумової діяльності, спрямованої на побудову конструкцій за допомогою норм повинності і ці конструкції, на думку Г. Кельзена, не мають нічого спільного з реальними процесами життя; вони виступають як нормологічні об'єкти. Правосвідомість і правова наука – нормативні сфери, де не повинні ставитися питання про цілі людської поведінки, сенс буття і людські цінності [14, с. 20].

Недоліки і переваги кожного з цих підходів широко відомі, але для сучасної правової системи України обидві доктрини важливі у поєднанні, що яскраво підтверджено М.І. Байтіним: «Природне право практично не здійсненне без позитивного, а духовна сила і стабільність позитивного права кореняться у природному праві» [49, с. 104].

Над проблематикою різноаспектного вивчення феномену правосвідомості (як на загальнотеоретичному рівні, так і стосовно окремих соціальних і професійних груп) працювали представники різних галузей юридичної науки серед яких можливо виокремити праці С.С. Алексеева, М.І. Байтіна, П.П. Баранова, Е.В. Воловика, В.В. Воронкової, А.В. Гращева, В.Жадька, В.І. Калінського, С.М. Кудрявцева, Л. Кривеги, Н.З. Лівшица, Н.Я. Соколова, В. Тарана, В.А. Туманова. У працях саме цих авторів обґрунтовується найбільш

точне визначення професійної правосвідомості як сфери суспільної свідомості, що відображає правову дійсність у формі юридичних знань і оціночних відносин до права і практики його реалізації, соціально-правових установок і ціннісних орієнтацій, які регулюють поведінку (діяльність) людей у юридично значущих ситуаціях.

На думку М.К. Мамардашвілі свідомість - це досить дивне явище, яке є і яке в той же час не можливо «схопити», уявити як річ. Тобто взагалі не можливо побудувати теорію, ні у вигляді граничного філософського поняття, ні у вигляді реального явища, описаного психологічними та іншими засобами, свідомість не піддається ні теоретизації, ні об'єктивації. Будь-яка спроба у цьому напрямку, на думку вченого, неминуче закінчується невдачею. По мірі наближення до нього, свідомість як тінь вислизає від дослідника. Тому у філософії залишається один спосіб міркування про такі явища. Про них можливо говорити або міркувати тільки використовуючи опосередковану, непрямую мову опису. Тобто спираючись на вже існуючі правила і уявлення, що належать до самих роздумів про явище [51, с. 3].

Ця особливість викликає до останнього часу непереборні методологічні складнощі у процесі дослідження феномена свідомості; її можливо було б визначити як самостійну когнітивну реакцію, що має накладати характерний відбиток на всі процедури і методи філософського аналізу у відповідності до гносеологічних і онтологічних парадоксів суб'єкта [52, с. 63].

Філософське осмислення феномена свідомості має одну досить суттєву специфічну особливість, що виокремлює його з ряду інших філософсько-наукових напрямів – це потреба дослідити і зрозуміти внутрішню сторону власної особистості. Ця проблема постає з часів Аристотеля, вона завжди була предметом філософських роздумів. Цілісне, системне вирішення питань про співвідношення процесів мислення з тілесної, психічної і духовної організації людської істоти виводить філософію на феномен свідомості і має суттєвий вплив на світоглядні питання, стратегічні установки парадигмального характеру у науковій та соціальній сферах. Значимість філософських напрямків дослідження проблеми

свідомості багаторазово зростає на сучасному етапі розвитку людського суспільства, коли світовим співтовариством констатується факт глибокого взаємозв'язку витоків світових культур, їх розвитку, з одного боку; з іншого - факт виявлення ряду закономірних зв'язків між процесами самоорганізації, етичними нормативами життєтвердження, а також наявністю взаємообумовлюючих кореляцій між прогресивними і деструктивними процесами у соціальних системах і суспільним розумінням природи людської свідомості.

Вся сила і міць вітчизняної та європейської філософських шкіл спрямована на подолання класичного розуміння свідомості, але при цьому спостерігаються виразні тенденції звести директивно чи опосередковано, проблему свідомості до вивчення природи мислення в той же час розуміючи під свідомістю щось метафізичне, постійно зникаюче з рефлексивного плану. Отже, ситуацію, що склалася у науковому світі стосовно проблеми свідомості, можливо назвати вкрай незвичайною і парадоксальною. Тому під свідомістю розуміються процеси мозкової діяльності, розуму, душі. Навіть коли спроба відсторонення від факторів, нібито визначають свідомість, за словами В.І.Молчанова: «...не про свідомість, але про її структуру, про поле свідомості, яка підлягає дослідженню подібно електромагнітному полю або розгляд свідомості як особливого типу буття. Всі сприймають свідомість як «щось само собою зрозуміле і одночасно значною мірою загадкове. Всі знають, що таке свідомість, але ніхто не може висловити своє знання про це» [53, с. 26-47].

Філософсько-світоглядне розуміння правосвідомості судді розглядається під кутом формування, регулювання, проектування загальнообов'язкових забезпечених нормативів соціального існування. Воно є відображенням юридичного буття, однією з форм реалізації та відтворенням системи офіційного права і правопорядку, «провідником» встановлених державою нормативних принципів і приписів.

Цьому філософсько-світоглядному розумінню протистоять природно-правова та соціологічна інтерпретації правосвідомості, що розглядаються крізь призму культури, націленої на знаходження правильної, відповідної цьому змісту

репрезентативної форми. Філософсько-правовий аналіз пов'язаний з осягненням і змістовним конструюванням ідеї права, його глибинних першооснов і конструюючих цілей, реалізуючи політико-деонтологічне трактування правосвідомості. Сутність правосвідомості судді у подібній перспективі полягає у своєрідному налаштуванні на природне право «абсолютні першооснови» буття, панівні цінності епохи, його засвоєння і затвердження у практиці соціальних спільнот і державних установ, власній поведінці суб'єкта. Сутність правосвідомості судді полягає у свідомості особи, розумінні та відчутті себе і світу через належні прийоми, вищі імперативи (релігійні, етичні, ідеологічні) і спрямована на критичність та коректність; організує і контролює сприйняття існуючих норм законності і правопорядку.

Вищезазначене є загальним розумінням досліджуваної проблеми сучасними вітчизняними філософами, що відображає у цілому реакцію всієї європейської філософської думки щодо феномену свідомості.

Винятком не стали філософські ідеї та новації у США за останнє сторіччя: аналітична філософія; фізикалістична концепція П. Черчленда; радикальна теологія Х. Кокса; концепція «трьох світів» К. Поппера; постмодерністський прагматизм Р. Рорті; феміністська філософія. Проблема свідомості у США охоплює розгалужений «кущ» підпроблем: духовно-тілесне, інтенціональність, особистість, свобода волі, мовна комунікація, ідеальне, культура, біологічно-соціальне. Здійснений Н.С. Юліною [54, с. 96] історичний аналіз розвитку філософської американістики виявляє справжню бурю філософських дискусій щодо правосвідомості.

Філософсько-правовий аналіз правосвідомості судді дає можливість виокремити її серед інших форм суспільної свідомості за такими критеріями:

- 1) відображення явищ суспільного життя крізь призму нормативних понять та категорій;
- 2) залежність від ефективності регулювання життя суспільства правом;
- 3) найбільш яскраве відображення вольового компонента по відношенню до норм права;

4) зверненість не лише до чинного позитивного права, але й орієнтованість на майбутнє нормативно ідеального, належного [54, с. 201].

Правосвідомість судді у контексті соціально-філософського знання стверджує, що від самого початку становлення людини її свідомість має чітко окреслену правову визначеність і спрямованість, оскільки людська діяльність безпосередньо підпорядкована забезпеченню різноманітних життєвих потреб, реалізуючи право на життя як основне. Свідомість і є проголошенням прав людини на вираз сутнісних сил, тому є фактично правосвідомістю. Право – це прояв волі людини до життя, тому воно є законом індивідуальної волі, засобом індивідуалізації. Якщо є таке розуміння свідомості, у суспільстві поступово встановлюється правовий порядок; якщо немає, воно функціонує за законами зоологічного індивідуалізму, наближаючись до асоціальних форм міжлюдської взаємодії. Зміст правосвідомості визначається логікою облагородження людської чуттєвості, яка у процесі суспільно-історичного розвитку формується у формі певних категорій, що складають систему цілеспрямування у життєдіяльності людини й суспільства.

Саме у такому контексті розглядається соціально-філософський зміст правосвідомості у працях класиків світової думки, серед яких Аристотель, Епікур, Сенека, М. Монтень, Ф. Бекон, Д. Локк, Б. Спіноза, Г. Лейбніц. Їх ідеї знайшли системний розвиток у соціально-правовій філософії І. Канта, Г. Гегеля, Л. Фейєрбаха, П. Сорокіна, М. Вебера, К. Поппера, погляди яких використані у дисертації як світоглядно-методологічна основа для обґрунтування вихідного положення про соціально-філософський зміст правосвідомості, яскраво відображений у сутнісних визначеннях категорій право, справедливість, міра, закон, свобода, обов'язок.

Серед українських і російських науковців ми можемо виокремити праці С. Алексеєва, Р. Байніязова, В. Бачиніна, А. Белобородова, Ю. Дмитрієнка, О.Певцова, Д. Сочнева, Ю. Тихонравова, К. Федоренка, М. Цимбалюка, В. Шкоди, які розглядають професійну правосвідомість як органічну складову

соціальної філософії, викристалізованої у нормах права, застосовуючи які суспільство набуває рис цивілізованості.

М.М. Цимбалюк пропонує «розвести» методологічні та предметні основи класифікації форм і рівнів правосвідомості, щоб уникнути колізій таких основ: за логіко-методологічними підставами виокремлювати у правосвідомості розсудковий та розумовий рівні, а за предметними – природно-регулятивний (пов'язаний з унормуванням ставлення людини до власної природної основи та до навколишнього природного середовища) і суспільно-регулятивний (пов'язаний з нормативною регуляцією суспільного буття в усіх його формах прояву – від міжособистісних та обмежено-групових стосунків до загальнолюдських норм буття культурного універсуму) рівні [55, с. 72]. Такий підхід утворює чіткіші орієнтири для саморефлексії.

Змістовно свідомість поглиблюється на автономно-пізнавальному рівні, який відкриває людині сутнісно притаманні їй категорії «дух», «мислення», «воля», що є визначальними категоріями філософії як вчення про самопізнання, як квінтесенції духовно-пізнавальної історії людства, що дані кожному поколінню як об'єктивний дух соціуму кожного народу і людства загалом. Г. Гегель вивчав свідомість як об'єкт правової і, водночас, соціальної філософії. Перебування свідомості в царині духовно-пошукових вимірів людської душі піднімає її на рівень свободи волі та свободи мислення, які, взаємодіючи, формують змістовний простір права [13, с. 54].

Сутність професійної правосвідомості судді на філософському рівні надає можливість:

- дослідити внутрішній бік особистості судді;
- визначити її як відображення юридичного буття, одну із форм реалізації та відображення системи офіційного права, провідника встановлених державою нормативних приписів;
- з'ясувати залежність правосвідомості судді від ефективності регулювання життя суспільства правом;

- охарактеризувати відображення вольового компоненту правосвідомості судді та її орієнтацію не лише на чинне позитивне право, а і майбутнє ідеальне право;

- виокремити правову визначеність цього різновиду професійної свідомості, оскільки вона спрямована на забезпечення права і прав;

- встановити взаємозв'язок та взаємозалежність правосвідомості та таких сутнісних категорій як право, справедливість, закон, свобода, обов'язок.

Соціально-філософський вимір свідомості як правосвідомості судді потрібно вивчати, дотримуючись наступних методологічних вимог:

1) правосвідомість апелює до кожної людини як громадянина;

2) спосіб існування самосвідомості – знання;

3) знання з позицій правосвідомості – це знання законів, які нормують як індивідуальне, так і суспільне життя людини у якості громадянина, оскільки «незнання законів не звільняє від юридичної відповідальності»;

4) методологічний статус знань виявляється у тому, що потрібно не просто щось брати до відома, щось знати, а діяти як свідомий суб'єкт відповідальної дії, інакше життя буде сприйматись як суцільне нещастя, а не щастя.

Загалом сучасні дослідники приходять до висновку, що правосвідомості у чистому вигляді не існує, адже її неможливо розділити з мораллю, політичною та іншими видами суспільної свідомості [56, с. 116]. Всі вони взаємно проникають, функціонально доповнюють і підкріплюють одна одну. Однак професійна правосвідомість судді має певні особливі риси, що надає можливість розглядати її як відносно самостійне явище, що виконує специфічні завдання й функції [57, с. 15-26]. Професійна правосвідомість судді є однією з форм суспільної свідомості і як така вона відображає суспільне буття, суспільні відносини, які регулюються правовими нормами. Як форма суспільної свідомості правосвідомість судді має наступні особливі риси:

1) є вищим рівнем відображення соціальної дійсності, соціальних відносин людей, що регулюються законами суспільства;

2) активно впливає на соціальну дійсність;

3) механізмом правосвідомості є розумова діяльність судді;

4) суб'єктами правосвідомості виступають: особистість - суддя, групи людей – судді [58, с. 48].

Особливої уваги, на нашу думку, заслуговує соціологічний підхід до дослідження поставленої проблеми, що дозволяє визначити професію судді у якості одного з об'єктивних показників стану професійної правосвідомості суддів у суспільстві. Однак у переважній більшості праць із соціології права взагалі відсутні будь-які розділи, присвячені характеристиці суддів як соціально-професійної групи.

Р.Л. Ахмедшин поряд з науковою виокремлює й професійну правосвідомість, яка формується у процесі спеціальної підготовки. Носії професійної правосвідомості набувають знань також і у процесі професійної діяльності. Такі знання відповідають теоретичному рівню правосвідомості, у них деталізуються знання чинного законодавства. Суб'єкти професійної правосвідомості володіють вміннями і навичками практичного застосування такого знання [59, с.118-119].

У контексті соціологічного підходу у розумінні правосвідомості судді значну роль посідає сама професія судді, яка розглядається у наступних основних аспектах:

по-перше, як об'єктивно обумовлена і соціально фіксована сфера людської діяльності;

по-друге, як система дій, заснованих на юридичній кваліфікації, що виконуються систематично, регулюються на законодавчому рівні і забезпечують суддям відповідний економічний та соціальний статус;

по-третє, як сукупність осіб, які здійснюють юридичну діяльність, тобто певна соціально-професійна група.

Аналіз концепцій соціалізації дає можливість зазначити, що концептуальні положення зарубіжних дослідників внесли певний вагомий внесок у розробку й дослідження проблеми визначення місця й ролі правосвідомості судді у процесі соціалізації. Однак, дефіцит уваги до сфери соціалізації особистості з боку

представників філософсько-правового знання, відсутність праць з узагальнення та інтеграції наявних досліджень щодо вивчення процесу соціального розвитку особистості стає перешкодою на шляху формування як цілісної теорії соціалізації, так і цілісної теорії суддівської правосвідомості.

У контексті цієї проблеми професійна правосвідомість судді може визначатися як процес:

- становлення особистості судді, засвоєння суддею правових цінностей, норм, настанов, зразків поведінки, притаманних суспільству, соціальній спільноті, групі;
- розвиток у судді задатків до адекватної інтеграції у правове поле й культурно-правове середовище;
- власне входження особи у правове поле й культурно-правове середовище у зв'язку з обранням професії судді;
- включення судді до системи правових відносин;
- засвоєння суддею правового досвіду, у процесі якого формується конкретна правосвідомість судді як суб'єкт права, тобто процес засвоєння певної системи соціально-правових ролей і правової культури.

Безумовно, такі підходи до визначення професійної правосвідомості судді мають сенс у вузьких межах розгляду тієї чи іншої конкретної науки. На нашу думку, з точки зору теорії права такі підходи не враховують усього комплексу аспектів розуміння професійної правосвідомості судді. Зауважимо, що і особистість (суддя), і суспільство необхідно розглядати як єдність, а саму соціалізацію — як процес взаємоперетворення як суспільства, так і особистості на основі їх прагнення до задоволення своїх потреб у культурному розвитку та правовому вдосконаленні.

Незважаючи на термінологічні розбіжності у змістовній характеристиці суттєвого визначення соціалізації, переважна більшість підходів відрізняється наданням пріоритету активній ролі будь-якої сторони цього процесу: або суспільству, або індивіду. Це, у свою чергу, знаходить відображення, насамперед, у визначенні специфіки суб'єктивно-об'єктивної сфери соціалізації. В одному

випадку соціально-правовий досвід транслюється від суспільства (держави) до особистості, у іншому — особистість засвоює досвід правового життя на повсякденному рівні правосвідомості і досвід філософсько-правової рефлексії на рівні теоретичному. Очевидно, обидва ці підходи зовсім не суперечать один одному, навпаки, взаємодоповнюють один одного, відображаючи лише різні сторони, аспекти впливу правосвідомості на процес взаємодії.

Соціологічне розуміння правосвідомості ґрунтується на вивченні, перш за все, ціннісного аспекту досліджуваного феномену. Тобто вчені-соціологи розглядають правосвідомість крізь призму соціокультурних явищ та процесів, що відбуваються у суспільстві. За висловом німецького соціолога М. Вебера, цінності являють собою пануюче у суспільстві переконання щодо цілей, до яких люди мають прагнути [60, с. 78]. Дане твердження співпадає з висловлюваннями відомого американського вченого Т. Парсонса, який розглядав цінності як складові частини соціальної системи, визначаючи їх як загальноприйняті уявлення про бажаний тип суспільства [61, с. 112].

Слід також зазначити, що соціальний процес визначається як послідовна зміна станів соціальної системи або її підсистем, а індикатором, за допомогою якого можливо визначити ці новації, виступає саме зміна цінностей і закріплення їх на поведінковому рівні. Так, вчений В. І. Добренєков зазначає: «соціальні норми і цінності дійсно надають системного характеру соціальним відносинам, формуючи систему координат для розрізнення соціально схвальної поведінки і поведінки, що засуджується» [62, с. 11].

У процесі розгляду теоретико-методологічних основ формування правосвідомості у процесі соціалізації судді серед надзвичайно великої кількості теорій і концепцій, особливої уваги заслуговують наступні теоретичні положення й наукові гіпотези:

– визначення дуалістичної суті людської природи як єдності її біологічного і соціального компонентів (М. Рьюіз, Ч. Меррей, Р. Хернстейн та ін.) [63, с. 57, 64, с. 374];

- концепція соціальної й діяльнісної суті людини, її визначеності комплексом суспільних відносин (К. Маркс, Ф. Енгельс) [65, с. 96];
- психоаналітична концепція трьохмірності структури особистості, пов'язана із структурою психіки (З. Фрейд, П. Бергер, Т. Парсонс, Г. Тард) [62, с. 96];
- характеристика соціалізації як процесу передачі соціально-культурного досвіду від покоління до покоління, забезпечення соціальної рівноваги, необхідної умови відтворення суспільного життя (Е. Дюркгейм, Т. Парсонс, Г. Спенсер, Р. Лінтон, Дж. Мід, Н. Смелзер) [62, с. 14];
- виокремлення певних соціально-правових інститутів як основних елементів соціалізації, які забезпечують «стилізацію», трансляцію і контроль форм людської поведінки, характеристика: сім'ї (Е. Дюркгейм, О. Конт, П. Сорокін), економіки (М. Вебер, К. Маркс, Ф. Енгельс), виховання і освіти (П. Бергер, Т. Лукман), професійного середовища (Е. Дюркгейм, П. Сорокін) [66, с. 87];
- поведінки людини як «суспільно орієнтованих дій», критеріями якої виступають: а) осмислена орієнтованість на чекання, б) цілераціональність, в) суб'єктивно цілеспрямована смислова орієнтація індивідів (М. Вебер); г) основні форми поведінки, притаманні людині: дозволені, необхідні рекомендовані (П. Сорокін) [67, с. 59-70];
- визначення суперечливого характеру функціонування соціалізаційного процесу як форми і способу соціального розвитку індивіда - регулювання і примушення, обмеження особистісного розвитку (Е. Дюркгейм, З. Фрейд, Е. Фромм) на підставі положень про необхідну взаємообумовленість змісту, засобів, форм, методів соціалізаційного впливу і рівня психофізіологічного розвитку особистості.

Таким чином, соціологічний підхід спрямований на вивчення правосвідомості судді як аспекту, форми соціальної свідомості, атрибута соціального (правового) порядку, своєрідної ментальної практики, вбудованої у процеси конструювання і відтворення юридичного буття, соціального обумовлення та регулятивного впливу правової системи. І з позицій соціоправового синтезу правосвідомість розуміється як єдність соціальної

необхідності і свободи, заданість і можливість «соціальної гри», що передбачає - в межах заданих правил - нескінченну безліч ходів, поведінкових ланцюжків. Правосвідомість є, з одного боку, засобом збереження і розвитку соціальної системи, з іншого - її необхідною передумовою, джерелом і метою, орієнтиром.

Складність і суперечність функціонування професійної правосвідомості судді зумовлена її залежністю від різних соціальних систем, що знаходяться у перехідному стані. Професійна правосвідомість судді як більш інертний елемент правової системи включається у процес соціальних змін пізніше, ніж інші елементи системи права та значно пізніше, ніж різноманітні системи соціально-економічних відносин. Співвіднесення взаємодіючих соціальних систем за умови перехідного періоду показало, що правосвідомість розвивається значно повільніше завдяки своїм внутрішнім механізмам, більшою мірою – під впливом зовнішніх умов. Це зумовлює її майже постійну амбівалентність, маргіальність, постійну девіантність, широкий діапазон коливань від правого нігілізму до правового конформізму, що надає можливість нам говорити про девіантність правосвідомості як про її постійну якісну ознаку [68, с. 247-250].

Отже, феномен «правосвідомість» цікавить як вчених-правників, так і соціологів. Однак підходи до його вивчення є дещо різними. Юридичні праці більш зосередженні на визначенні самого поняття правосвідомість, тих явищ, що формують її природу та факторів, що впливають на її зміни. Натомість дослідники-соціологи більше уваги зосереджують на вивченні ціннісно-нормативної природи правосвідомості та дослідженні її соціокультурного аспекту.

Сутність правосвідомості судді на суспільному рівні характеризує її як:

- різновид суспільної свідомості;
- засіб відображення соціальної дійсності та соціальних відносин, регульованих законами суспільства;
- засіб активного впливу на соціальну дійсність;
- результат розумової діяльності судді;
- об'єктивно обумовлену і соціально фіксовану сферу діяльності;

- систему правових дій, що виконують систематично, в межах нормативних приписів, що є різновидом соціальних норм; забезпечують особливий соціальний статус судді;

- результат соціалізації судді у суспільстві та суспільного досвіду;
- соціокультурну цінність.

Досліджуючи професійну правосвідомість судді ми не можемо не брати до уваги вивчення зазначеного феномену з точки зору правової психології. Так, професійна діяльність накладає свій відбиток на процес юридичного осмислення дійсності. Виходячи з того, що суддівська свідомість є, з одного боку, результатом осмислення або освоєння навколишнього середовища суддею, з іншого - активною, цілісною, духовною освітою, оскільки свідомість є властивість людського мозку не тільки відображати у формі ідеальних образів зовнішній світ, але і цілеспрямовано регулювати взаємовідносини особистості з навколишньою соціальною дійсністю, осмислювати свою правову поведінку, удосконалювати її у процесі соціальної взаємодії. Таким чином, професійна правосвідомість судді є засобом внутрішнього життя, функціонуванням юридичного мислення і осмисленням соціально-правової дійсності.

В.О. Щегорцов наголошує на тому, що важливе місце займає емоційно-психологічна сторона, яка містить почуття, настрої, спонукання [69, с. 116]. На думку вченого, пізнання правових явищ, зазвичай, має емоційно-опосередковану спрямованість, а як результат – формуються правові відчуття, емоції, правовий досвід, набуваються правові знання.

Р.Л. Ахмедшин професійну правосвідомість визначає як ставлення до права, оцінку правових норм на рівні побутової логіки, відповідності правових приписів положенням моралі і принципу справедливості [59, с. 119]. Таке визначення доводить ще одну особливість професійної правосвідомості судді, де правові погляди переплетені з моральними уявленнями. Науковці, які досліджують правосвідомість, приходять до висновку, що саме професійна правосвідомість є об'єктом психологічного дослідження [70, с. 55-64].

О.Ф. Скакун в межах правової психології виокремлює стійкі до змін, сталі компоненти, серед яких називає правові уявлення, стереотипи і символи, традиції та динамічні, емоційно забарвлені – почуття, емоції, настрої, пов'язані з правом [30, с. 462]. Р.С. Байніязов, досліджуючи правосвідомість, звертає увагу на роль правової психології, зокрема, правових емоцій, відчуттів, правової мотивації, правової «совісті» у формуванні спрямованості людської свідомості щодо права, культивування цінностей права. Вчений вказує, що правові емоції виступають у вигляді задоволення або незадоволення, обурення, у формі приємного або неприємного відчуття щодо закону, нормативного акту, правової діяльності державних органів, існуючих правопорушень тощо. Позитивні правові відчуття мотивують особистість до правомірних вчинків, правової активності. Такі відчуття покладаються в основу внутрішньої юридичної мотивації [71, с. 16-21].

Одним із перших проблеми емоцій у праві, взаємозв'язку психіки людини і правових норм досліджував Л.І. Петражицький. Вчений-правознавець вважав, що право є явищем психіки, оскільки воно відображається в уявленнях, емоціях учасників правовідносин. Таке право розглядалося ним як інтуїтивне, а не позитивне (санкціоноване державою). Зміст інтуїтивного права індивідуальний для кожної людини і обумовлюється обставинами її життя, характером, вихованням тощо [72, с. 234].

Деякі науковці виокремлюють у правосвідомості такі психологічні властивості, що виявляються, в тому числі, і у неусвідомленій сфері особистості, перш за все, це правові установки, а також мотиви додержання закону [73, с. 564]. Погоджуючись з тим, що правова установка є одним з детермінантів соціально-правової поведінки, необхідно зазначити: однією з функцій установки є «звільнення суб'єкта від необхідності приймати рішення і довільно контролювати його діяльність у стандартних для нього ситуаціях» [73, с. 419]. Соціально-правова установка виявляється як на усвідомленому, і тоді вона належить до правосвідомості, так і на неусвідомленому рівнях психологічного.

А.Н. Пастушеня вважає, що правосвідомість відображає правовий світогляд особи і включає у свою структуру ті психологічні властивості особистості, які

належать до феноменології свідомості, перш за все, до когнітивної сфери особистості. У якості таких властивостей виступають знання, уявлення, переконання, очікування, оціночні еталони, особистісні принципи і норми та відносини [74, с. 85]. Разом з тим правосвідомість не є продуктом суто раціонального, її властивості реалізуються і на емоційно-чуттєвому рівні.

Сутність правосвідомості судді у аспекті правової психології характеризує цю категорію як:

- результат юридичного осмислення соціально-правової дійсності;
- засіб цілеспрямованого впливу на регулювання взаємовідносин особистості з соціальною дійсністю;
- правові відчуття, емоції, правовий досвід і правові знання у взаємодії;
- переплетення правових поглядів з моральними уявленнями;
- результат внутрішньої юридичної мотивації; правових установок та оціночних еталонів.

Отже, у дослідженні професійної правосвідомості судді знаходять своє відображення не тільки правові явища, але і явища, асоційовані із суб'єктом правозастосування - суддею.

Правосвідомість як найбільш загальна категорія, що відображає ставлення осіб до всього конгломерату правових явищ, розподіляється на безліч складових частин, які, залежно від підстави, можуть бути класифіковані найрізноманітнішим чином. Виокремлення професійної правосвідомості судді у самостійну групу характеризується істотними відмінностями і специфічними рисами оскільки, рефлексуючі елементи правової дійсності у свідомості судді нерозривно пов'язані з особистістю і свідомістю останнього. Іншими словами, правовий припис, що є абстракцією і здатний надавати регулюючого впливу на суспільні відносини виключно у межах своєї реалізації, а здебільшого у такій спеціальній її формі, як правозастосування, яке здійснюється суддями, ототожнюється ними не тільки і не стільки як правовий феномен, а скоріше як їх суб'єктивне волевиявлення, тобто відбувається змішування рефлексуємого і рефлексуючого. При цьому право перестає існувати для суддів як явище об'єктивного порядку, що вимагає його

сприйняття і не допускає довільної інтерпретації, воно трансформується у щось, що піддається впливу суб'єктивної волі, нерозривно з нею пов'язане, а тому розуміється не у якості соціальної дійсності, а як елемент свідомості і волі особи самого судді.

Правосвідомість судді за своєю природою є суб'єктивним відображенням об'єктивно існуючої соціальної дійсності та неминучим чином знаходиться під впливом того, що воно рефлексує, тобто знаходиться під впливом певних процесів і факторів, що мають правовий характер. Ця особливість професійної правосвідомості судів як суб'єкта, наділеного владними повноваженнями і покладається в основу проблеми, що існувала у всі часи і залишається актуальною і дотепер - проблеми довільної інтерпретації правових приписів суддями. Адже очевидно, що, оскільки процес правозастосування, будучи неминучим чином пов'язаний з тією чи іншою формою реалізації суб'єктивної волі самого судді, може бути суттєвим чином ним детермінований або навіть знівельований до рівня свавілля, що не має, по суті, нічого спільного з правом. Ця обставина призводить до виникнення власної непогрішності при вирішенні професійних питань.

Таким чином, категорія «професійна правосвідомість судді» отримує різний сенс і цінність в залежності від обраного типу праворозуміння. Відповідно, її осмислення необхідно здійснювати у контексті і на перетині основних шкіл права, з одного боку, різні аспекти правової дійсності, що відцентровують, а з іншого - дозволяють у тій чи іншій мірі освоїти її «багатоедність».

На основі запропонованих інструментів методології пізнання професійної правосвідомості судді можливо виокремити наступні її ознаки як *сутнісної категорії права*:

по-перше, професійній правосвідомості судді властива постійна диференціація і інтеграція. Вона є складним та обумовленим різноманітними об'єктивними і суб'єктивними факторами явищем;

по-друге, професійна правосвідомість є базовою категорією, що визначає мету і зміст процесу професіоналізації;

по-третє, професійна правосвідомість як динамічне та індивідуальне явище не є передбачувано статичною формою відображення навколишньої дійсності. Вона являє собою складний процес правового сприйняття, відображення, осмислення і виразу соціально-правової реальності на тлі динамічно змінюючих її елементів;

по-четверте, завдяки елементам правосвідомості (сприйняття, відображення, осмислення) формуються уявлення про ідеали, на основі яких формулюються принципи, які є основоположними принципами соціального регулювання, що містить конкретні норми поведінки.

Правова сутність правосвідомості судді супроводжується такими характеристиками як:

- плюралізм - принципова можливість різних інтерпретацій розуміння справи;
- психологізм - визнання реальних психологічних механізмів та особливостей мислення судді;
- історизм - оцінка правових явищ за допомогою переконань, ціннісних настанов і інтересів, що є історично змінними.

Сутність досліджуваного явища виявляється у його характеристиці як самостійного явища, що володіє істотними відмінностями та специфічними властивостями. Важливим виміром сутності професійної правосвідомості судді є її розуміння як суб'єктивного відображення об'єктивно існуючої соціальної дійсності.

Сутнісні властивості професійної правосвідомості судді відображаються через її диференціацію та інтеграцію; залежність від об'єктивних та суб'єктивних факторів; професійність; динамічність; засіб відображення осмислення виразу соціально-правової реальності; уявлення про ідеальне та реальне право.

Ґрунтуючись на результатах філософсько-світоглядних, загальнонаукових та спеціально-наукових рівнів дослідження сутності професійної правосвідомості судді ми пропонуємо виокремити її наступні *базові структурні компоненти*, що суттєво детермінують соціально-правову поведінку судді і які є важливими для емпіричного вивчення досліджуваного феномену, а саме: 1) ставлення до закону

та інших правових приписів; 2) особистісне ставлення до правової поведінки людей (правової та протиправної); 3) уявлення про законослухняність; 4) ставлення до соціальних цінностей (життя і здоров'я людини, сім'я, власність, громадська безпека); 5) соціально-правові очікування (уявлення про наслідки протиправної поведінки); 6) ставлення до прийнятих рішень (їх самооцінка).

На підставі викладеного вище видається можливим зробити узагальнення щодо питань методики дослідження професійної правосвідомості судді.

1. Основу аналізу феномену професійної правосвідомості судді складають проблеми її сутності.

2. Правосвідомість належить до явищ, які не можуть бути розкриті лише за допомогою однієї системи уявлень. Необхідно враховувати щонайменше декілька перетинів, що дозволяють дослідити складну структуру феномена професійної правосвідомості судді. Багатосистемний розріз є умовою вивчення взаємозв'язків різних сторін духовного відображення правової дійсності і визначення соціальних функцій правосвідомості загалом.

3. В результаті дослідження професійної правосвідомості судді з точки зору предмета відображення виявляються сфери правосвідомості, відповідні різним рівням знань. Недиференційоване у цьому плані вивчення правосвідомості недостатньо продуктивне для розуміння його ролі у тій або іншій сфері правового життя суспільства та індивіда.

4. Професійна правосвідомість судді є багатоаспектним, багатомірним явищем, яке має складну рівневу структуру. Кожен рівень правосвідомості характеризується специфічним поєднанням і функціональним проявом низки компонентів та їх елементів.

5. Сутність правосвідомості судді може бути визначена на філософсько-світоглядному, суспільному, психологічному та спеціально-правовому рівнях.

6. Виходячи із сутнісної характеристики можливо виокремити такі компоненти правосвідомості судді:

а) раціональний (погляди, уявлення, ідеї про право);

- б) психологічний (почуття, емоції, що спричинені правом і відображають певне ставлення до чинного або бажаного права);
- в) поведінковий (настанова на певну поведінку у правовій сфері, готовність діяти певним чином – відповідно або проти права);
- г) пізнавальний (можливість на основі вивчення матеріалів справи прийняття правосудного рішення).

1.3. Поняття та структура професійної правосвідомості судді

Професійна правосвідомість — явище багатогранне і тому досліджується багатьма вченими у різних галузях знань. Результати досліджень у філософії і психології у загальному зводяться до того, що правосвідомість за своєю природою - це усвідомлення права. У нашому дослідженні у межах саме теорії права ми спираємося на деякі концептуальні положення, які, на наш погляд, є досить переконливими і цілком можуть стати основою для дослідження структури професійної правосвідомості судді.

Метою цього підрозділу є: узагальнення наукових ідей щодо поняття та структури професійної правосвідомості; обґрунтування авторського бачення структури професійної правосвідомості судді; з'ясування особливостей структури професійної правосвідомості судді; аналіз елементів структури професійної правосвідомості судді.

У сучасній літературі проблематику, пов'язану з дослідженням структури та особливостей професійної правосвідомості судді навряд чи можливо вважати достатньо вивченою. Аналіз уже існуючих наукових ідей надає можливість дійти висновку, що їх автори розглядають лише окремі аспекти означеної проблеми, аналізуючи структуру професійної правосвідомості та обґрунтовуючи її розуміння.

На наш погляд, досліджувати структуру професійної правосвідомості судді слід багатопланово. Обумовлено це тим, що: по-перше, сам процес правового усвідомлення дійсності є невідчутним і досить складним, включає соціальні і біоприродні, емоційні і раціональні, аксіологічні та інші аспекти; по-друге,

професійна правосвідомість судді складає невід'ємну основу, ідеальну, внутрішню детермінанту будь-якої юридичної діяльності; по-третє, у професійній правосвідомості закладені значні орієнтаційно-регулятивні ресурси, що надають можливість суддям орієнтуватися в процесі розгляду справи та ухвалення рішення (вироку) по справі.

Зокрема, деякі вчені професійну правосвідомість судді розглядають як вид групової правосвідомості [75, с. 9-12]. На думку В.О. Чефранова, професійна правосвідомість судді - це свідомість, яка притаманна особам, що безпосередньо зайняті у сфері правової діяльності, пов'язаної із застосуванням норм права [75, с. 27]. М.Я. Соколов зазначає, що професійна правосвідомість притаманна лише юристам. Правосвідомість юристів визначається науковцем як одна з колективних форм правової свідомості, що виступає системою правових поглядів, знань, почуттів, ціннісних орієнтацій і інших структурних утворень правової свідомості спільності людей, які професійно займаються юридичною діяльністю, що потребує спеціальної освітньої і практичної підготовки [76, с. 12].

Прихильники іншої точки зору професійну правосвідомість розглядають як вид (рівень) свідомості правової, що виокремлюється на основі особливостей сприйняття правових явищ [77, с. 109]. Так, Ю.М. Тодика під професійною правосвідомістю розуміє особливу форму правової свідомості юристів, сутність та особливості якої конкретизуються у змісті правової ідеології і правової психології, у системі притаманних юристам правових знань, уявлень, ціннісних орієнтацій [78, с. 19]. С.В. Бобровник правосвідомість розуміє як духовну сферу особи, у межах якої його ціннісний світ фіксується в оціночних і нормативних судженнях [79, с. 54].

У сучасній юридичній літературі існують різноманітні визначення правосвідомості – від лаконічних до досить об'ємних. В.С. Нерсисянц розглядає правосвідомість як форму усвідомлення права як специфічного явища соціальної дійсності [53, с. 267]. Таке розуміння правосвідомості, на наш погляд, є досить абстрактним. Інші науковці вважають, що під правосвідомістю слід розуміти

сукупність (систему) уявлень і почуттів, що виражають ставлення людей і соціальних спільнот до чинного або бажаного права [50, с. 45].

У наведених визначеннях можливо виокремити наступні недоліки:

1) у змісті професійної правосвідомості судді виокремлюються лише уявлення і почуття та не акцентується увага на емоціях, оцінках, ідеях, поняттях, теоріях;

2) об'єктом професійної правосвідомості судді виступає право, а не всі правові явища та інші сфери суспільного життя, оцінені з юридичної позиції;

3) професійна правосвідомість відображає не лише ставлення судді до чинного та бажаного, але і існуючих раніше (у минулому) юридичних феноменів.

Деякі науковці, прагнучи найбільш повно і всебічно відобразити істотні ознаки та сторони професійної правосвідомості, на наш погляд, не зовсім виправдано виокремлюють у змісті правосвідомості неусвідомлені і «поведінкові» компоненти. Так, Ф.Ш. Ямбушев вважає, що правосвідомість є специфічною нормативною формою суспільної свідомості, яка відображає правову дійсність, впливає на неї і формує певні уявлення і судження про внутрішньодержавні, міжнародно-правові явища і відображається на основі правових традицій і соціального досвіду у системі ідей, поглядів, доктрин, а також психічно усвідомленого і неусвідомленого ставлення до них, правовій поведінці суб'єктів, діяльності владних органів за допомогою почуттів, емоцій, мотивів, установок та волі як процесу саморегуляції поведінкового акту у досягненні певної соціально значущої мети у сфері дії права [92, с. 18]. На думку вченого, дослідження правової психології буде неповним без аналізу неусвідомленого її компонента та розглядає передсвідомий компонент правової свідомості, який є невід'ємною складовою частиною правової психології [92, с. 19].

На нашу думку, професійну правосвідомість судді можливо цілеспрямовано змінювати, коригувати, розглядаючи її як сукупність кількісно-якісних оцінок сфер спрямованості, досвіду та мотивації правосвідомості. Провідними компонентами сфери спрямованості є відносно самостійні блоки: логіко-нормативний, емоційно-уявний і принципово-вольовий. При цьому ідеологічна

складова професійної правосвідомості судді домінує над психологічною, але не можливо недооцінювати роль і значення правової психології, а, на нашу думку, потрібно розглядати її у тісному взаємозв'язку з правовою ідеологією судді.

З огляду на зазначене вважаємо доцільним під професійною правосвідомістю судді розуміти сукупність знань, умінь, навичок суддів, які сформувалися внаслідок отримання спеціальної професійної (юридичної) освіти, а також в процесі роботи у юридичній сфері і необхідні для успішної судової діяльності.

Означені ідеї та положення надають можливість виокремити наступні ознаки правосвідомості, які і будуть покладені в основу аналізу цього феномену. Зважаючи на те, що це одна із форм суспільної свідомості, що забезпечує знання про право та його вплив на соціальну реальність, правосвідомість:

по-перше, перебуває у взаємозв'язку з іншими формами суспільної свідомості, що визначає залежність процесу пізнання права від політичної, етичної, філософської та ін. видів суспільної свідомості;

по-друге, відображає ставлення індивіда до правової реальності – минулої, нинішньої і майбутньої, що обумовлює ставлення суспільства і професійних юристів до права та його впливу на правову систему та правове життя суспільства;

по-третє, є підставою для розвитку права та передумовою і регулятором поведінки людини, надає юридичній діяльності цілеспрямованого характеру, обумовлюючи чітку визначеність мети права та способів її досягнення, забезпечуючи розвиток праворозуміння як наукової основи перетворень та системність регулятивного впливу права на суспільство;

по-четверте, визначає ті відносини життєдіяльності суспільства, які потребують правової регламентації, що забезпечує динамічний характер права, поширюючи його дію на суспільні відносини, які є важливими та потребують правового регулювання;

по-п'яте, це засіб саморегуляції поведінки суб'єктів, що забезпечує можливість орієнтуватись в різних правових ситуаціях та ухвалювати юридично

значущі рішення щодо дотримання чи порушення вимог закону та дотримуватись його положень на усвідомленому рівні;

по-шосте, правосвідомість має визначене функціональне призначення, що виявляється у пізнанні сутності, значення та змісту права, оцінці цінності його впливу та можливостей досягнення його мети правомірною діяльнісною поведінкою.

На загальнотеоретичному рівні структура правосвідомості розуміється як сукупність елементів, що логічно та функціонально пов'язані між собою, утворюючи цілісну організацію. Існуючі у юридичній літературі напрацювання щодо елементів структури професійної правосвідомості дають можливість виокремити декілька точок зору, які ми пропонуємо об'єднати у два підходи до аналізу структури професійної правосвідомості судді: класичний та некласичний.

Класична структура правосвідомості поєднує у собі два компоненти – правову психологію та правову ідеологію. На думку М.В. Цвіка та О.В. Петришина професійна правосвідомість за своїм змістом є складним системним правовим явищем. Складові, що утворюють її (ідеї, теорії, концепції, почуття, емоції, настрої, настанови), структурно об'єднуються у два відносно автономні компоненти — правову психологію і правову ідеологію [80, с. 534].

Будучи структурним компонентом професійної правосвідомості судді, правова психологія охоплює емоційні елементи правосвідомості, що відображають моральні, естетичні, релігійні, містичні уявлення про правові явища. Існування правової психології пов'язане з властивою людській психіці здатністю емоційно реагувати на зовнішні явища. Правова психологія особистості пов'язана з внутрішньою мотивацією поведінки. Вона охоплює сукупність правових почуттів, ціннісних відносин, настроїв, бажань і переживань, характерних для особи [81, с. 200].

У юридичній літературі найбільшого поширення отримало наступне уявлення про структуру правової психології: інтерес, мотиви, воля, мета діяльності (що випливають з посади судді); відносно стійкі елементи: звички, традиції, забобони, вірування, властиві соціальним групам; динамічні елементи,

такі як почуття, настрої; елементи, що впливають на формування правової психології: наслідування, навіювання, запозичення [82, с. 202].

Іншим структурним елементом правосвідомості більшість вчених-правознавців вважають правову ідеологію, визначаючи її як «сукупність ідей, теорій, концепцій, у яких виражено ставлення до права» [83, с. 156]. О.В. Петришин правову ідеологію розуміє як сукупність ідей, принципів, теорій, концепцій, які у систематизованій формі відображають і оцінюють правову дійсність [80, с. 537].

Найбільш точно, на нашу думку, сутність правової ідеології визначив А.Ф.Байков вважаючи, що «правова ідеологія являє собою концепції, ідеї і погляди (а також правові феномени, що викликали їх до життя) як результати осмислення та інтерпретації правового розвитку з точки зору інтересів і цінностей певної соціальної групи. Найважливішими особливостями правової ідеології є такі її якості, як вираженість у правовій формі і здатність виробити у особи стереотипну правову оцінку суспільних явищ, здатність формувати правосвідомість [84, с. 30].

На нашу думку, до складу структури правової ідеології як елементу професійної правосвідомості судді належать наступні елементи:

- поняття і уявлення про право і правові явища;
- юридичні ідеї, категорії, націлені на розкриття сутності законів розвитку правового життя;
- теорії і вчення, що характеризують розвиток правової системи;
- погляди світоглядного характеру, панівні юридичні доктрини.

Відмінність правової ідеології від правової психології як елементів правосвідомості судді полягає у тому, що якщо остання має переважно емоційний характер, складається стихійно, переважно на основі повсякденного побутового досвіду судді, то правова ідеологія у процесі пізнання права прагне дійти до виявлення його сутності, змісту, визначити існуючі закономірності і зв'язки, а відтак, подати ці знання у вигляді певної догми. Вона складається на основі наукових досліджень, вивчення юридичної літератури.

О.Ф. Скакун обмежується розглядом правової психології та правової ідеології як елементів професійної правосвідомості [85, с. 535]. Г.С. Остроумов, аналізуючи різні прояви правосвідомості і включаючи до її структури правові норми, не допускає такої можливості щодо правових теорій [86, с. 174]. У монографії Д.А. Потопейка структура правосвідомості розглядається як сукупність правових уявлень, правових емоцій і волі [87, с. 186]. Е.А. Лукашева вважає можливим включити до структури правосвідомості уявлення особи [88, с. 211]. Д.А. Керімов категорично заперечує тезу про включення правових норм до структури правосвідомості [89, с. 14-15]. На думку Р.С. Байниязова поряд з ідеями, поглядами, теоріями, емоціями, до правосвідомості можливо віднести «юридичні мотиви, звички, інтуїцію, ментальні установки, стереотипи, правове навіювання, наслідування, реакції, імпульси і багато іншого» [90, с. 9], тобто несвідомі елементи. І.М. Максимова також вважає, що до правосвідомості належить «галузь несвідомого (правові стереотипи, психологічний афект, паніка) – світ психічних явищ і процесів, обумовлених фактами дійсності, що впливають на особу» [91, с. 10]

На нашу думку, Р.С. Байниязова, В. М. Максимова, Ф.Ш. Ямбушева ототожнюють елементи правосвідомості (усвідомлення реальної дійсності) з компонентами психічного у поведінці (діяльності) суб'єктів, психікою у цілому, що, на наш погляд, і на думку деяких інших вчених абсолютно неприпустимо.

Цікавою є думка Ю.М. Грошевого про те, що по-перше, зміст професійної правосвідомості включає низку правових понять, які самі по собі не відображають класового підходу (у ширшому розумінні – не пов'язані з відбиттям інтересів класу, групи, суспільства), а виступають досягненням правової наукової думки (наприклад, такі поняття як свідок, експерт, юридична особа та інші); по-друге, і теоретичний рівень пізнання правових явищ, і практична свідомість як емпіричний рівень їх пізнання включають до себе соціально-психологічного елементу. Отже, на думку вченого, професійна психологія – не рівень пізнання правових явищ, а психологічний компонент у теоретичному й емпіричному знанні про правові явища [93, с. 115]. І. Сабо взагалі висловлювався проти розподілу

правосвідомості на правову ідеологію і правову психологію. На його думку, це занадто перебільшує протиставлення правової психології правовій ідеології [94, с. 241].

Таким чином, професійна правосвідомість судді - це суб'єктивна реакція судді на правові норми, сукупність поглядів, ідей, які відображають його ставлення до традицій, звичаїв, моральних принципів, норм поведінки, професійних обов'язків, норм права, законності, правосуддя; уявлення про правомірне і неправомірне; складний процес ухвалення законного, обґрунтованого, справедливого та ефективного рішення суду, яке має виховний характер, вимагає глибокої аналітичної діяльності судді.

У юридичній літературі існує декілька точок зору, які ми можемо охарактеризувати як некласичний підхід до структури професійної правосвідомості судді. Одна з них полягає у виокремленні трьох груп елементів структури професійної правосвідомості судді, а саме: ідеологічних, психологічних і установчо-поведінкових, серед них: а) правова психологія (психологічний); б) правова ідеологія (ідеологічний); в) правова поведінка (поведінковий) [95, с. 17-19].

У структурі правової психології судді виокремлюють статичні та динамічні компоненти. До перших належать правові звичаї та традиції, до інших — настрої, почуття, переживання. Правову психологію умовно поділяють на три частини:

- 1) пізнавальну — це правові емпіричні знання, уявлення, погляди;
- 2) емоційну, яку складають правові емоції, почуття, настрої;
- 3) регулятивну — правові звичаї, звички, традиції.

Правова ідеологія розуміється як концептуально оформлена, логічно систематизована, теоретично і науково осмислена правосвідомість, що складається з системи правових принципів, ідей, теорій, концепцій, які відображають теоретичне (наукове) осмислення правової дійсності, усвідомлене проникнення у сутність правових явищ. Інтелект є провідним елементом правової ідеології. Сучасна правова ідеологія судді ґрунтується на системі теорій, ідей і принципів: теорії правової держави, принципу поділу влади, теорії суверенітету,

теорії захисту прав людини, принципу верховенства права, переваги загальноновизнаних норм міжнародного права над нормами національного права.

Правова поведінка розуміється як вольовий бік правосвідомості, що являє собою процес переведення правових норм у реальну діяльність у сфері права. Поведінкову частину професійної правосвідомості судді складають мотиви правової поведінки та правові установки. Це ті елементи, які безпосередньо зумовлюють і визначають правову поведінку судді, її напрямок та характер. Вони утворюють вольову сторону правосвідомості, синтезують у собі раціональні й емоційні компоненти [96, с. 254].

Поведінковий елемент професійної правосвідомості судді синтезує у собі раціональні та емоційні моменти. Через нього відбувається реалізація психологічного та ідеологічного елементів.

На думку вчених від поведінкового елемента професійної правосвідомості залежить ступінь її якісного стану (правомірна поведінка, правова активність). Цей елемент відображає готовність до певної правової поведінки у результаті оцінки правових явищ та впливає на всі основні функції професійної правосвідомості судді [97, с. 325]. Так, до професійної правосвідомості судді В.О. Сафронов, А.Д. Магденко, В.А. Шаповалов і деякі інші юристи відносять поведінковий елемент [97, с. 34]. На думку В.О. Сафронова, професійна правосвідомість судді – це «одна з форм суспільної свідомості, що являє собою сукупність психологічних, ідеологічних та поведінкових компонентів, які виражають ставлення судді до чинного чи бажаного права, до поведінки людей у сфері правового регулювання» [97, с. 35].

Таким чином, ми можемо відзначити, що професійна правосвідомість судді є внутрішньою (суб'єктивною, ідеальною) детермінантою правової поведінки судді, а поведінковий компонент (поряд із правовою психологією та ідеологією) є позитивним, ціннісним аспектом у механізмі правового регулювання.

Інша точка зору полягає у тому, що структуру професійної правосвідомості судді складають наступні три елементи: правові знання, правові оцінки і правові установки [98, с. 19-21]. Суддя набуває правових знань у процесі осмислення

різних правових явищ, включаючи конкретні норми права, призначення правового регулювання, роль правоохоронних органів держави. Разом з тим, наявність певного обсягу правових знань ще не визначає рівня правосвідомості, який обумовлюється також розумінням сутності права, правових норм, інших правових явищ, їх вимог, цілей та призначення. Необхідність і обсяг правових знань зумовлені залученням судді до системи правових відносин. Набуття, засвоєння правових знань здійснюється за допомогою соціального і правового досвіду судді.

Крізь призму власного правового досвіду суддя сприймає нові правові явища, що обумовлює наявність певного оціночного ставлення, яке відображається у значимості, цінності як одержаних знань, так і правової дійсності з точки зору судді. Роль правових оціночних уявлень полягає у тому, що суддя не просто здійснює дії, передбачені певними юридичними нормами, а осмислює свою поведінку з точки зору її законності, відповідності вимогам закону.

Виникнення правової установки як суб'єктивного регулятора поведінки судді припускає: 1) знання норм права та розуміння їх змісту; 2) оцінку норм права; 3) ставлення до прав інших осіб; 4) емоційне переживання з приводу функціонування норм права; 5) готовність до ухвалення рішення (вироку) по справі.

Поширеними у літературі є теорія П.П. Баранова, який на рівні соціологічного аналізу [99, с. 12] та А.В. Полякова, який у межах комунікативної теорії права [40, с. 389] у структурі професійної правосвідомості виокремлюють три елементи:

а) пізнавальний (емпіричний правовий досвід, правові уявлення, правове мислення);

б) оціночний (правові емоції, почуття, у яких відображаються нерелексивні оцінки правової реальності, а також правові цінності, що отримали рефлексивне обґрунтування і ціннісні орієнтації);

в) практичний.

«Основними видами відносин свідомості до світу є пізнання, ціннісні відносини і практика. Відповідно і у правосвідомості можливо виокремити пізнавальні, ціннісні і вольові елементи, з яких і складається професійна правосвідомість, – зазначає А.В. Поляков. – Сукупність цих елементів у їх взаємозв'язку складає структуру професійної правосвідомості. Ці елементи можливо визначити як правову онтологію, правову аксіологію і правову праксеологію» [40, с. 376-377].

Найбільш загальні знання про право (право у його ейдосі) А.В. Поляков називає теоретично правовою онтологією (теоретико-раціональним рівнем правосвідомості). Усвідомлення того, що наказує суб'єктам право у якості загальнообов'язкових правил поведінки, як необхідно себе поводити у тій чи іншій соціально-правовій ситуації, науковець відносить до практичної правової онтології [40, с. 377].

Правова аксіологія, на думку А.В. Полякова, являє собою: «не лише раціональне знання про правову дійсність (про право у правовій системі), а і ірраціональне (емоційне) ціннісне ставлення до права, що формується у тому чи іншому суспільстві і яке лише частково тематизується і раціоналізується свідомістю особи. Таке інтелектуально-емоційне сприйняття права і становить, на думку вченого, зміст правової аксіології (раціональне знання про правові цінності належить до теоретичної правової онтології, оскільки знати, що таке правові цінності і переживати щось як правову цінність – далеко не одне і те ж). Правова аксіологія поділяється на правову ідеологію і правову психологію» [40, с. 377-378].

В.М. Карташов стверджує, що не юридична політика належить до правосвідомості (зокрема, правової праксеології), а, навпаки, юридична ідеологія і психологія, інші структурні елементи складають важливу, але не єдину сторону правової політики. Справа у тому, що у зміст правової політики включається також організаційна, контрольна та інша практична управлінська діяльність, пов'язана, наприклад, з обговоренням і прийняттям рішень, підготовкою юридичних кадрів, їх доборою і розстановкою [100, с. 420].

Багато сучасних науковців наголошують, що професійна правосвідомість судді охоплює різні сфери духовної діяльності. Так, І.В. Фабрикою запропоновано розглядати структуру професійної правосвідомості судді з позиції аксіологічного підходу [101, с. 152]. Вчена вважає, що професійна правосвідомість судді спочатку формується як ціннісне знання, а цінності виступають не стільки як інструмент адаптації до соціальної та правової реальності, а й як якість, що актуалізується тільки у правовій взаємодії.

І.В. Фабрика наголошує, що у межах методології діалогу, світ права є не світ об'єктивного або суб'єктивного, а світ інтерсуб'єктивного, де право, як і вся юридична реальність, є багатовимірним, гетерогенним явищем, яке у процесі свого відтворення може піддаватися впливам навколишнього середовища і реагувати на них. Вчена стверджує, що «... багатовимірність права постає як напруга, суперечність між його полюсами: ідеальним і матеріальним моментами права, належним і суцим» [101, с. 151]. А правосвідомість у цьому зв'язку виступає ціннісним індикатором, тонко реагує на найменші зміни права.

І.Л. Честнов, аналізуючи цінності самого права, його норм, а також про цінності права для судді, підкреслює, що «суддя – є особа суспільна, а отже, потребує загальнозначущих соціальних норм, оскільки всі свої матеріальні й інші потреби може задовольнити лише через суспільні відносини, що регулюються соціальними нормами, у тому числі правовими, і є одним з важливих засобів вияву особистісних цінностей» [102, с. 78]. Однак соціальні норми не є детермінантами особистих цінностей суб'єктів права, у тому числі суддів, оскільки правосвідомість не тільки відображає об'єктивний світ права, але й створює його.

Розглядаючи цінність самої правосвідомості, носієм якої виступає особистість, можливо зазначити, що у широкому розумінні правосвідомість «надзвичайно розповсюджене явище» і вже у силу цього має велику соціальну значущість. Виявляючи ціннісний зміст професійної правосвідомості судді І.В. Фабрика робить висновок про те, що спочатку у інтелектуальній сфері правосвідомості формуються правові ідеї, говорячи мовою В.А. Ільїна —

«аксіоми правосвідомості». На їх становлення впливає панівна модель праворозуміння у суспільстві взагалі, правовий менталітет і правова культура. Потім правові ідеї закладають фундамент правових цінностей, які є важливим елементом професійної правосвідомості. Правові цінності розглядаються як фундаментальні основи освіти, як абстрактні ідеали, не пов'язані з конкретним об'єктом або ситуацією, як уявлення особи про ідеальні моделі поведінки [101, с. 152].

А головну роль у взаєминах «внутрішнього» і «зовнішнього» аспектів поведінки особи, на думку вченого, відіграє правова установка, яка передує дії і детермінує поведінку судді. Отже, І.В. Фабрикою запропоновано механізм наповнення професійної правосвідомості судді ціннісним змістом, який виглядає наступним чином: правові ідеї - правові цінності — ціннісно-правові орієнтації — оцінки — правові настанови [101, с. 153].

Таким чином, професійна правосвідомість судді є самостійним різновидом свідомості з відповідною системою понять і категорій, критеріїв і способів оцінок, особливими цілями і засобами їх здійснення.

Деякі науковці розуміють професійну правосвідомість як форму відображення соціальної дійсності, поєднаної з юридичною освітою [103, с. 18]. Аксіологічний компонент випадає з цієї структури. За такого підходу мова йде про діалектичну єдність правосвідомості, однак детермінантою виступає його суспільна форма. Формуючись під безпосереднім впливом суспільної та групової правосвідомості, професійна правосвідомість судді поєднує у собі їх елементи, а також виявляє індивідуально неповторні риси, які призводять до особливостей і відмінностей у правосвідомості судді навіть у межах одного соціального середовища.

І.В. Михайловський підкреслював, що « ... професійна правосвідомість судді виходить з підстав, що лежать поза самих правових норм, тобто складається з мотивів моралі і релігії» [104, с. 4-5].

На наш погляд, у професійній правосвідомості судді необхідно виокремлювати не лише функціональну структуру (на неї насамперед акцентують

увагу П.П. Баранов, А.В. Поляков і деякі інші автори), але й, доповнюючо-професійну, а саме: логіко-філософську, генетичну, просторову структури.

Крім того, у юридичній літературі елементи структури професійної правосвідомості судді поділяють за ступенем складності самих елементів, що складають як правову психологію, так і правову ідеологію (правосвідомість у цілому). Такі елементи можуть бути відносно прості (юридичні почуття, знання, ідеї, уявлення) і відносно складні (юридичні знання, поняття, теорії). Кожен з елементів правосвідомості має свою логіко-філософську та інші структури. Наприклад, правове почуття може бути розвинутим, світоглядним [100, с. 10-12].

Генетична структура розкриває зв'язок окремих елементів юридичної ідеології і психології, правосвідомість у цілому з біологічною та психологічною, економічною і політичною, соціальною і духовною, юридичною та іншими сферами життєдіяльності. У літературі підкреслюють той факт, що свідомість являє собою продукт тривалого біологічного і соціального розвитку, властивість високоорганізованої матерії – мозку відобразити навколишнє середовище, процеси, що відбуваються у ній, а також внутрішній світ особи, її власні думки і дії у формі знань, уявлень, поглядів, емоцій, переживань. «Формування правосвідомості особи, – зазначає І.В. Фабрика, – складний і багатогранний процес впливу соціального середовища: об'єктивних умов і суб'єктивних факторів, що функціонують як на рівні макросередовища, так і на рівні мікросередовища і пронизують всі сфери життя суспільства – економічну, соціальну, політичну і духовну. Вплив соціального середовища на формування правосвідомості особи, враховуючи специфіку самої правосвідомості, здійснюється під впливом тієї її частини, яка пов'язана з правом, його створенням і реалізацією» [101, с. 7-8].

Просторова структура покликана розкрити відносно відокремлені у часі і розгорнуті у певній послідовності етапи формування такого юридичного явища як правосвідомість. П.П. Баранов, розглядаючи цей процес у межах пізнавальної функції правосвідомості, виокремлює ряд послідовно виникаючих психологічних утворень: 1) відчуття, головним чином слухові і зорові; 2) сприйняття; 3) пам'ять,

що накопичує правові знання за допомогою процесів запам'ятовування, відтворення, впізнавання і висловлює їх у вигляді різних правових уявлень; 4) мислення як вищий пізнавальний процес, продуктом якого є правові ідеї, поняття і переконання [99, с. 124]. Пам'ять і мислення у цьому розумінні розглядаються вченим в аспекті тих психологічних компонентів, які здійснюють усвідомлення реальної дійсності. А несвідомі елементи правового мислення і пам'яті, на його думку, не повинні належати до структури правосвідомості.

Н.Я. Соколов зазначає, що принципово-вольовий блок професійної правосвідомості характеризують такі якості судді, як активність, ступінь засвоєння принципів і вимог права, глибока переконаність у справедливості приписів права, готовність рішуче і цілеспрямовано втілювати вимоги закону у процесі повсякденної професійної діяльності [76, с. 198].

Специфіка судової діяльності, її соціальна значимість вимагає наявності правових установок, які лише у тому випадку можуть виступати внутрішніми факторами адекватної професійної діяльності, коли у їх основу покладаються спеціалізовані юридичні знання, позитивні правові почуття, вміння та навички самого судді. Правовими установками судді є різновид соціальної установки, яка формується під впливом певних внутрішніх і зовнішніх факторів і з соціально-психологічної сторони є передумовою конкретної поведінки при застосуванні норм права. Деякі дослідники вважають, що правові установки мають усвідомлений характер та складну структуру, що складаються з усвідомлених та несвідомих елементів. Особливість установок у тому, що одні і ті ж установки у одного судді можуть бути свідомими, а у інших несвідомими.

Професійну правосвідомість судді ми можемо визначити як суб'єктивну реакцію судді на правові норми, сукупність поглядів, ідей, які відображають його ставлення до традицій, звичаїв, моральних принципів, норм поведінки, професійних обов'язків, норм права, законності, правосуддя, уявлення про те, що є правомірним і неправомірним. Складний процес прийняття законного, обґрунтованого, справедливого та ефективного рішення суду, який має виховний характер, вимагає глибокої аналітичної діяльності судді.

Судова діяльність, як і будь-який інший вид юридичної діяльності, має певні особливості, що визначають її психологічну своєрідність. Професійна діяльність судді належить до видів діяльності з високим рівнем психологічної напруженості праці. Правова психологія відіграє значну роль у професійній правосвідомості судді, адже саме у середовищі психологічних реакцій право виявляє свою соціальну сутність, гуманізм та справедливість. Ці характеристики права відображають людські почуття й оцінки, від їх адекватності законодавства багато у чому залежить ефективність судової практики. Вчені дослідили, що психологічна професіограма судді складається із соціальної, реконструктивної, комунікативної, організаційної та посвідчувальної сторін [105, с. 191].

Соціальна сторона полягає у тому, що суддя зобов'язаний діяти у відповідності до закону (розглядати та вирішувати справи) та максимально використати судові процеси, судову практику і матеріали для попередження проявів порушення законності. З цією метою він проводить публічні процеси, активно бере участь у пропаганді законів серед населення, проводить іншу профілактичну роботу.

Реконструктивна сторона – це поточний та остаточний аналіз всієї зібраної по справі інформації, кінцевим результатом якого є ухвалення справедливого у відповідності із діючим законодавством вироку чи рішення.

Комунікативна сторона полягає у спілкуванні з людьми при розгляді справи. Це спілкування здійснюється у межах процесуального регулювання, у якому суддя є головним організатором спілкування. При цьому реалізуються такі особисті якості судді, як чуттєвість, емоційна стійкість, вміння слухати та розмовляти.

Організаційна діяльність передбачена законом України «Про судоустрій і статус суддів» [106]. Головуючий у судовому засіданні керує ходом судового засідання, забезпечує додержання послідовності та порядку вчинення процесуальних дій, здійснення учасниками судового провадження їх процесуальних прав і виконання ними обов'язків, спрямовує судовий розгляд на

забезпечення з'ясування всіх обставин судового провадження, усуваючи з судового розгляду все, що не має значення для провадження.

Посвідчувальна діяльність судді завершує дану професіограму і являє собою приведення усієї здобутої у ході судового процесу інформації у спеціальні, передбачені законом форми: вирок чи ухвалу. У цій діяльності реалізується загальна та спеціальна культура письмової мови судді, його професійні навички у складанні письмових документів.

На основі аналізу структурних елементів професійної правосвідомості судді ми можемо визначити, що остання являє собою складний комплекс ідеологічних, психологічних і аксіологічно ментальних елементів, де правову психологію немає ніяких підстав розглядати як вторинне явище по відношенню до правової ідеології.

І.М. Максимова структуру професійної правосвідомості судді розуміє як єдність трьох діалектично взаємопов'язаних рівнів: буденно – психологічного, раціонально-ідеологічного та ціннісно-орієнтаційного [107, с. 14]. Становлення правосвідомості судді обумовлено системою суспільних відносин, сформованих традиційним складом життя, впливом сфери несвідомого, соціальною позицією судді, а також внутрішніми факторами, у якості яких виступають психологічні особливості особистості.

Дослідивши вищезазначені погляди щодо елементів структури професійної правосвідомості судді, ми пропонуємо виокремлювати у структурі правосвідомості три компоненти:

1) *правову ідеологію* (правові смисли, ідеї) як систематизовані уявлення судді про правову дійсність, в основу яких покладаються певні ціннісні настанови. Тобто правова ідеологія з притаманним їй ціннісним сприйняттям дійсності не є аксіомою «поза часом і простором», вона швидше має світоглядний характер, зазнає змін і залежить від домінуючого у суспільстві типу праворозуміння;

2) *правову психологію* (правові установки), що реалізуються через правову взаємодію. Правова психологія, на нашу думку, є мотивом правової поведінки і

волі як здатності до самоконтролю і саморегуляції, а також сфери несвідомого правового досвіду;

3) *аксіологічну ментальність* (ціннісно-правові орієнтації особистості), яка виступає структуроутворюючим компонентом професійної правосвідомості судді, що визначає її ціннісну природу, будучи детермінантою правової ідеології і правової психології. Аксіологічною ментальністю ми вважаємо ієрархію ідей, поглядів, уявлень про право, смаків, культурних канонів, способів вираження думки. Аксіологічна ментальність у структурі професійної правосвідомості судді є своєрідним комплексним утворенням, що включає до свого складу і правову ідеологію і правову психологію. Вона як складне явище відображається у всіх елементах структури професійної правосвідомості судді і розкривається у специфіці праворозуміння, правопочуття, правобачення та характеризується особливостями світогляду, системою цінностей, психологічного складу судді. На нашу думку, аксіологічна ментальність є сенсоутворюючим компонентом, що формує систему правових цінностей та призводить до руху всі компоненти у структурі професійної правосвідомості судді.

Таким чином, структуру професійної правосвідомості судді необхідно розглядати як внутрішню організацію професійної правосвідомості, що відображається у її будові, тобто у діалектичному поєднанні, що утворюється її складовими елементами. При цьому необхідно відзначити умовний, відносний характер структурної диференційності правосвідомості. Поряд з аналізом окремих елементів структури правосвідомості також слід брати до уваги її цілісність, що відображається у органічному взаємозв'язку і взаємодії елементів цієї структури як один з одним, так і з іншими структурами соціальної "ієрархії".

Висновки до розділу 1

В результаті дослідження генези, природи, сутності та структури професійної правосвідомості судді ми прийшли до наступних висновків:

1. Аналізуючи генезу становлення наукових знань щодо проблематики професійної правосвідомості судді, ми можемо виокремити п'ять етапів становлення та розвитку поглядів на обрану проблему, а саме: 1) ідеї античних філософів давньогрецької філософії та римської юриспруденції; 2) погляди мислителів схоластичного богослов'я періоду Середньовіччя; 3) міркування вчених-теоретиків Нової історії; 4) визначення та тлумачення правників XIX-XX століття; 5) сучасне розуміння вченими-юристами.

2. Перший етап досліджень правосвідомості судді характеризується наступними ідеями та положеннями: аналізований вид правосвідомості визначався як правосвідомість преторів та магістрів; професійна свідомість є суперечливою і формується під інерційним впливом закону; свідомість пов'язується з порядністю; правосвідомість пов'язується з розумінням духу закону та такими характеристиками судді як статус, освіченість, походження; спричинення значного впливу на правосвідомість міфології та релігійних ідей.

3. Проблема правосвідомості у Середньовіччі пов'язується з: розумінням свідомості як двоєдиного процесу – знання про зовнішній світ та власний духовний досвід; аналізом правосвідомості як свідомості та самосвідомості; універсальною цінністю правосвідомості; наявністю двоєдиної природи свідомості, що пов'язана з характеристикою людини як природного суб'єкта та одночасно надприродного.

4. Період Відродження позначився в історії становлення уявлень про правосвідомість: переходом від теологічного до світського розуміння цієї категорії; визнанням правосвідомості як вияву функціонування суб'єкта під впливом зовнішнього середовища; поєднанням раціонального та ірраціонального в праві; визначенням правосвідомості результатом логічного пізнання права; формуванням правосвідомості під впливом ідеалу природного права.

5. В період Нового часу змінився сам підхід до проблем свідомості як такої та правосвідомості, зокрема. Він полягав у: відмові від теологічного її сприйняття; обґрунтуванні залежності правосвідомості від досвіду суб'єкта; розмежуванні правосвідомості та світогляду; аналізі свідомості крізь призму психіки.

6. Правосвідомість у період XIX-XX століття розглядається як: 1) найважливіший елемент права; 2) відносно самостійна галузь індивідуальної свідомості (поряд з політичною, моральною, естетичною); 3) відображає правову дійсність у формі юридичних знань і об'єктивних оцінок чинного права; 4) виконує роль внутрішнього регулятора юридично значущої поведінки.

7. У сучасній юридичній літературі відсутня єдність думок вчених щодо визначення правосвідомості. Більшість вчених вважають, що правосвідомість – це сукупність ідей, поглядів, уявлень щодо діючого чи бажаного права. Однак, вчені конкретизують це розуміння до процесу його формування чи практичного значення для юридичної діяльності.

8. Як форма суспільної свідомості правосвідомість судді має наступні особливі риси: 1) є вищим рівнем відображення соціальної дійсності, соціальних відносин людей, що регулюються законами суспільства; 2) активно впливає на соціальну дійсність; 3) механізмом правосвідомості є розумова діяльність судді; 4) суб'єктами правосвідомості виступають: особистість - суддя, групи людей – судді.

9. Сутність правосвідомості судді на суспільному рівні характеризує її як: різновид суспільної свідомості; засіб відображення соціальної дійсності та соціальних відносин, регульованих законами суспільства; засіб активного впливу на соціальну дійсність; результат розумової діяльності судді; об'єктивно обумовлену і соціально фіксовану сферу діяльності; систему правових дій, що виконують систематично, в межах нормативних приписів, що є різновидом соціальних норм; забезпечують особливий соціальний статус судді; результат соціалізації судді у суспільстві та суспільного досвіду; соціокультурну цінність.

10. Сутність правосвідомості судді у аспекті правової психології характеризує цю категорію як: результат юридичного осмислення соціально-правової дійсності; засіб цілеспрямованого впливу на регулювання взаємовідносин особистості з соціальною дійсністю; правові відчуття, емоції, правовий досвід і правові знання у взаємодії; переплетення правових поглядів з

моральними уявленнями; результат внутрішньої юридичної мотивації; правових установок та оціночних еталонів.

11. *Правова сутність* правосвідомості судді супроводжується такими характеристиками як: плюралізм - принципова можливість різних інтерпретацій розуміння справи; психологізм - визнання реальних психологічних механізмів та особливостей мислення судді; історизм - оцінка правових явищ за допомогою переконань, ціннісних настанов і інтересів, що є історично змінними.

12. Виходячи із сутнісної характеристики можливо виокремити такі компоненти правосвідомості судді: а) раціональний (погляди, уявлення, ідеї про право); б) психологічний (почуття, емоції, що спричинені правом і відображають певне ставлення до чинного або бажаного права); в) поведінковий (настанова на певну поведінку у правовій сфері, готовність діяти певним чином – відповідно або проти права); г) пізнавальний (можливість на основі вивчення матеріалів справи прийняття правосудного рішення).

13. Таким чином, структуру професійної правосвідомості судді необхідно розглядати як внутрішню організацію професійної правосвідомості, що відображається у її будові, тобто у діалектичному поєднанні, що утворюється її складовими елементами.

14. У структурі правосвідомості судді можливо виокремити три компоненти:

1) *правову ідеологію* (правові смисли, ідеї) як систематизовані уявлення судді про правову дійсність, в основу яких покладаються певні ціннісні настанови;

2) *правову психологію* (правові установки), що реалізуються через правову взаємодію. Правова психологія, на нашу думку, є мотивом правової поведінки і волі як здатності до самоконтролю і саморегуляції, а також сфери несвідомого правового досвіду;

3) *аксіологічну ментальність* (ціннісно-правові орієнтації особистості), яка виступає структуроутворюючим компонентом професійної правосвідомості судді,

що визначає її ціннісну природу, будучи детермінантою правової ідеології і правової психології.

РОЗДІЛ 2.

ЮРИДИЧНЕ ПІЗНАННЯ ЯК ФАКТОР ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ПРАВОСВІДОМОСТІ СУДДІ.

2.1. Право та професійна правосвідомість судді: взаємодія, взаємозалежність та взаємовплив.

Однією з найважливіших та фундаментальних проблем теорії права є формування правосвідомості. Актуальність цієї проблеми пов'язана з розумінням права як результату діяльності людини, зміст якого та виконання залежать від неї та її правосвідомості. Г.В.Ф. Гегель зазначав, що існують закони двох типів: закони природи та закони права. Закони природи абсолютні та мають силу, оскільки вони є, вони не забезпечують обмежень... . Правові ж закони – це закони, створені людиною. Людина не зупиняється на особистому, а стверджує, що всередині себе має масштаб правового: вона може підкоритися необхідності і владі зовнішнього авторитету, але ніколи не підкорюється їм так, як необхідність природи, бо її внутрішня сутність говорить їй як має бути і вона у собі знаходить або не знаходить підтвердження того, що має силу закону. Те, за допомогою чого людина оцінює закони і є правосвідомістю [108, с.57].

Метою цього підрозділу є аналіз ролі та місця правопізнання у формуванні професійної правосвідомості судді шляхом встановлення напрямків взаємодії, взаємозалежності та взаємовпливу права та правосвідомості.

У сучасній науковій літературі питанням комплексного дослідження ролі правопізнання у формуванні професійної правосвідомості судді приділяється незначна увага. Основну увагу автори монографічних робіт зосереджують на характеристиці самого феномена права, обґрунтуванню поняття та структури правосвідомості. Професійну ж правосвідомість судді досліджують за допомогою категорій «свідомість» та «правова свідомість». Особливу значимість в цьому аспекті мають дослідження В.М. Коробки, П.П. Баранова, І.П. Зеленка, М.І. Матузова, С.С. Сливки, В.І. Темченка, Н.Я. Соколова, П.М. Рабиновича, В.А.

Ільїна, О.А. Лукашової, П.І. Новгородцева, М.А. Рейснера, П.І. Стучки, В.О. Фарбера, які обґрунтували поняття та складові структури правосвідомості. Позиція згаданих дослідників багато у чому зумовила специфіку сучасного розуміння взаємозв'язку та взаємодії права і правосвідомості, що знайшло відображення у працях Т.Н. Демченко, Е.А. Жукова, О.В. Петришина, О.Ф. Скакун.

На нашу думку, дослідження впливу права на формування професійної правосвідомості судді є актуальною та важливою проблемою сучасної юридичної науки. У юридичній літературі обґрунтована ідея щодо необхідності стимулювання і культивування «почуття права» [109, с.57]. Останнє при цьому викликає особливий інтерес, адже ґрунтується не на зовнішніх проявах потреби у правосвідомості, а на внутрішніх, природних мотивах реалізації духовно-правової гідності особистості та її потреби у правовій автономії. Почуття права, на думку П.В. Макушева, є почуттям особи (судді) щодо природного, об'єктивно обумовленого порядку речей, процесів, станів, закономірностей існування та розвитку матеріального світу й суспільства. На його основі ґрунтується дія принципів права, реалізація яких передбачає у кожному конкретному випадку спочатку виникнення у свідомості судді певної моделі правової ідеї, а потім її встановлення прав й обов'язків між суб'єктами відносин. Ідея при цьому виконує функцію відображення суб'єктивно-інтелектуального нормативного змісту і сутності правових почуттів, що природно вкорінені у психології судді у вигляді інтуїтивного права [109, с. 75].

Проблема правосвідомості виникла з появою самого феномена права у його формально-юридичному сенсі. Виходячи з цього, феномен правосвідомості у юридичній науці розглядається у двох аспектах: 1) як специфічний процес пізнання права, його сутності; обґрунтування провідних принципів і ознак; 2) як результат пізнавальної діяльності, знання про право, отриманого шляхом пізнання.

Широкий підхід включає обидва аспекти і припускає, що правосвідомість — це процес усвідомлення та застосування права; окремі елементи пізнавально-

правової діяльності (сприйняття правових явищ, уявлення про правові явища і право у цілому, поняття права), а також сукупність (або система) інтерпретованих правових знань, отриманих у результаті пізнавально-правової діяльності.

Перш ніж дослідити роль правопізнання у професійній правосвідомості судді ми вважаємо за необхідне виокремити структурні блоки професійної правосвідомості судді, яким властивий правовий особливий зміст та складові елементи. В цьому аспекті необхідно акцентувати увагу на наступних ідеях:

по-перше, у визначенні моделі професійної правосвідомості судді фундаментальною основою та складовим елементом є логіко-нормативний блок, до якого належать обсяг та глибина правових знань, рівень юридичного мислення. Знання права становлять конкретну вимірювану категорію, мають власну структуру, включаючи фундаментальні, галузеві; первинні та вторинні знання про діюче право та закономірності його функціонування;

по-друге, складовою професійної правосвідомості судді, яка має психологічне походження, є висока повага до права та переконаність у необхідності свідомого виконання його вимог, сприйняття права як найвищої соціальної цінності. Саме на цьому наголошують дані соціологічного дослідження, проведеного нами серед суддів та студентів магістратури юридичного напрямку підготовки. Сприйняття і повага до права як цінності суспільства покладена в основу правосвідомості судді 62 % суддів та 84 % студентів магістратури, що підтверджує практичне значення цієї складової правосвідомості судді. Дещо інші показники визначають роль поваги до права (відповідно 23 % та 66 %), а також свідомого виконання його вимог (58 % та 61 %). – Додаток 3;

по-третє, установка на активну правомірну і професійно значущу поведінку, яка передбачає: готовність до виконання професійного обов'язку, точне і неухильне застосування вимог правових норм, принциповість у боротьбі з правопорушеннями, прагнення до справедливості, визнання необхідності самовдосконалення. Характеризуючи роль цих компонентів професійної правосвідомості судді думки респондентів дещо розійшлися.

Найбільше значення вони віддали готовності до виконання професійних обов'язків – 81 % судді та 76 % магістри, що засвідчує значний рівень суддівської правосвідомості та невизначеність у майбутньому напрямку юридичної професії студентів. Інші складові структури правосвідомості судді у студентів є дещо заідеологізованими та не підтвердженими досвідом, а у суддів обумовленими складнощами сучасних реалій і дещо заниженими. А саме:

- точне і неухильне застосування правової норми сприймається 53 % суддів та 92 % магістрів;
- принципівість у боротьбі з правопорушеннями – відповідно 63 %; 96 %;
- прагнення до справедливості сприймається 74 % опитаних суддів та 98 % опитаних магістрів;
- необхідність самовдосконалення – відповідно 38 % та 76 % (Додаток 3).

Досліджуючи роль правопізнання у формуванні професійної правосвідомості судді слід, насамперед, зауважити, що у юридичній літературі існують лише два основних погляди на роль права у формуванні правосвідомості - взаємозв'язок права і правосвідомості та протиріччя (суперечність) між правом та свідомістю, що надає можливість об'єднати ці ідеї у дві великі групи:

по-перше, безпосереднє чи опосередковане отожднення правосвідомості як особливого явища з правом. У цьому аспекті ми посилаємося на праці вчених, які вважають правосвідомість неминучим супутником права та розуміють право як регулятор відносин між людьми, наділених волею і свідомістю. Право і правосвідомість не створюють одне одного, вони формуються у об'єктивних умовах і взаємодіють. Право впливає на правосвідомість, формує уявлення особи про її права і обов'язки, а правосвідомість впливає на право та практику правозастосування [110, с. 241];

по-друге, розмежування права і правосвідомості та віднесення їх до різних сфер суспільного життя: права — до юридичної, а правосвідомості — до політичної чи моральної. Правосвідомість і право досліджуються вченими через їх детермінованість соціальними факторами у тісному зв'язку з їх носієм — людиною. Звичайно на перший план серед соціальних факторів висуваються

соціально-економічні, однак увага приділяється і соціально-культурним, де людина розглядається як активний, свідомий носій права і правосвідомості, хоча і не як їх творець [111, с. 141].

Саме цю позицію підтверджують і дані проведеного нами соціологічного дослідження. 36 % опитаних суддів та 42 % студентів-магістрів напряму підготовки право вважають правосвідомість неминучим супутником права; 34 % суддів та 26 % студентів вважають право та правосвідомість взаємодіючими явищами. Приблизно рівна кількість респондентів (відповідно 23 % і 21 %) впевнені, що право регулює відносини між суб'єктами, наділеними свідомістю, однак лише 3 % опитаних суддів висловились за самостійність та відсутність взаємодії права і правосвідомості тоді як на цьому наполягають 8 % опитаних студентів (Додаток 4).

У філософсько-правовій літературі звертається увага на діалектичному поєднанні єдності і відмінності, взаємодії і суперечності права і правосвідомості. Зокрема, К.Т. Бельський попереджав про неправомірність як ототожнення права і правосвідомості, так і протиставлення їх один одному. «Право, — стверджував вчений, — специфічний елемент, який знаходиться у структурі правосвідомості, а також має свої особливі характерні ознаки та особливості ..., які дозволяють йому бути соціальним регулятором» [151, с. 99].

Така логіка міркування надає можливість говорити про те, що право має двоєдину природу: воно відображає дійсність у формі уявлень, ідей і оцінок і в той же час виступає у якості самостійного соціального регулятора. Обґрунтовуючи такий підхід до співвідношення права і правосвідомості можливо припустити, що право є тією частиною правосвідомості, яка включає ідеї-моделі поведінки, за допомогою яких регулюються суспільні відносини. Звичайно аналіз права як частини правосвідомості не відображає реального стану речей, але в умовах, коли право сприймалося лише як сукупність норм права, виокремлення у праві уявлень та ідей, акцентування уваги на суб'єктивній стороні права має позитивний аспект.

Ідея права є універсальною для правосвідомості у тому сенсі, що вичерпує собою його змістовне розмаїття і виступає єдиним всеохоплюючим мірилом реальності. Визначити сутність ідеї права дефініцією або кількома фразами неможливо. Вона розкривається у всьому обсязі змістовного і формального аналізу правосвідомості. Розкриття ідеї права за своєю суттю і становить рефлексію правосвідомості [114, с. 133].

П.І. Стучка розглядає право як явище, що реально існує у трьох формах, з яких одна — конкретна, а дві — абстрактні. «Конкретна правова форма, стверджує вчений, - це система суспільних відносин, відомий порядок таких відносин, тоді як абстрактна форма, проголошувана у законі ... є лише формою забезпечення або підтримки цього порядку, яка може і не збігатися, і досить часто і значно розходиться з ... суспільними відносинами». Але, крім того, існує ще й третя форма, яка являє собою «внутрішнє психологічне переживання», яке відбувається у голові людини з приводу тих чи інших суспільних відносин і який може розглядатися як його оцінка щодо відповідності суспільним відносинам з точки зору «справедливості», «внутрішньої правосвідомості», природного права, наголошуючи на діалектиці правосвідомості і права [119, с. 4, с. 11].

Таким чином, П.І. Стучка розуміє право як складне багатоаспектне соціальне явище. Але викликає сумнів та обставина, що вчений зводить до права всі цивільні відносини, а також правосвідомість як сукупність «ідеології права» і «внутрішніх психологічних переживань». На нашу думку, усвідомити зміст права, його правових ідей без дослідження правосвідомості неможливо, тому пропонуємо наступний логічний зв'язок: «право — правосвідомість — правозастосовча діяльність судді».

З емоційно-психологічної точки зору право розглядається як об'єкт відображення правосвідомості, а саме правосвідомість виконує роль суб'єктивного чинника пізнання права. Правосвідомість виступає ідеальною формою буття права, у якій через інтелектуально-психологічні механізми відкриваються всі прояви права. Так у правосвідомості з'являються правові ідеї як результат відображення об'єктивно існуючого права. О.М. Васильєв цей процес

характеризує наступним чином: «... правові ідеї, які ... об'єктивовані у системі правових норм та ... надихають правову організацію юридичних відносин ... трансформуються у переконання (правосвідомість) тих, хто формує на їх основі нові норми права, хто застосовує чинне право, хто керується ним у повсякденній діяльності, слідує йому і використовує його» [114, с. 87].

Досліджуючи роль правопізнання у формуванні професійної правосвідомості судді не можливо не згадати психологічного підходу до дослідження означеного питання. Так, М.А. Рейснер, перебуваючи під впливом психологічного напрямку у праві, схилився до ототожнення правосвідомості і права, хоча і не погоджувався з суб'єктивно-ідеалістичним трактуванням права Л.В. Петражицького [115, с. 114]. Імре Сабо вважав, що М.А. Рейснер здійснив методологічну помилку, «знищивши різницю між діючим правом і правосвідомістю» [94, с. 58]. М.А. Рейснер спробував довести обумовленість змісту права соціально-економічними умовами та соціально-психологічними обставинами. Вчений, з одного боку, спробував матеріалізувати та конкретизувати інтуїтивне право як абстрактне поняття, а з іншого - доповнити економічний детермінізм права соціально-психологічним змістом. Такий підхід М.А. Рейснера є цінним, оскільки обґрунтовує необхідність не лише ідейно-теоретичної характеристики права (правову ідеологію класу), а і його оціночно-психологічну складову.

Досить цікавими є погляди на проблему ролі правопізнання у формуванні правосвідомості, обґрунтовані І.П. Разумовським [116, с. 58-59]. У своїх теоретичних поглядах вчений зводив право до правової ідеології, а правосвідомість — до правової психології. Він зазначав, що по-перше, закони як зовнішні офіційні форми права встановлюються для більш повного і систематичного впливу на правосвідомість. По-друге, І.П. Разумовський встановив певну циклічність права, його вихід з-під влади держави і спрямування на власний шлях розвитку.

Окремої характеристики потребують ідеї первинності права по відношенню до правосвідомості. Ця теорія базується на двох ідеях. По-перше, включення до

правосвідомості сукупності раціонально-чуттєвих уявлень і знань про існування правової дійсності. І, по-друге, введення до змісту правосвідомості об'єктивної основи, що є результатом відображення правової реальності розумом як миротворчим явищем. Таке розуміння властиве концепції Р.С. Байніязова. Правосвідомість, на думку вченого, — це певне бачення юридичного світу, у якому обов'язково присутні мудрість, краса та творчість; це модель правового явища, яка володіє здатністю бути ... внутрішньо і зовні культурно цілісним, гармонійним, духовно та інтелектуально багатим феноменом, який є ідейним і емоційно-вольовим детермінантом правових явищ і процесів» [90, с. 11].

З іншого боку, професійна правосвідомість судді складається у процесі відображення не лише власне права, але і всієї правової дійсності, зокрема чинної системи законодавства, правових теорій, концепцій, ідеологій. Отже, поряд з ідеями, уявленнями, які є досягненнями людського розуму, що забезпечує «відбір» оптимальних правових ідей з точки зору найбільш ефективного правового регулювання відносин певної соціокультурної реальності, у правосвідомості накопичуються варіативність системи правових знань, цінностей, уподобань, різноманіття уявлень про способи і методи правового регулювання, прогресивні правові ідеї та ідеї, що відображають консервативні тенденції правової еволюції.

Оскільки правосвідомість є одним з елементів об'єктивних умов формування, функціонування та розвитку права, то в залежності від того, які правові ідеї набули більшого поширення у правосвідомості, якою мірою цінності, що покладаються в основу професійної правосвідомості судді відповідають цінностям та ідеалам права як такого, настільки об'єктивно складається і право (використовується повністю, частково, або зовсім не застосовується) у якості регулятора судової практики. У цьому аспекті право є об'єктом впливу на професійну правосвідомість судді, а професійна правосвідомість судді виступає суб'єктивним засобом реалізації права. В цьому відношенні цікавими є результати соціологічного опитування 78 % опитаних нами суддів вважають правосвідомість важливим фактором ухвалення судових рішень. Відсоток опитаних студентів

магістратури є ще вищим і складає 82 % (Додаток 5). Оскільки право володіє відносною самостійністю, автономністю, що виявляється у «правовій логіці», яка багато у чому визначається закладеною у праві органічною спрямованістю на ідеали і цінності вищого порядку і спонтанно виводить право на фундаментальні, основоположні ідеї і принципи, тому професійна правосвідомість судді, наділена ідеологічними штампами, не може істотним чином вплинути на зміст права, хоча радикальним чином може змінити позитивне право у процесі його застосування.

Слід підкреслити, що правові ідеї як наслідок відображення об'єктивного, передбачають сукупність регулятивних процесів, що мають місце у конкретній соціокультурній реальності. Зазначена вище логіка міркування дає підставу стверджувати, що правові ідеї мають двоєдину природу: 1) вони є ціннісно-раціональним елементом права як регулятора соціокультурної реальності; 2) в той же час є елементом правосвідомості як особливого способу освоєння оціночного механізму правового регулювання соціально-культурної дійсності.

Таким чином, ідейно-теоретичне та оціночне наповнення, що міститься у правових ідеях, взаємопов'язує право і правосвідомість. Так, з одного боку, правові ідеї, як продукт людського розуму проникають безпосередньо у право і є одним із засобів відображення його соціокультурної специфіки, а, з іншого боку, правові ідеї концентруються і відображаються у правовій ідеології як частині правосвідомості, у тому числі й у правових доктринах, теоріях, концепціях. Певною мірою ми можемо погодитись з думкою вчених, які стверджують, що право «живе» разом з правосвідомістю [119, с. 186].

У науковій літературі прийнято виокремлювати принаймні дві форми взаємовпливу ідей права і правосвідомості.

По-перше, коли теоретичні розробки досягли глибокого розуміння своєрідності права, що в силу правової логіки виводить ці теорії на рівень найважливіших ідеалів та цінностей певної соціокультурної дійсності. Правова логіка полягає у тому, що характерні для права зв'язки і відносини неминуче ведуть до суб'єктивних прав людини, які передбачають за правовою логікою

реалізацію у тій чи іншій формі або значенні соціальної справедливості і свободи, виключення з життя суспільства свавілля і насильства.

Професійна правосвідомість судді — це вищий рівень психологічного відображення суддею дійсності, реалізація у формі узагальнених образів і понять. Професійну правосвідомість судді складають професійні знання, професійне мислення, певні власні критерії, оцінки, серед яких слід виокремити емоційний стан судді, його ставлення до права.

Особливе значення для формування професійної правосвідомості судді має його професійне мислення. Професійне мислення судді — це система інформаційно-правової обізнаності, що склалася завдяки установкам професійного призначення, тобто це узагальнена орієнтація у конкретних професійно-правових ситуаціях дійсності. У мисленні судді моделюються об'єктивні властивості і взаємозв'язки між правовими явищами, їх істотні загальні особливості, що відображаються у формі суджень, умовисновків і понять. У цьому контексті судження судді необхідно розглядати як встановлення загальних взаємозв'язків у професійно-правовій сфері. Судження судді повинні містити нормативність, точність, формальність висновків. Вони спеціально обґрунтовуються раніше перевіреними фактами, закономірностями, системою умовисновків. Судовий умовисновок є узагальненням властивостей однорідної групи правових явищ; одержання нового знання з уже наявного. Умовисновок судді не повинен виходити за межі норм, встановлених законами, важливим є розуміння сутності (істотних властивостей) конкретного правового явища як різновиду певної групи таких явищ. Даючи кваліфікацію тому або іншому з них через поняття (крадіжка, підробка, замах на вбивство та інші), суддя здійснює підсумок творчої розумової діяльності, орієнтуючись на закріплені у законі норми права. Отже, професійне мислення судді залежить від його ерудиції, загальної культури і професійного досвіду.

Зосереджуючи увагу на ролі правопізнання у формуванні професійної правосвідомості судді необхідно визначити, що формою пізнання взагалі виступає розуміння, яке є «орієнтиром» особи у соціумі. Свідомість є спосіб розуміння,

мислення, цілеспрямованого відображення і конструктивно-творчого перетворення дійсності, що включає у себе як пізнавальну, так і емоційну сторони. Розуміння – це інтелектуально-вольовий засіб, що являє собою процес, який забезпечує результат ідентифікації, осмислення, оцінки об'єкта розуміння (правила) у межах ситуації, що дозволяє орієнтуватися у ній, здійснювати вибір, приймати рішення і на основі цього виявляти, визначати і розкривати альтернативи вже наявного знання цього об'єкта розуміння. Розуміння виступає основою, базою пізнавальної сторони свідомості судді. Суддя сприймає і пізнає інформацію завдяки свідомості і, головним чином, за допомогою розуміння.

Пізнання права здійснюється в межах пізнавальної сторони правосвідомості судді за допомогою специфічних методів пізнання права, до яких належать праворозуміння, опис, пояснення. При визначенні ролі правопізнання у формуванні правосвідомості судді можливо умовно виокремити у правопізнанні два елементи: правопізнання як процес і правопізнання як результат.

Перший елемент пізнавальної сторони правосвідомості – процес, знання правової дійсності, який включає у себе процеси розуміння, накопичення, тлумачення знань правової дійсності. Саме в межах цього елемента здійснюється і процес розуміння права або праворозуміння, яке виступає основою процесу пізнання правової дійсності. Праворозуміння як процес може бути визначене як цілеспрямована розумова інтелектуальна діяльність судді, що являє собою ідентифікацію, осмислення, оцінку права як самостійного соціального феномена і його проявів, а також його змісту. Сутність праворозуміння у процесі пізнання правової дійсності полягає в осмисленні права (його форми і змісту), у пошуку «координат» права, у пошуку відповіді на питання, що таке право, у чому воно виражається, які має форми.

Другий елемент пізнавальної сторони правосвідомості – результат пізнання правової дійсності, який включає у себе правову ідеологію. У такій побудові правопізнання як результат займає базову позицію, виступає основою правової ідеології. Тут правопізнання може бути визначено як результат цілеспрямованої

інтелектуальної розумової діяльності особи, що являє собою ідеї, погляди, теорії про право як самостійно-обов'язковий соціальний феномен.

Певний науковий інтерес у дослідженні ролі правопізнання у формуванні правосвідомості мають рівні правопізнання - нижчий та вищий. Нижчий рівень – це набір уявлень, описів права та його проявів, перелік його властивостей, набір експериментальних даних про право, які виступають змістом правопізнання як результату. Вищий рівень – це цілісна, взаємопов'язана, внутрішньо структурована система знань і уявлень про право, його сутність, зміст, форму його прояву, структуру, функції. Особливим різновидом вищого рівня правопізнання є доктрина права, яка є «науковим (підданим науковому осмисленню та оцінці) сегментом тих знань і суджень, що закріпилися у свідомості стосовно найбільш загальних питань та проблем права, його обґрунтування, оцінки, соціальної ролі, сутності і форми прояву [117, с.21-22].

Серед існуючих у юридичній літературі поглядів на феномен «правосвідомість», слід виокремити розуміння, яке поєднує у собі дві категорії – право та свідомість. Феномен право надає вказаному поняттю юридичного відтінку, а його поєднання із феноменом свідомість передбачає виявлення місця цього феномена у системі загальнокультурного буття. Право виступає об'єктивною реальністю, а суб'єктивна реакція судді на право і є його правосвідомістю [118, с. 244]. Актуальною є думка А.Г. Бережнова, який вважає, що формування правосвідомості є процесом повільним і не завжди прямолінійним - від простого до складного. Вчений вважає, що право впливає на професійну правосвідомість судді через нормативно-правові акти [119, с. 12].

Зовсім інший підхід до формування професійної правосвідомості судді належить Л.В. Петражицькому, який вважав, що право корениться у психології особи [120, с. 300]. Подібної точки зору дотримувався і Є.М. Трубецкой, який вважав первинним джерелом права свідомість особи (судді) і тому, на думку вченого, сила і дієвість позитивного права обумовлюються тими неписаними правовими нормами, які живуть у глибині свідомості судді [119, с. 245].

На думку Б.А. Кістяківського, право належить до різних сфер людського життя і діяльності, а правосвідомість як органічна єдність раціонального та ірраціонального характеризується специфічними особливостями економічних, політичних, соціальних, релігійно-моральних реалій, а його структура сформована у цілий ряд концептів та постулатів, які визначали правовий компонент світосприйняття, безпосередньо детермінує економічні, політичні, правові, культурні відносини і взаємозв'язки суспільства. Правосвідомість є джерелом, обов'язковим механізмом реалізації права, засобом оцінки відповідності поведінки його нормам [121, с. 4]. Б.А. Кістяківський розглядав правосвідомість судді як формування позаправових, моральних засад і релігійних спонукань. Вчений стверджував, що норми права і норми моралі у свідомості судді недостатньо розмежовані і живуть у єдності [121, с. 15].

Важливим є бачення формування правосвідомості, обґрунтоване П.І. Новгородцевим, який вважав, що при дослідженні формування правосвідомості, у тому числі і судової, вивчення права і правосвідомості повинно відбуватися у нормативно-етичних межах [122, с. 302]. Вчений не погоджувався із психологічною теорією праворозуміння Л.В. Петражицького, який акцентував увагу на співвідношенні права з психологією особи, висував положення про те, що «специфічна природа явищ права, моральності, естетики, їх відмінності один від одного і від інших переживань кореняться не в сфері інтелектуального, а в сфері емоційного, імпульсивного...» [120, с. 118].

Ф.Ф. Кокошкін у своїх працях наголошував на тому, що свідомість поки що «існує лише у межах, ізольованих психологічним станом життя особи, вона не створює право, бо тут немає дійсного закріплення обов'язку, немає реального інтересу, якому б слугував обов'язок і реальної волі, від якої б вона залежала» [123, с. 39]. А.Б. Венгеров навпаки розглядає правосвідомість як механізм права, що впливає на людську свідомість [96, с. 402].

Важливою у теоретичному аспекті й значно розширеною є точка зору І.А. Ільїна щодо розуміння формування професійної правосвідомості судді та ролі права у ньому [39, с. 147]. У своєму обґрунтуванні права філософ виходить з

наступних моментів: а) право об'єктивне по своїй природі; б) право має ціннісну природу; в) право має об'єктивно відбудовану мету; г) право має духовні основи, що відображаються у правосвідомості як мотиви права. Філософ вважає, що сучасні соціальні катаклізми і потрясіння зайвий раз підкреслюють факт глибокої кризи, у якій знаходиться духовне буття людини, що виявляється у кризі сучасної правосвідомості. Визначаючи правосвідомість, І.А. Ільїн підкреслює її сутнісні характеристики:

а) правосвідомість притаманна людині і формується на рівні рефлексу і інстинкту задовго до виникнення правових форм: закону і звичаю, позитивного права;

б) правосвідомість виступає як переконання у справедливості (рівність в належному);

в) правосвідомість як справедливість є основою закону, звичаю;

г) правосвідомість керується регулятивною функцією, визначаючи правову діяльність [39,с. 211]. Отже, на думку філософа, правосвідомість лежить в основі права. І.А. Ільїн визначає цей феномен як «природну правосвідомість», яка виступає як «єдина і об'єктивна правота, яку можливо пізнати лише через внутрішній досвід, через справжнє, предметне випробування та розкриття природного права», усвідомлення його означає розвиток природної правосвідомості. Вчений підкреслює, що від зрілості природної правосвідомості залежить розвиток позитивного права: «чим більш розвинена, більш зріла і глибша природна правосвідомість, тим досконаліше у цьому випадку і позитивне право». Зовнішнє життя людини з його смутою, непередметністю і слабкістю створюють «непередметне», тобто погане, невірне, несправедливе, невідповідне позитивному праву. Це призводить до роздвоєння права і правосвідомості, що визначає протистояння цих двох феноменів [39,с. 231].

Значне місце у роботах І.А. Ільїна надається аналізу феномена правосвідомості, співвідношенню права і правосвідомості та співвідношенню змісту законів та рівню розвитку професійної правосвідомості. Філософ

правосвідомість розуміє як «волю до права, волю до мети права і здатність самозаконно мотивувати свої вчинки свідомістю цієї мети» [124, с. 131].

Обґрунтовуючи характеристику правосвідомості вчений виокремлює наступні її ознаки: а) правосвідомість формується на рівні рефлексу та інстинкту; б) правосвідомість виступає як переконання у справедливості (рівність у належному), будучи підставою закону, звичаю; в) правосвідомість характеризується регулятивною функцією.

І.А. Ільїн вводить до вчення про правосвідомість поняття «правової совісті», яка включає у себе: а) знання змісту нормальної правосвідомості; б) інтуїтивне відчуття ідеї права; в) прагнення висловити добру волю. У формуванні правосвідомості виняткову роль вчений відводить філософії права, яка полягає у тому, що, розглядаючи право у культурно-історичному ракурсі, вчений окреслив межі права як поняття, проаналізувавши його проблеми зсередини, у тому числі і проблеми моралі, фокусуючи їх на категорії правосвідомості [39, с. 187].

І.А. Ільїн розмежовує право з його конкретно-історичним змістом, вважаючи, що право об'єктивно, конкретно історично, воно відображене у нормах позитивного права, визначаючи її як доцільну форму підтримки природного права. Позитивне право обумовлено якістю правосвідомості, тобто здатністю усвідомлення особою права, автономною волею і мотивацією. Зростання правосвідомості прямо пропорційне процесу подолання позитивного права, а позитивне право як мінімум природного права [39, с. 189].

Між правом і професійною правосвідомістю судді існує тісний *взаємний зв'язок*. Цей зв'язок виявляється як вплив правосвідомості на право, так і навпаки — у впливі права на правосвідомість. Насамперед, цей вплив виявляється у процесі формування права і є помітним на його завершальній стадії — ухвалення рішень (вироків). Саме професійна правосвідомість судді створює уявлення про потребу уявлення усвідомлених, професійних, справедливих рішень (вироків). Професійна правосвідомість судді на цій стадії професійної діяльності має найважливіше значення. Це підтверджують і результати соціологічного опитування. 78 % опитаних суддів вважають правосвідомість важливою умовою

ухвалення правосудних рішень. Таку ж роль відводять правосвідомості судді 82 % опитаних студентів магістратури юридичного профілю (Додаток 5).

В аспекті аналізу впливу права через правові ідеї на формування професійної правосвідомості судді вираженою є позиція А.В. Сапуна, який вважає, що право сприяє впровадженню у правосвідомість судді прогресивних правових ідей, принципів і уявлень. Покладені в основу певного рішення (вироку) суду прогресивні ідеї та уявлення спочатку належать окремим суддям, які володіють високим рівнем правової обізнаності. Набравши форму прецедента ці ідеї стають надбанням усього суспільства, вони поширюються, сприймаються і усвідомлюються всіма членами суспільства [127, с. 18].

Право впливає на формування професійної правосвідомості судді і у процесі його реалізації, а саме під час слухання справи та особливо у формі застосування (ухвалення рішення або вироку). Діяльність по застосуванню права суддею, заснована на принципах законності, справедливості і гуманності, сприяє становленню і розвитку позитивних правових почуттів, утвердженню високого рівня правосвідомості. Якщо ж у процесі цієї роботи допускаються помилки, свавілля, беззаконня це знижує силу права, саму ідею справедливості.

Детермінація правопізнання певними принципами можлива лише у тому випадку, якщо професійна правосвідомість судді на рівні правових установок особистості «пронизана» ідеалами правди, справедливості, правосуддя. Тільки у цьому випадку пізнавальний процес зумовлений у своїй інтенціональності. Крізь призму потреб правової сфери суддя є носієм певних знань, навичок, умінь, наявність яких надає змогу реалізувати свою професійну діяльність.

Інший погляд на роль права у формуванні правосвідомості полягає у визнанні *суперечності* між правом та правосвідомістю, адже взаємозв'язок між правом і правосвідомістю не означає, що цей зв'язок є рівним, безконфліктним. Вимоги свідомості і права не завжди узгоджуються, а нерідко й протистоять одне одному, і, таким чином, між правом і правосвідомістю можуть виникати й часто виникають колізії, розбіжності, суперечності [128, с. 16].

Основними причинами протиріч між правом і правосвідомістю називають:

- 1) різні методи регуляції поведінки суб'єктів;
- 2) різні критерії і підходи до оцінки їх поведінки;
- 3) складність і суперечливість ситуацій;
- 4) різноманітність ситуацій, що виникають.

Підвищена увага до відмінностей права і правосвідомості обумовлена наступним:

- 1) право являє собою інституційне утворення, відображене у системі загальнообов'язкових, формально-визначених норм, а правосвідомість вичерпується тим, що право є вихідним моментом його субстанції – уявленнями про право, судженнями про необхідність юридичної структури взаємовідносин людей, установками на той чи інший юридичний режим у житті особи і суспільства;

- 2) з інтелектуальної сторони право – якісно своєрідне явище, що складається з системних нормативних узагальнень, а правосвідомість - з емоцій, настроїв;

- 3) під правосвідомістю маються на увазі різні прояви духовного, інтелектуального, соціально-психологічного життя, пов'язані зі сферою права, але не утворюючі органічної цілісності;

- 4) своєрідними рисами відрізняються механізми дії права і правосвідомості. Так, механізм права втілений у складному, інституційному юридичному інструментарії, спирається на державний примус, а механізм дії правосвідомості є духовною сферою особи. Правосвідомість здійснюється через загальну правову оцінку соціальних фактів, суджень про їх відповідність ідеї правового і законного, почуття права і законності і, виходячи з цього, вольову спрямованість поведінки особи [129, с. 76-77].

Крім того відмінність права і правосвідомості простежується у нормативності. Так, правосвідомість наділена рисами нормативності, що має інформаційне і ціннісно-орієнтаційне значення для особи. А нормативність правосвідомості інша, ніж нормативність права. Оскільки нормативність права як інституційного утворення полягає у загальних формально-визначених зразках,

моделях поведінки, а нормативність правосвідомості полягає лише в усвідомленні обов'язковості юридичних норм, ідеї законності і разом з тим є критерієм правильності, соціальної виправданості поведінки або фактів.

Таким чином, на нашу думку, феномен «право» і «правосвідомість» є *взаємопов'язаними*. Вони існують і розвиваються разом, взаємно підтримуючи і доповнюючи один одного через правопізнання. Правопізнання, у свою чергу, містить у собі і процес впливу права на професійну правосвідомість судді. Розкриваючи сутність поняття правопізнання можливо говорити про невидимий, але взаємний зв'язок між правом і особою, де, з одного боку, право впливає на особу, яка виступає його об'єктом, а з іншого – особа сприймає і пізнає цей вплив права.

Головною ідеєю ролі правопізнання у формуванні професійної правосвідомості судді у сучасній літературі є ідея високої соціальної цінності права, необхідності неухильного дотримання норм права та слідування вимогам законності. Саме ця ідея і повинна знаходитися у центрі уваги при здійсненні правового виховання суддів [129, с. 78]. Але у правосвідомості особи чітко виявляється оціночно-моральний аспект і саме тому воля особи здатна критично оцінювати чинну систему права на її відповідність суспільним потребам.

В.М. Розін виокремлює наступні риси правопізнання: а) володіє специфікою правової істини; б) пов'язане з проблемою розбіжності права і закону; в) є критерієм достовірності на істину і ефективність; г) особливостями об'єкта, який створюється у процесі, або розуміння подій навколишнього світу [130 с. 14].

Таким чином, роль правопізнання у формуванні професійної правосвідомості судді полягає у здійсненні впливу на професійну правосвідомість, оскільки є найважливішим джерелом її формування, перетворення і розвитку. Але ж зміст, напрямок цього впливу не однозначні і залежать від якості законодавства, його відповідності реальним потребам. Формування правосвідомості відбувається також і шляхом правового впливу на свідомість особи. Правовий вплив має наступні форми: інформаційна дія права, орієнтаційний вплив права і його спеціально-юридичний вплив.

Інформаційна дія права полягає у доведенні інформації до особи про дозволені та заборонені моделі поведінки та конкретні заходи інформаційно-психологічного впливу, які містяться у нормах права (пільги, заохочення). Орієнтаційний вплив права полягає у тому, що у ньому закріплені найбільш важливі, основні суспільні цінності, що підлягають дотриманню. Метою орієнтаційного впливу є закріплення та захист цінностей у праві, що неоднозначно впливають на правосвідомість. Спеціально-юридичний вплив права полягає у закріпленні основних прав і свобод особи у нормативно-правових актах.

Враховуючи, що правосвідомість є супутником права, ми можемо виокремити притаманні їм *спільні риси*, а саме: 1) вони належать до єдиної правової системи; 2) виконують нормативно закріплені функції; 3) характеризуються певною структурою; 4) обумовлюються спільними соціально-економічними, політичними, ідеологічними, культурними та іншими факторами.

Разом з тим правосвідомість і право мають *автономний характер*. Так, вони чітко розрізняються за своїми сутнісно-змістовими ознаками, завдяки яким вони виокремлюються із всієї множини правових явищ. З цих позицій право завжди є об'єктивним, реальним, інституційним утворенням, зміст якого складає система загальнообов'язкових, формально визначених норм і принципів, втілених у відповідних формах (джерел) права. Правосвідомість завжди є суб'єктивним явищем, зміст якого складають: правові ідеї, поняття; уявлення особи про минуле, чинне чи бажане право; суб'єктивне ставлення до існуючого права як феномену суспільного життя; масові емоційні реакції на право, на вчинки людей.

Отже, правопізнання є могутнім засобом інтелектуального і морального впливу на професійну правосвідомість, що сприяє розвитку правових уявлень та правових знань особи. Крім того, право впливає на професійну правосвідомість судді шляхом складного інституційного юридичного інструментарію (норми права, суб'єктивні права і обов'язки, правові акти) та державного примусу. Правопізнання впливає на механізм дії правосвідомості, що полягає у загальній правовій оцінці соціальних фактів, у судженнях про відповідність поведінки суб'єктів суспільних відносин нормам і принципам права.

2.2. Сутність юридичного пізнання у професійній правосвідомості судді

Професійна правосвідомість судді як інтелектуальна складова його індивідуальної свідомості, за допомогою якої суддя пізнає структуру оточуючої соціальної дійсності, осмислює та інтерпретує її, передбачає наявність у його розпорядженні спеціального професійного інструментарію правових знань та засобів, що дають змогу на високому якісному рівні належно виконувати професійні обов'язки. Формування професійної правосвідомості судді – це, насамперед шлях пізнання, що містить вихідну ідейну основу юридичного світогляду та знання теорії права. Д.А. Керімов зазначав, що правосвідомість - це багатоетапний, багатоступеневий розумовий процес узагальнення, утворення понять, ідей, відчуттів та виявлення закономірностей [89, с. 14].

Метою цього підрозділу є дослідження місця і ролі юридичного пізнання у професійній правосвідомості судді; виокремлення рівнів та складових пізнання; аналіз та характеристика принципів професійної правосвідомості судді.

Над проблематикою різноаспектного вивчення питання сутності юридичного пізнання у професійній правосвідомості судді, узагальнення загальнотеоретичного матеріалу працювали представники різних галузей юридичної науки, проте найбільший внесок у цю справу зробили такі видатні вчені, як С.С. Алексеєв, Ю.П. Байніязов, В.С. Нерсесянц, В.Я. Тацій, М.В. Цвік.

Пізнавальна діяльність суду визначається підпорядкованістю судді як суб'єкта пізнання нормам позитивного права, законам гносеології, логіки, психології, діалектики. Своєрідність юридичного пізнання у професійній правосвідомості судді визначається роллю і місцем судді у системі регулювання суспільних відносин, специфікою цього регулювання, метою і завданнями його професійної діяльності, силою юридичної значущості ухвалених ним рішень і виявляється у правовій регламентації процесуальної діяльності суду у цілому.

Юридичне пізнання у професійній правосвідомості судді у самому загальному вигляді можемо визначити як нерозривну єдність розумової і практичної діяльності судді в процесі виконання ним наданих повноважень. Ця діяльність реалізується у порядку, встановленому правовими нормами, і

спрямована на формування знань про подію і надання їй юридичної характеристики.

Результатом юридичного пізнання у професійній правосвідомості судді є система ухвалених ним правових рішень. У зв'язку із цим великого значення мають особистісні якості судді, що впливають на ухвалення рішення з числа можливих альтернатив. Висвітлення цього питання тісно пов'язано із проблематикою юридичного пізнання як явища та наукового поняття вищого рівня узагальнення. Отже, досліджуючи питання професійної правосвідомості судді, ми не могли обійти проблему юридичного пізнання та його впливу на професійну правосвідомість судді.

У науковій літературі категорія «пізнання» розуміється як обумовлений загальноісторичною практикою процес отримання і розвитку знання, його постійне поглиблення, розширення, удосконалення і відтворення. Це така взаємодія об'єкта і суб'єкта, результатом якої є нове знання [131, с. 310]. *Юридичне пізнання судді* – це відображення у свідомості судді одержаної зовні інформації, її розумова обробка та формування у його свідомості нового знання. Під знанням ми маємо на увазі об'єктивну реальність, що притаманна свідомості судді, який у своїй діяльності відображає, ідеально відтворює об'єктивні закономірні зв'язки реального світу. До знань судді ми можемо віднести наступні складові:

а) здібності, вміння, навички, які базуються на обізнаності;

б) пізнавально-значуща інформація;

в) особлива пізнавальна одиниця, а саме ставлення судді до наявного знання, що існує поряд і у взаємозв'язку з іншим - практичним ставленням. У науковій літературі пізнання суддею фактичної сторони справи та тлумачення ним нормативних актів відносять до практичного пізнання судді, метою якого є застосування норм права, вирішення соціальних конфліктів, встановлення прав та обов'язків сторін [80, с. 78].

Юридичне пізнання у професійній правосвідомості судді як юридична категорія не ставить своєю метою з'ясування закономірностей явищ, їх соціально-

політичної, економічної сутності; у той же час воно не є стихійно-випадковим (побутовим), а має спрямований характер, націлений на вивчення фактів, обставин у зв'язку з практичними завданнями — застосуванням юридичних норм. Таким чином, юридичне пізнання у професійній правосвідомості судді має локальний предмет і порівняно обмежені завдання.

У наукових джерелах існує точка зору, згідно якої суддя є суб'єктом діяльності пізнання як творчої діяльності останнього, орієнтованої на отримання достовірних знань [131, с. 317].

Об'єктом юридичного пізнання у професійній правосвідомості судді є соціальний конфлікт, який суддя зобов'язаний врегулювати за допомогою юридичного пізнання. *Зміст юридичного пізнання* у професійній правосвідомості судді полягає у встановленні істини суддею та осмисленні ним соціальних відносин з позиції права та закону. Особливість юридичного пізнання зумовлює існування його оригінального змісту, виокремлює його у своєрідний вид пізнавальної діяльності, що полягає у наступному:

- 1) предметом юридичного пізнання у професійній правосвідомості судді є фактичні обставини конкретної справи;
- 2) число фактів, що підлягають пізнанню, обмежено встановленням кола істотних обставин справи («предметом доказування»);
- 3) факти, що підлягають пізнанню, відрізняються неповторністю;
- 4) розгляд справи обмежений у часі;
- 5) суб'єкт юридичного пізнання – суддя.

У наукових джерелах основною метою пізнавальної діяльності професійної правосвідомості судді є встановлення істини по кожній конкретній справі. Істина являє собою кінцеву мету пізнання, а всі його межі і методи є засобом досягнення істини, яка не подільна зі справедливістю. Встановлення істини суддею є необхідною передумовою ухвалення справедливого рішення (вироку) по справі. Ми вважаємо, що поняття істини пов'язане з встановленням фактичної основи - того, що було насправді. І у цьому мета судового пізнання, у якому юридичне пізнання у професійній правосвідомості відіграє головну роль. На думку А.М.

Ларіна, принцип об'єктивної істини, закладений у самому понятті правосуддя як суду правового, прагнення до справедливості, тобто відповідності суджень дійсності [129, с. 77].

У філософії права істина розглядається як закінчений етап, у якому досягнуто вичерпне відображення об'єкта. Г. В. Ф. Гегель вважав, що істина є процес все більшого збігу предмета з поняттям, і що істина не є сухе явище, вона за своїм змістом є процесом [11, с. 209]. Процесуальність істини обумовлена нескінченною взаємодією суб'єкта і об'єкта, виокремленням у об'єктивній реальності нових фрагментів.

Слід зауважити, що у юридичній літературі існує заперечення можливості встановлення істини суддею. Так, А.Я. Вишинський до цього заперечення відносить наступне: 1) неможливість експериментальної перевірки висновків суду шляхом повторного вчинення злочину; 2) процесуальну регламентацію судового дослідження у часі; 3) обов'язок суду використовувати лише передбачені законом докази [132, с. 241].

Аналогічної точки зору дотримуються С.А. Пашин і С.С. Золотих. Зокрема С.А. Пашин вважає, що «судді необхідно акцентувати увагу не на цілі доказування, а на процедурі доказування, оскільки він не відповідає за виявлення істини, а лише за те, щоб результат судового процесу було досягнуто [133, с. 30]. Вчений робить акцент на законності процесуального пізнання, а не на його істинності, оскільки обов'язок суду за участю сторін обвинувачення і захисту - дослідити докази, зібрані у процесі провадження по справі, для вирішення кримінально-правового спору, оскільки суд не встановлює ймовірне, а не абсолютно достовірне знання [133, с. 30].

Висловимо припущення, що, незважаючи на кризу концепції істини й пошук нових її критеріїв та теоретичних підстав, принцип істинності суддівського пізнання повинен зберігатися. При цьому не можливо визнавати метою суто формальну або юридичну істину, як пропонує А.В. Аверін. Він стверджує, що суддя повинен встановлювати об'єктивну істину, а не ту, яка доведена [134, с. 84]. Вчений зауважує, що у межах юридичного життя юридична істина - це те, що

існує у дійсності юридичного життя, відображає цю дійсність, це юридична правда, правильне відображення у свідомості людей юридичної дійсності. Об'єктивна істина, на його думку, може і постраждати, але головне, щоб запанувала істина юридична [134, с. 86].

Юридичне пізнання у професійній правосвідомості судді зумовлено рядом специфічних рис, а саме:

1) юридична спрямованість суворо обмежена нормативно-правовою базою (кодекси, закони та інші нормативно-правові акти);

2) логічна структура обумовлена поняттям складу злочину (провини);

3) емоційно-моральна складова відіграє важливу роль у професійній правосвідомості судді, оскільки духовно-моральна позиція судді і його тлумачення закону впливають на ухвалення рішення (вироку) по справі.

Особливою рисою юридичного пізнання у професійній правосвідомості судді є процедура розуміння як інтелектуальна складова професійної правосвідомості судді, що відрізняється перенесенням себе на місце іншого. А.І. Овчинніков, досліджуючи специфіку юридичного пізнання у професійній правосвідомості судді, акцентував увагу на тому, що головним його аспектом є розуміння суддею правової реальності [8, с. 241].

С.М. Амосов вважає, що існують три рівні юридичного пізнання у професійній правосвідомості судді:

- високий – суддею досліджені всі обставини справи, дана правова оцінка, тобто зафіксовано, під дію якого матеріального закону підпадають обставини справи;

- середній – суддею досліджені всі обставини справи, але правова оцінка їх як правовідносин не є правильною;

- низький – суддею не до кінця досліджені обставини справи, які в результаті є не достовірні і дію матеріального закону поширено на них неправильно [128, с. 11].

У юридичній літературі існує думка, що юридичне пізнання у професійній правосвідомості судді розглядається як сукупність методів оволодіння знаннями через процедури доказування, оцінки доказів та тлумачення норм права [128, с. 16]. Але на нашу думку, це дуже вузьке розуміння означеної проблеми, оскільки

юридичне пізнання у професійній правосвідомості судді є інтелектуальним процесом, який здійснюється за допомогою різних методів пізнання, до яких можливо віднести наступні: синтез, узагальнення, дедукцію, індукцію, розуміння, пояснення, аналогію. Але ж і пізнання не є сукупністю методів. Сукупність методів пізнання права - це теорія права, тобто результат, але ніяк не процес юридичного пізнання у професійній правосвідомості судді. Крім того, юридичне пізнання об'єднує не тільки логіку і діалектику юридичного пізнання у професійній правосвідомості судді з нормами права, але й його інтуїцію, процес раціонального мислення.

На нашу думку, юридичне пізнання у професійній правосвідомості судді зумовлене специфікою та закономірностями світу права, а сфера юридичного пізнання у професійній правосвідомості судді обмежена вивченням відносин, які суспільство оцінює як найбільш значущі, у зв'язку з чим піддані правовому регулюванню.

Сутність юридичного пізнання у професійній правосвідомості судді визначається наступними рівнями:

По-перше, *інтелектуально-професійний*. Інтелектуальна сторона застосування права полягає у пізнанні фактів об'єктивної дійсності, що утворює специфічний вид пізнавальної діяльності судді – юридичне пізнання. Найголовнішою складовою юридичного пізнання у професійній правосвідомості судді є надання юридичного значення досліджуваної події, а юридичні властивості означеної складової є результатом творчо-інтелектуальної сторони, а не механічного застосування правової норми до фактичних відносин. М.А. Гредескул, досліджуючи особливості інтелектуальної діяльності судді у процесі застосування права, звертав увагу на необхідності пізнання (засвоєння) правових норм для того, щоб право впливало на навколишнє середовище, на життя людей [135, с. 200]. Вчений стверджував, що процес пізнання правових норм та їх усвідомлення є творчим процесом, оскільки у процесі застосування правових норм до конкретного випадку завжди присутня творчість. М.А. Гредескул вважав, що функція суду і його справжня роль полягають у суто

інтелектуальному процесі розпізнання права, притому не *in abstracto*, а *in concreto* - у обстановці та на умовах окремих випадків життя, де право повинно знайти своє здійснення [135, с. 201].

Професійний рівень юридичного пізнання судді характеризується переважно якісним і конкретним розумінням права у цілому, правової системи як упорядкованої сукупності правових явищ, що пізнаються суддею за допомогою узагальнюючого аналізу, концептуального мислення, доктринального осмислення правових явищ.

Норми права, юридичні поняття і категорії, закони, постанови та інші нормативно-правові акти становлять особливий предмет юридичного пізнання у професійній правосвідомості судді, що характеризується нормативною, оціночною формою. Крім того, юридична техніка, яка є результатом юридичного пізнання соціальних відносин, сама виступає предметом і методом юридичного пізнання.

Особливим характером юридичного пізнання у професійній правосвідомості судді наділені юридичні факти, оскільки правильному застосуванню закону завжди передують процесуальна діяльність сторін і суду щодо встановлення підстав виникнення, зміни або припинення суб'єктивних прав і обов'язків сторін, тобто юридичних фактів. Процес юридичного пізнання у професійній правосвідомості судді включає до себе як встановлення фактів, з якими сторони пов'язують виникнення, зміну або припинення права, так і правову оцінку встановлених фактів.

П.П. Баранов стверджує, що юридичне пізнання у професійній правосвідомості судді є перекладом знання на мову належного, цільового, практичного юридичного призначення, що являє собою перехід від категоріальної структури науково-теоретичного, професійного або буденного мислення до категоріальної структури практичного правового мислення [99, с. 411].

Актуальною дотепер залишається думка Ю.М. Грошевого, який згадує про соціально-правове мислення як активну форму правосвідомості у процесі пізнання соціальної дійсності. Його зміст складають способи вирішення прикладних і теоретичних задач, що виникають при використанні права з метою регулювання та охорони суспільних відносин [93, с. 98].

У науковій літературі стверджується думка стосовно поділу професійного юридичного пізнання судді на нормативне та процесуальне. Нормативне відрізняється науковим характером, формально-догматичним підходом до права і нормативними актами, а його предметом є норми матеріального та процесуального права і правовідносини, регульовані ним. А до процесуального відносять юридичне пізнання судді, що пов'язане із встановленням справедливості та істини у судовій справі.

По-друге, *чуттєвий, емоційно-вольовий та інтуїтивний рівні*. Цей критерій, на нашу думку, доцільно досліджувати шляхом виокремлення раціонального та ірраціонального видів юридичного пізнання у професійній правосвідомості судді.

Ірраціональний вид юридичного пізнання у професійній правосвідомості судді складається з чуттєвого пізнання права, яке найбільш яскраво проілюстрували німецький юрист Рудольф Ієрінг і російський учений Л.В. Петражицький. Л.В. Петражицький стверджував, що з правових емоцій складається інтуїтивне право, якому відводив головну роль у врегулюванні суддею майнових, сімейних, трудових та інших відносин. Л.В. Петражицький акцентував увагу на укоріненості права у правосвідомості особи [120, с. 34].

Раціональний вид юридичного пізнання у професійній правосвідомості судді у юридичній літературі розглядається як теоретичне або наукове пізнання права. Для нього характерні: 1) пошук незмінних властивостей і якостей правових явищ; 2) позачасовий фактор розвитку правової реальності; 3) пошук закономірностей розвитку права.

Раціональний вид юридичного пізнання у професійній правосвідомості судді являє собою найбільш складний етап пізнання правової дійсності суддею. Для нього характерні наступні риси: а) опора на чуттєве пізнання, на його результати, залежність від емоцій; б) абстрактність і узагальненість сприйняття правових явищ; в) осмислення правових явищ на рівні сутностей і ідеалів; г) виокремлення закономірностей і зв'язків правових явищ.

По – третє, *логічний та ціннісний рівень*. Логічне мислення і пізнання є важливими важелями у правосвідомості судді, а їх відсутність може знівелювати усі зусилля судді при вирішенні справи. Найбільш переконливими вважаються дедуктивні

умовисновки, які у формі силлогізмів розробив і застосовував ще засновник класичної логіки Аристотель.

У юридичному пізнанні великого значення мають дедуктивні форми логічного пізнання у судовому процесі, оскільки переваги логічних міркувань за допомогою дедукції полягають у тому, що вони припускають об'єктивну, або точніше, інтерсуб'єктивну перевірку і логічні докази є не тільки засобом, але й метою юридичного пізнання, завдяки якому обґрунтовуються і захищаються суб'єктивні права. Юридичне пізнання у професійній правосвідомості судді є «суперечкою про цінності» [136, с. 10]. Існує своя «логіка цінностей та норм», тому юридичне пізнання у професійній правосвідомості судді є ціннісним пізнанням, що існує та розвивається за своїми логічними канонами [136, с. 11].

Для професійної правосвідомості судді характерна висока дискурсивність, що обумовлена специфікою отриманої суддею інформації, яка часто не має наукової або логічно аргументованої форми. Дискурсивне знання у правосвідомості судді у літературі розуміється як розсудливе, опосередковане знання, отримане у результаті зв'язкового міркування на основі попереднього досвіду; процес суворого послідовного, ясного міркування, у якому кожна наступна думка впливає з попередньої, залежить від неї і зумовлює наступну. Юридичне дискурсивне знання судді полягає у єдності теоретичної логіки, специфічного юридичного діалогу і юридичної еристики, що базується на основі теорії і практики аргументації, риторики і ораторського мистецтва [137, с. 10].

Чеські дослідники логічних аспектів правосвідомості Ст. Кнапп і А. Герлох вважають, що правосвідомість пов'язана з юридичним пізнанням, у першу чергу, своїм предметом тобто правом [137, с. 147]. У відповідності до цієї точки зору, правосвідомість судді є видом професійної свідомості, окресленої предметом, задає їй особливі властивості: раціональність, навмисну відсутність емоційності та її точність [138, с. 79].

По-четверте, *понятійний аналіз*. Сутність юридичного пізнання у професійній правосвідомості судді необхідно досліджувати завдяки понятійному рівню, де поняття виступають шляхом до реальності раціонального усвідомлення, а раціональне усвідомлення – до реальності. З філософської точки зору, судді

принципово важливо розглядати правову реальність як складну конструкцію, відображену у правових поняттях [114, с. 180]. А оскільки будь-яке поняття є межею наших знань про явища, предмети, відносини, то вся сукупність правових понять здатна висловити право лише у його особливості, тобто у відмінності від інших форм суспільної свідомості і життя, але і у органічному зв'язку з ними [114, с. 184].

Для судді важливим є уточнення значень застосування термінів і з'ясування їх сенсу, тобто систематичний порядок у його свідомості та його висловлюваннях. Суддя повинен вміти правильно класифікувати поняття і судження, зберігати у кожному випадку певну і логічно послідовну структуру проблем і висловлювань. У процесі юридичного діалогу суддя отримує інформацію, пізнаючи і узагальнюючи ті відомості, які мають значення для справи.

Досліджуючи сутнісні характеристики юридичного пізнання у професійній правосвідомості судді необхідно визначитись з адекватністю її вираження, а саме мовою правосвідомості. Підставою для знаходження цього виразу є ідея права як вихідна інтелектуально-чуттєва інтуїція і духовна установка судді. Ідея права повинна виступати не результатом «вилучення» судді з реальності за допомогою пізнання та узагальнення, а граничною підставою для пояснення, оформлення, розуміння, раціоналізації вихідної інтуїції права. Ідея права є універсальною для правосвідомості у тому сенсі, що вичерпує собою його змістовне розмаїття і виступає єдиним всеохоплюючим мірилом реальності. Сутність ідеї права розкривається шляхом змістовного і формального аналізу права суддею. Цю роль і виконує ідея права, яка має значущість подвійної абсолютної основи, по відношенню до якої конкретний зміст правосвідомості стає відносним. Ця ідея є предметом правосвідомості, вичерпуючи всю її пізнавальну інтенцію, та характеризує саме правосвідомість у її специфіці і є її змістовним еквівалентом. Розкриття ідеї права за своєю суттю і становить рефлексію правосвідомості.

І.А. Ільїн, досліджуючи правосвідомість, не зводив її до одного лише знання права. На думку вченого правосвідомість – це творча воля до мети права [39, с. 39]. Сутність такого визнання полягає у тому, що суддя, дослідивши об'єктивний

зміст і об'єктивне значення позитивного права, добровільно добримуються його правил і здійснює свої свідомі рішення та свої безпосередні, інстинктивні дії. І.А. Ільїн підкреслював, що для того, щоб свідомість особи могла визнавати право, необхідно його духовне сприйняття. Духовне сприйняття особою природного права складає основу правосвідомості, яка знаходиться в основі будь-якого судження про право [39, с. 58].

Всі правові поняття можливо розглядати як конкретизацію та раціоналізацію ідеї права. Кожне з них відображає будь-яку акциденцію права, принципово не будучи здатними висловити думку про сутність права у цілому. Крім того, сутність права визначається і за допомогою певних поєднань деяких понять. Тільки у всьому різноманітті і єдності вони здатні в ідобразити і передати цю сутність. Будь-яка дія, подія, будь-який зв'язок у єдності з іншими діями (у судовій практиці), подіями (у реальному житті), зв'язками (у системі) має істотно більший зміст, ніж той, який вкладено без урахування їх взаємообумовленості [114, с. 114].

По-п'яте, рівень *узагальнення юридичного пізнання* у професійній правосвідомості судді. Результат узагальнення юридичного пізнання у професійній правосвідомості судді складають наступні елементи:

- мисленневий рух судді від факту реальності до юридичного факту (тобто до відображення дійсно існуючих взаємовідносин між людьми у нормативному полі);

- формальне уявлення про подію, особу, зв'язки явищ, виходячи з юридичного сприйняття ситуації, тобто предметна ідеалізація, у межах якої немає місця соціальному контексту;

- використання у правосвідомості деяких абстрактних об'єктів у схематичному вигляді, що відображають особливості існування суб'єктів у правовому полі;

- узгоджена система правових знань, умінь, навичок;

- зосередженість на дослідженні значення суджень, зафіксованих у правовому тексті і відповідність спектра значень юридичних норм з фактичними обставинами кожної конкретної справи;

- самообмеження суддею пізнавального процесу шляхом прийняття рішення про достатність фактичних і юридичних підстав для застосування конкретної норми права;

- понятійно-категоріальне оформлення мислення судді;

- стандартизація та уніфікація інтелектуально-вольової підстави діяльності – пізнавальних і оціночних прийомів;

- об'ємний погляд на предмет інтерпретації, обумовлений функцією суб'єкта;

- індивідуальне змістоутворення морально-правових норм, принципів, ідеалів, понять добра, справедливості суддею;

- суб'єктивне усвідомлення суддею психологічних та морально-правових зобов'язань, що є межею можливого і дозволеного законом (професійний обов'язок).

Останні два пункти вміщують моральний аспект. Оскільки за допомогою моральних категорій поряд з професійними якостями розкривається ідеальний образ судді, В.Ф. Яковлев вважає, що судді повинні бути властиві чотири якості: загальна культура, високий професіоналізм, незалежність від зовнішніх чинників і впливів, а також його повна неупередженість по кожній конкретній справі [138, с. 5]. Важливість моральних якостей судді є передумовою справедливого і неупередженого рішення (вироку). Однак, на нашу думку, відсутня можливість апріорно визначити такі особистісні властивості як чесність, принциповість, непідкупність. Не можливо не враховувати і тієї обставини, що змістовне розкриття цих властивостей історично мінливе, а також залежить від світоглядних установок як їх носія, так і оцінювача

У юридичній літературі обґрунтована думка, що юридичне пізнання у професійній правосвідомості судді підпорядковується не юридичним законами, а законам пізнання, діалектики, логіки [139, с. 22-24] . Ця теорія містить наступні відмінності пізнання судді від наукового та буденного:

по-перше, юридичне пізнання у професійній правосвідомості судді не потребує цілеспрямованого, планомірного систематичного і практично-нескінченного накопичення знань про навколишній світ у всьому різноманітті його проявів, оскільки суддя повинен пізнати існування і риси лише окремих, ізольованих явищ дійсності;

по-друге, юридичне пізнання у професійній правосвідомості судді підпорядковано певній меті - з'ясування обставин справи, прав та обов'язків осіб, які беруть участь у справі, а отже, має цілеспрямований характер;

по-третє, суддя як представник публічного державного органу влади здійснює процес пізнання фрагментарно, що обмежено розглядом кожної конкретної справи, у відповідності до процесуальних норм.

На окрему увагу заслуговує дослідження юридичного пізнання у професійній правосвідомості судді підпорядковане нормам діалектики, яка полягає у дослідженні суперечностей сутності явища. Сутність згідно правил діалектики – це не застигла сторона об'єкта, взятого як завершений результат, а внутрішня логіка його становлення і розвитку. Остання закріплюється у результаті внутрішньою структурою, що визначає закони його функціонування відповідно до всієї сукупності детермінуючих факторів. Як форма пізнання, категорія «сутність» відображає логіку розвитку теоретичної думки за «логікою предмета». Логічним принципом цього відтворення виступає діалектична суперечність між сутністю та явищем. У взаємному відношенні сутності та явища розкривається діалектика відносної та абсолютної істини, діалектика пізнавального процесу. Відтворення логіки становлення та розвитку предмета на основі принципу суперечності і є пізнанням сутності через розкриття її іманентних суперечностей [140, с. 588].

Аналізуючи юридичне пізнання у професійній правосвідомості судді з точки зору гносеології можливо розглядати його як процес і як результат. Результатом юридичного пізнання у професійній правосвідомості судді є юридичний висновок, правова оцінка досліджуваних відносин. Від точності цієї

юридичної оцінки залежить правильність ухваленого рішення (вироку), у тому числі свобода і життя людини.

На нашу думку, професійна правосвідомість судді є перетворюючою творчою силою, яка здатна до постановки цілей, попередньої розумової побудови дій і передбачення їх результатів, що дозволяє судді приймати юридично значущі рішення. Регулятивна роль правосвідомості судді також значна у випадках наявності колізій, суперечностей і прогалин у законодавстві, коли суддя повинен застосовувати аналогію закону чи аналогію права. Правосвідомість судді є формою творчо-логічного осмислення нормативно-правового матеріалу на основі певного рівня знань.

В.О. Лазарєв вказує, що професійна правосвідомість судді містить весь спектр об'єктивної і суб'єктивної реальності, але її специфіка полягає у тому, що вона сприймає, а потім і відтворює конкретні ситуації крізь призму принципів професійної правосвідомості судді [154, с. 116].

Отже, в процесі аналізу проблематики принципової основи юридичного пізнання у професійній правосвідомості судді закономірно постає питання щодо ролі принципів професійної правосвідомості судді, що розкривають сутність і призначення його правосвідомості та надають можливість зрозуміти зміст внутрішньої духовної матерії цієї юридичної категорії. У юридичній літературі під принципами правосвідомості розуміють найбільш важливі, основні, базисні та вихідні ідеї, положення, у яких сконцентрована правозастосовча духовна сутність, правоіманентність, ідейно-юридична спрямованість [141, с. 74]. Водночас слід зазначити, що у наукових джерелах вчені розглядають не принципи правосвідомості, а принципи права у цілому або його окремих галузях та інститутів. С.Т. Келіна і С.М. Кудрявцев принципи правосвідомості ототожнюють з принципами права та розуміють їх як ідеї і положення, що, з одного боку, відображають пануючі погляди з питань права, що характерні для цієї історичної епохи; з іншого боку, формулюють певні вимоги, які виражені в узагальненій формі і адресовані учасникам правових відносин [142, с. 23].

На нашу думку, ідейна, наукова основа об'єктивного права є проявом теоретичного, ідеологічного рівня правосвідомості. Знання юридичних норм та інші правові знання не можуть висловлювати будь-які ідеї. Оскільки право не є формою освоєння або відображення дійсності як це вважають деякі науковці [14, с. 200]. На нашу думку, це не право, а правосвідомість. Правосвідомість відображає у формі ідей об'єктивні основи права, формулюючи їх у якості принципів. Без правосвідомості проблематично говорити про існування правових принципів. Завдання правосвідомості полягає у тому, щоб пізнаючи природу і сутність права, адекватним чином закріпити конкретний перелік правових принципів, створити струнку систему, яка поряд з юридичними правилами поведінки буде регулювати відповідні суспільні відносини.

Тим самим принципи правосвідомості включають у себе всі принципи права, володіючи при цьому власною духовною основою, що містить діалектику загального та особливого, оскільки принципи правосвідомості є правовими ідеями більш високого рівня, ніж принципи юридичних інститутів і галузей.

У принципах правосвідомості судді закладений значний культурологічний, морально-етичний та духовний потенціал. Дія принципів правосвідомості судді сприяє розумінню та застосуванню цілей, завдань та функцій норм права та норм моралі, оскільки вони мають регулююче значення у випадку застосування аналогії права та аналогії закону.

Суддя в процесі застосування юридичних норм керується не лише нормою права, але і власною професійною правосвідомістю, яка містить не лише правове знання, уявлення, ідеї, але й глибинні юридичні першооснови (принципи власної правосвідомості), що визначають загальне та цілісне сприйняття судді, його ставлення і оцінку юридичного світу та конкретної справи, яку він розглядає. Професійна правосвідомість судді дозволяє йому не лише дотримуватися норм права, а і виконувати свій морально-правовий обов'язок перед особою, яка звинувачується у вчиненні злочину.

Р.С. Байніязов до основних принципів правосвідомості судді відносить духовність, гуманізм та справедливість [143, с. 200-201]. Принцип духовності, на думку вченого, полягає у наступному:

по-перше, правосвідомість судді є, насамперед, духовним явищем, нематеріальним, ментально-психологічним; вона утворює специфічну нішу у індивідуальній свідомості, виконуючи роль центру юридичної рефлексії і інтенціональності;

по-друге, правосвідомість судді є феноменом культури, пов'язаним з духовним світом особи. Духовність та культура органічно і гармонійно доповнюють одна одну, вони взаємозумовлені, утворюють у правосвідомості судді фундаментальні морально-правові сутності, ментально-психологічні структури, що відрізняються етичною детермінованістю. Гармонізація проявів юридичної духовності і правової культурологічності судді можлива, у першу чергу, на рівні правосвідомості судді;

по-третє, духовність як принцип правосвідомості припускає наявність у правосвідомості адекватних ідей, переконань, установок, традицій. Останні повинні відрізнятися специфічними якостями, а саме: духовною піднесеністю, моральною твердістю, культурною націленістю, вольовим характером, розумністю, принциповістю, прогресивним, загальнолюдським настроєм.

по-четверте, принцип духовності орієнтований на праксеологічну сутність буття та виражає духовну сутність правосвідомості судді, дозволяючи йому бути ментально-ідеологічним регулятором суспільних відносин, здійснювати адекватний вплив на юридичні явища;

по-п'яте, принцип духовності виражає не самоізоляцію правосвідомості судді від зовнішнього духовного світу, а навпаки, його взаємовплив із соціальною духовністю, соціокультурною матрицею [143, с.204-209].

Гуманізм як принцип правосвідомості, на думку Р.С. Байніязова, відтіняє духовно розвинену правосвідомість судді, її акцентованість на заснуванні права і закону. Іманентна гуманність правосвідомості є точкою відліку руху юридизму у бік особистості. Без гуманності, зазначає вчений, тьмяніє юридичний світ та стає

безглуздим процес нормотворчості, реалізації та застосування права. До принципу гуманності науковець відносить людяність, повагу до гідності, честі, прав, свобод, особистої автономії, моральних прагнень, духовних пошуків судді. Вчений наполягає на тому, що правосвідомість судді повинна базуватися на цьому принципі перш за все для виховання власної людської сутності [143, с. 211].

Цікавою є думка М.А. Рейснера, який вважає, що принцип справедливості у правосвідомості судді являє собою спосіб примирення суб'єктивного права судді з суб'єктивним правом іншої особи [146, с. 52].

На нашу думку, у вивченні означеної проблеми доцільно проводити порівняння не з принципами права взагалі, а лише з тими, які за рівнем узагальнення, широтою дії мають загальноправовий характер, а отже, спричиняють вплив і на професійну правосвідомість судді.

У науковій літературі до загальних принципів права відносять принципи, що походять як з норм позитивного права, так і з існуючого у країні правового порядку та являють собою положення об'єктивного права, які можуть відображатися або не відображатися у текстах писаного права, але мають загальний характер та обов'язково застосовуються у судовій практиці [80, с. 212]. До цих принципів у юридичній літературі відносять: принцип законності, принцип гуманізму, принцип додержання прав людини, принцип національного суверенітету, принцип висловлювання загальної волі у законі, принцип «все, що не заборонено законом, то дозволено», принцип можливості вчиняти все, що не завдає шкоди іншим, принцип встановлення тільки таких покарань, які беззаперечно необхідні для загального блага [80, с. 218].

До загальних принципів права як джерел права належать також принципи морального порядку, які не закріплені законами зокрема такі як: «ніхто не може бути суддею у власній справі», «хто милує винуватого, карає невинуватих», «гнів не виправдовує порушників» [80, с. 219].

Крім загальних принципів не можливо обійти і такі міжгалузеві принципи, як: 1) незалежність суддів і підкорення їх тільки закону; 2) здійснення правосуддя тільки судом; 3) рівність прав учасників судового розгляду перед законом і судом;

4) всебічність, повнота та об'єктивність з'ясування обставин справи; 5) ніхто не може бути суддею у власній справі; 6) гласність та відкритість судового розгляду; 7) змагальність сторін і диспозитивність судочинства; 8) обов'язковість судових рішень.

Отже, на нашу думку, принципи професійної правосвідомості судді мають духовно-моральний характер та є гарантією здійснення суддею адекватної реалізації юридичної норми та цивілізованого ставлення до цінностей права, прав і свобод громадян. До принципів професійної правосвідомості судді, на нашу думку, необхідно віднести наступні:

1) принцип *верховенства права*. Професійна діяльність судді зобов'язує його керуватися принципами верховенства права і верховенства закону, ставити інтереси суспільства та держави вище власних або корпоративних інтересів [144, с.25];

2) принцип *справедливості* як принцип професійної правосвідомості судді полягає у тому, що суддя, ухвалюючи рішення (виносячи вирок) зобов'язаний дотримуватися суворої відповідності норм права характеру і ступеню суспільної небезпеки злочину, обставинами його вчинення та особою обвинуваченого. Зазначені елементи правопорушення є предметом юридичного пізнання судді, на яких сконцентовано його увагу. Для реалізації цього принципу встановлено свободу суддівського розсуду. Судді необхідно знайти компроміс між абстрактною нормою закону і конкретними обставинами справи. У цій ситуації принцип справедливості тісно пов'язаний з принципом законності. Як зазначається у юридичній літературі, «у судовій діяльності повинен бути знайдений розумний компроміс між формальною визначеністю права і професійно - оціночною діяльністю судді» [145, с. 621];

3) принцип *незалежності*. Незалежність суддів є основною умовою існування самостійної і авторитетної судової влади, що визначається їх підпорядкуванням тільки Конституції України і закону. Порухення цього принципу призведе до всездозволеності, безпідставного розсуду, сваволі, що несумісно з сутністю демократичного правосуддя. Реалізація цього принципу безпосередньо пов'язана з судовою діяльністю при вирішенні правових спорів, застосуванням суддею

нормативних актів, судової практики до спірних правовідносин. Незалежність судової влади є конституційним принципом верховенства права при здійсненні правосуддя, умовою неупередженості та основною гарантією справедливого судового розгляду. Підтримка незалежності судової влади, дотримання принципу незалежності є обов'язком судді;

4) принцип *об'єктивності*. Об'єктивність і неупередженість судді є обов'язковими умовами належного здійснення правосуддя. Суддя при виконанні своїх повноважень і поза службових відносин повинен сприяти підтримці впевненості суспільства і учасників процесу в об'єктивності та неупередженості судді. При виконанні своїх професійних обов'язків з метою об'єктивного розгляду справи суддя повинен бути вільний від будь-яких переваг, упереджень або упередженості і повинен прагнути до виключення будь-яких сумнівів у його неупередженості;

5) принцип *рівності*. Суддя при виконанні своїх обов'язків має керуватися принципом рівності, підтримувати баланс між сторонами, забезпечуючи кожній з них рівні можливості, проявляючи об'єктивність і неупередженість, з однаковою увагою ставитися до всіх учасників судочинства незалежно від їх статі, раси, національності, мови, походження, майнового і посадового положення, місця проживання, ставлення до релігії, переконань, належності до громадських об'єднань, а також інших обставин. Суддя повинен виконувати свої професійні обов'язки без будь-якої переваги і без дійсної упередженості, дискримінації, забезпечуючи необхідні умови для виконання сторонами їх процесуальних обов'язків і здійснення наданих їм прав, забезпечуючи справедливий розгляд справи в розумний строк;

б) *прагнення до правди і моральний пошук правового ідеалу, морально-правовий обов'язок*. Моральна складова професійної правосвідомості судді пов'язана з виконанням судом функції найвищої інстанції по відновленню справедливості, захисту прав і свобод людини і громадянина. Зазначена діяльність судді має подвійний характер. З одного боку, вона додає певного авторитету особі, яка її здійснює. Так, відповідно норм КПК України суддя

оцінює докази за своїм внутрішнім переконанням, заснованим на всебічному, повному і об'єктивному дослідженні всіх обставин справи в їх сукупності, керуючись законом. Суддя повинен мати уявлення про справедливість. Крім того, при здійсненні своїх службових обов'язків судді доводиться зіштовхуватися з такими категоріями, як особлива жорстокість, образа особистої гідності тощо, усвідомити значення яких неможливо без звернення до норм моралі; більш того, наведені поняття закріплені у законі, наприклад, як ознаки деяких видів злочинів і без уміння визначати, що розуміється під цими ознаками, суддя буде не в змозі дати правильну юридичну оцінку (кваліфікацію) дій особи, яка вчинила злочин, і призначити їй справедливе покарання.

Всі вищеперелічені нами принципи правосвідомості судді характеризуються духовними і культурними напрямками, створюють у правосвідомості судді своєрідний аксіологічний правовий напрям, орієнтований на застосування норм права. Тому одним із завдань принципів правосвідомості судді є творче формування, акумулювання правокультурного юридичного знання та його застосування.

Таким чином, *юридичне пізнання* у професійній правосвідомості судді – це специфічний вид розумової діяльності судді, що полягає у суб'єктивній інтерпретації соціального конфлікту, пов'язаного з людськими відносинами; критичному аналізі висунутих версій цієї події; психологічному сприйнятті встановленого знання про саму подію і надання їй юридичної оцінки; знання, отриманого у межах юридико-пізнавальної діяльності, яка має правову регламентацію.

Сутнісні характеристики юридичного пізнання у професійній правосвідомості судді полягають у:

- а) використанні можливостей і цінностей права, відповідних його природі;
- б) проектуванні і використанні правових засобів;
- в) урахуванні закономірностей та властивостей права;
- г) вирішенні юридичних розумових завдань, що здійснюються з дотриманням загальнообов'язкових процесуальних правил.

Юридичне пізнання у правосвідомості суддів відіграє важливу роль не лише у сприйнятті і дослідженні судової справи, але і у її оцінці. У процесі юридичного пізнання у професійній правосвідомості судді відбувається оцінка: а) ситуацій, що потребують правового опосередкування; б) змісту права і форм його вираження; в) судової практики та системи правових відносин; г) самої професійної правосвідомості.

2.3. Функціональний вплив професійної правосвідомості судді на формування його правового мислення.

Професійна правосвідомість судді як складний і багатоаспектний соціальний і психологічний феномен характеризується особливими функціонально-структурними якостями, що виявляються у індивідуальних особливостях судді та визначають сутність його правосвідомості, розкриваючи природу досліджуваного феномена. У загальній теорії права функції професійної правосвідомості судді розглядаються через поняття основних напрямів, що у цілому відображають стан та рівень наукових уявлень пізнання соціальної ролі судді, функціонального призначення його професійної правосвідомості як самостійного явища. Категорія «функція» є однією з центральних категорій теоретичної науки, за допомогою якої у науковій літературі розкриваються питання сутності та соціального призначення досліджуваного явища, висвітлюється спрямованість її впливу [146, с. 175].

Метою цього підрозділу є з'ясування функціонального впливу професійної правосвідомості судді на формування його мислення та процес ухвалення судових рішень, що забезпечує постановку та вирішення наступних задач: 1) аналіз сучасних підходів щодо визначення функцій професійної правосвідомості судді; 2) обґрунтування авторського визначення поняття функцій професійної правосвідомості судді; 3) виокремлення критеріїв класифікації функцій професійної правосвідомості судді як правового феномена.

У сучасній юридичній літературі питання функцій професійної правосвідомості судді залишається дискусійним, загальна проблема полягає у відсутності єдиного підходу до категоріального розуміння функцій професійної правосвідомості судді, розбіжності існуючих уявлень щодо кількості та змісту пропонованих класифікацій. Досліджувана проблема розглядається факультативно, сумісно з іншими проблемами правосвідомості, у більшості випадків назви функцій правосвідомості збігаються у найменуваннях з функціями права і моралі, а частіше кореспондують одна одній.

Досліджуючи означену проблему необхідно зазначити, що призначенням професійної правосвідомості судді у сучасному суспільстві є досягнення тієї межі існування й розуміння суддею правової справедливості, яка повинна бути ним досягнута. У зв'язку з чим професійна правосвідомість судді забезпечує: 1) ефективну і справедливу правозастосовчу діяльність; 2) трансформацію соціальних відносин у правові; 3) адекватну правотворчу діяльність у формі рішень вищих судових інстанцій.

Основне призначення функцій професійної правосвідомості судді полягає у забезпеченні суб'єктивного сприйняття суддею об'єктивних норм права. Таке суб'єктивне сприйняття норм права передбачає формування належного емоційно-вольового ставлення до усвідомлених норм права. Всі без винятку функції правосвідомості судді, що звернені до його внутрішнього світу, у кінцевому підсумку підпорядковані виконанню ним професійних обов'язків. Зазначений ефект досягається завдяки спільній реалізації функцій правосвідомості, кожна з яких, діючи у своєму напрямку (у своїй сфері), забезпечує потрібний результат. На нашу думку, їх можливо розглядати як єдину функцію - суб'єктивну функцію правосвідомості судді.

Професійна правосвідомість судді, виконуючи змістовні функції, визначає їх соціальну роль і значущість при виконанні суддею посадових обов'язків, дозволяє більш повно і об'єктивно пізнати і осмислити правову дійсність.

Не дивлячись на підвищений інтерес до означеної проблеми, єдине розуміння досліджуваного феномена у наукових джерелах відсутнє, що

пов'язується з існуванням декількох підходів до розуміння функцій професійної правосвідомості судді.

Перший підхід полягає у тому, що при визначенні досліджуваної категорії майже всі науковці дотримуються позиції, згідно з якою під функціями професійної правосвідомості судді слід розуміти основні напрями оволодіння суддею правовими знаннями та їх впливу на правові явища, правову систему у цілому [147, с. 170]. Основна концепція цього підходу полягає у виокремленні етапів механізму правосвідомості взагалі. Вчені-прихильники цієї теорії розрізняють функції сприйняття, аналізу, рефлексії, регулювання поведінки. Юристи – науковці виокремлюють не лише функції правосвідомості взагалі, але і функції позитивного права. Аналіз функцій професійної правосвідомості судді відповідно до цього підходу полягає у площині подвійної абстракції, яка відображається, з одного боку - у баченні функцій свідомості як явища, а з іншого - права як соціального регулятора.

Таке розуміння функцій професійної правосвідомості судді відтворює поширене у науковій літературі уявлення про функції права та, на нашу думку, може бути визнано справедливим при характеристиці функціональної сторони правосвідомості судді. Однак ми вважаємо, що таке розуміння функцій права виникає з основного призначення права як регулятора суспільних відносин, хоча професійна правосвідомість судді суспільні відносини безпосередньо не регулює, її регулятивна складова спрямована на внутрішній світ судді, його переконання та оцінки. Вона регулює поведінку судді. При цьому правосвідомість судді, безперечно, впливає і на суспільні відносини, але такий вплив є опосередкованим.

Другий підхід об'єднав як функції свідомості, так і функції права. Функції права реалізуються за безпосередньої участі правосвідомості. Для втілення призначення права у соціальній дійсності йому необхідний суб'єктивний механізм реалізації. Цей механізм знаходиться в межах правосвідомості і вичерпується ним. Правосвідомість є тим унікальним феноменом, який повністю забезпечує потреби права в суб'єктивності його положень. Прихильники цього підходу розглядають функції правосвідомості судді як систему, що полягає у

виокремленні напрямків діяльності судді у сфері позитивного права та виокремлюють наступні взаємопов'язані функції правосвідомості: моделювання, прогнозування, інформування, функцію правотворчості. Науковці – прихильники цього підходу аналізують функції, виходячи із початкової рефлекторної діяльності правосвідомості судді. Правосвідомість судді постає не тільки як емпіричне явище, але і як здатність її формування, перетворення об'єктивної реальності не лише несвідомо, але і цілеспрямовано. Домінуючим мотивом цього підходу є розгляд функцій професійної правосвідомості судді через функції права, що пояснюється професійною діяльністю судді, яка здійснюється у сфері права, а реальне втілення його принципів можливе за професійної участі судді, чия діяльність виступає засобом або провідником ідей права. Тому здійснення впливу права на суспільні відносини пов'язується вченими з діяльністю судді, а функції правосвідомості вважається похідними від функцій права [148, с. 74].

Третій підхід полягає у розумінні функцій професійної правосвідомості судді як способу вияву специфічної ролі і значення правосвідомості судді у житті суспільства [149, с. 62]. Це визначення засноване на філософському уявленні про функції як зовнішній прояв властивостей будь-якого об'єкта у системі відносин. У наведеному визначенні вихідною категорією для функцій є спосіб як дія або система дій, що здійснюється в процесі виконання суддею професійних обов'язків [149, с. 62]

Четвертий підхід визначає функції професійної правосвідомості судді як загальнонаукову категорію, яка виявляється у формі діяльності судді, його ролі в межах певної системи, до якої він належить [150, с. 85]. Таке розуміння функцій правосвідомості судді співвіднесено їх розумінню як способу ідеального буття судді у суспільстві, діяльність якого сприяє здійсненню основних напрямів і цілей права, збереженню і розвитку права як системи. Цінність цього визначення полягає у тому, що воно одночасно відображає специфіку професійної правосвідомості судді як самостійного і самодостатнього феномена і його значення у реалізації функцій самого права.

П'ятий підхід характеризує функції правосвідомості судді через її роль у виборі правової поведінки; як її головні соціальні цілі й завдання [150, с. 17]. Існування цього підходу піддається критиці з боку деяких вчених. Так, Л.Д. Куренда вважає, що визначення функції через роль, призначення явища є не зовсім вірним. З'ясування ролі, призначення будь-якого явища пов'язано, на думку вченого, з пошуком відповіді на запитання: «для чого воно існує». З'ясування ж функцій явища дає змогу зрозуміти також як, якими шляхами у динамічній площині досягається те, для чого воно існує [151, с. 39]. В.В. Мухін визначає функції правосвідомості судді як основні напрями сприйняття ними правової дійсності та впливу на неї відповідними способами (у певних формах), які виражають соціальну роль та призначення правосвідомості [152, с. 159].

Зазначене розмаїття підходів до розуміння функцій професійної правосвідомості судді не сприяє упорядкуванню наукового знання, у тому числі й у виокремленні підстав для класифікації функцій професійної правосвідомості судді.

На нашу думку, досліджуючи функції професійної правосвідомості судді, ми аналізуємо напрями їх пізнання та розуміння правових та суспільних явищ. Таким чином, ми маємо на увазі існування суб'єкта (суддю), що має на меті здійснення певних дій (виконання професійних обов'язків) на підставі власної свідомості як форми відображення і пізнання суспільного буття з правової точки зору.

Функції професійної правосвідомості судді – основні напрямки сприйняття ним правової дійсності і впливу на неї, що здійснюється у певних формах та певними способами, забезпечуючи реалізацію суддею власної соціальної ролі і призначення. У зв'язку з цим ми пропонуємо виокремити наступні ознаки функцій професійної правосвідомості судді: а) вони визначають напрями її взаємодії з іншими елементами правової дійсності; б) така взаємодія неможлива без використання відповідних способів (форм) вербальних і невербальних; логічних та ірраціональних; інституційних і неінституційних; в) є виразом

соціального призначення правосвідомості; г) її предметом є певні явища правової дійсності.

У науковій літературі відсутній єдиний підхід до класифікації функцій професійної правосвідомості судді. Одні вчені використовують різну термінологію для позначення змісту однієї і тієї ж функції, інші - певну функцію розмежовують на декілька складових.

Традиційним щодо визначення функцій правосвідомості судді у наукових джерелах є їх розуміння як ролі (призначення) у системі відносин. Таке розуміння досліджуваної проблеми традиційно полягає у виокремленні трьох основних функцій: а) пізнавальної яка визначається як функція накопичення знань про право, правову дійсність у цілому, формування власного відношення до права та власних правових поглядів, спрямованих на можливі варіанти поведінки. Під пізнавальною функцією розуміється осмислення правової дійсності; б) оціночної, яка розуміється як емоційне ставлення судді до різних явищ правової дійсності на основі досвіду і правової практики. Ця функція реалізується в межах правової психології та спрямована на формування правових поглядів судді; в) регулятивної, яка повністю орієнтована на суддю як суб'єкта, що відображає його роль, сприйняття та пізнання суддею правової реальності, її оцінку і регуляцію поведінки у відповідності з отриманими знаннями і сформованими уявленнями [80, с. 310].

Привертає увагу класифікація функцій професійної правосвідомості судді, запропонована Н.М. Оніщенко, які вчена розуміє як основні напрями впливу правосвідомості судді на розвиток суспільних відносин та виокремлює чотири функції:

1) інформативно-пізнавальну функцію, що розуміється як результат інтелектуальної діяльності судді. Ця функція правосвідомості судді дозволяє на підставі власних юридичних знань скласти уявлення про право, зокрема про чинні норми права, суб'єктивні права і юридичні обов'язки;

2) регулятивну функцію, яка опосередковує зв'язок норми права і її реалізацію, а реалізація норм права є усвідомленням діяльності судді відповідно

до норм права. Регулятивність правосвідомості обумовлена її природою. На думку вченої, регулятивна роль правосвідомості судді полягає у можливості впливу на процес правореалізації, а саме на процес свідомого виконання, використання, дотримання і застосування суддею приписів правових норм;

3) оціночну функцію, що полягає у формуванні емоційного ставлення судді на підставі набутого досвіду до різних проявів правової дійсності (власної поведінки, поведінки оточуючих суб'єктів та чинного законодавства), оцінки їх значення, що пов'язане з виконанням професійного обов'язку. На підставі реалізації емоційного ставлення виникають правові установки як можливість судді сприймати і оцінювати правову дійсність, формувати життєву позицію і готовність до дії згідно з цією оцінкою і позицією. Результатом оцінки правової дійсності може бути правомірна або протиправна поведінка;

4) функцію розвитку правової науки, яка націлена на стимулювання розвитку правової науки шляхом визначення потреб суспільної дійсності, що не отримали ще правового врегулювання; сприяння підвищенню ролі правової науки у суспільстві, як системи знань про об'єктивні закономірності виникнення і розвитку права, його місце і роль в суспільному житті. Функції правосвідомості відображають соціально-змістовну, предметно-діяльнісну спрямованість правосвідомості, характеризують її специфічні способи і форми прояву, визначають її соціальну цінність, місце у правовій системі. Крім того, аналіз функцій правосвідомості дозволяє з'ясувати: соціальне джерело походження й існування права; основні напрями і методи впливу правосвідомості на суспільну практику; її соціальну цінність, призначення, завдання і способи виразу [32, с. 302].

Дещо іншою вбачається позиція О.Ф. Скакун, яка стверджує, що функції професійної правосвідомості судді є основними напрямками оволодіння правовими знаннями та впливу на правові явища, правову систему у цілому, виокремлюючи три основні функції професійної правосвідомості судді:

1) пізнавальну (гносеологічну, когнітивну, інформативну), що передбачає нагромадження знань про право, про юридичну практику, інформованість про

нові нормативні акти, про зміст юридичних норм, адже без інформації про закон та її осмислення не може бути і ставлення до нього;

2) оцінюючу (правостворюючу, емоційну) - передбачаючу оцінку як правових знань, так і правової дійсності; оціночне ставлення до правових явищ, співвіднесення правових норм з власними поглядами на правове, обов'язкове, необхідне (правові оцінки). Оцінюються як правові знання, так і правова дійсність з позиції отриманих знань. Оціночні судження відображаються у схваленні або критиці (конструктивній чи реконструктивній) нормативних приписів законодавчих актів;

3) регулятивну (настановну) - припускаючу, що на основі оцінювального ставлення до чинної у суспільстві системи правових приписів, заборон, зобов'язань і дозволів відбувається формування мотивів юридично значущої поведінки, настанов на правомірні чи неправомірні дії (бездіяльність) [153, с. 480].

Актуальною є також класифікація, запропонована Н.Л. Гранат, який вважає, що функції професійної правосвідомості судді виявляють себе у нерозривній єдності одна з одною та неможливості їх протиставлення. Науковець виокремлює чотири функції професійної правосвідомості судді:

а) пізнавальну функцію правосвідомості, що полягає у пізнанні суспільних відносин суддею через сприйняття і осмислення правових явищ. Сутність такого пізнання полягає у визначенні правової реальності подій, станів та ознак. Суддя використовує уявлення про сутність і належність права для виконання своїх обов'язків у правовому регулюванні;

б) оціночну функцію професійної правосвідомості судді, що полягає у визначенні корисності правових явищ у вирішенні спірних життєвих ситуації в процесі виконання ним своїх повноважень. Вона надає закінченого характеру пізнанню права, стимулює до вирішення практичних завдань. Оціночний характер правосвідомості судді виявляється у емоційній забарвленості ідей, поглядів, націлених на задоволення чи незадоволення правовою дійсністю;

в) регулятивну функцію професійної правосвідомості судді, яка реалізується через систему мотивів, ціннісних орієнтацій, правових установок, що виступають

специфічними регуляторами поведінки і мають особливі механізми формування. Її змістом є усвідомлена поведінка судді у формі саморегулювання власних вчинків;

г) виховну функцію, що полягає у характеристиці цієї категорії як елемента духовної культури судді та засобу створення і виховання свідомого ставлення судді до оточуючого середовища [154, с. 300].

Серед існуючих у наукових джерелах думок можливо виокремити також наступну класифікацію:

➤ Е.А. Лукашова виокремлює функцію правового моделювання, вказуючи, що результатом пізнавального і прогностичного процесу є формування певних моделей (правил поведінки) [88, с. 184]. Функція правового моделювання полягає в розробці моделей (правил) правової поведінки. Ця функція, на думку вченої, постає як аналітико-конструктивна, що своїм результатом має індивідуальні моделі (правила) поведінки. Зміст цієї функції складає аналіз відповідних фактичних даних, співвіднесення їх зі змістом юридичної норми й прийняття на підставі цього відповідного правозастосовного рішення [88, с. 182].

➤ Н.А. Бура дотримується думки, що серед функцій професійної правосвідомості судді необхідно виокремити функцію розвитку правової науки [155, с. 80].

➤ В.А. Щегорцов розрізняє регулятивну, ідеологічну, нормативно-прогностичну функції професійної правосвідомості судді та функцію правового моделювання [69, 141].

➤ Т.Г. Андрусак серед традиційних функцій професійної правосвідомості судді виокремлює правотворчу функцію. Науковець та інші вчені-прихильники цієї позиції прямо вказують на правосвідомість як на джерело права у зв'язку з чим виокремлюють правотворчу функцію професійної правосвідомості судді, яка, на їх думку, полягає в участі судді у формуванні права, оскільки самі по собі норми та ідеї права не можуть існувати у відриві від суб'єкта та поза його свідомістю [1556, с. 147].

➤ Д.А. Потопейко визначає дві головні функції правосвідомості судді: пізнавальну (гносеологічну) та практичну. Уявлення вченого про першу функцію

є традиційним. Щодо другої функції, на думку вченого, вона здійснюється подвійним чином. По-перше, вона виступає безпосереднім ідейним джерелом норм права. По-друге, практична функція поєднує у собі роль правосвідомості як ідеального джерела права та власне регулятивної функції, спонукає суддю поводитися певним чином [87, с. 118].

➤ В.І. Царенко функції професійної правосвідомості судді розуміє як систему отримання і обробки правової інформації та правових знань суддею та поділяє їх на: 1) внутрішні - способи та напрями формування правомірної поведінки на основі правових знань і переконань; 2) зовнішні - напрями взаємодії правосвідомості судді з навколишньою правовою дійсністю. Внутрішні функції (відображення, оціночна, фіксування інформації, зіставлення, визначення цілей діяльності, прогностична, формування й корегування діяльності) забезпечують обробку правової інформації та формування варіанту правомірної поведінки, а зовнішні (міжінформаційна взаємодія, пізнавальна, регулююча, виховна) забезпечують взаємозв'язок правосвідомості із соціальною правовою дійсністю, формуючи соціальні функції правосвідомості судді [157, с. 24].

➤ В.В. Демічева до основних функцій правосвідомості судді відносить функцію відображення, регулятивну й творчу. Усі інші, на думку вченої, виокремлюються в межах трьох названих, а залежно від рівня конкретності аналізу можливо виокремити багато інших функцій. Сутність функції відображення, на думку вченої, полягає у відтворенні явищ правової дійсності за допомогою певної сукупності знань, понять, уявлень, оцінок, поглядів судді. У її межах виокремлюються пізнавальна, оціночна й рефлексивна функції. У межах регулятивної виокремлюється ціннісно-орієнтаційна функція. У межах творчої: а) конструктивна функція, що виявляється у нормотворчості; б) світоглядна, яка полягає у формуванні правових ідеалів і філософсько-правових теорій; в) прогностична функція [158, с. 24-28].

➤ Ю.М. Грошевий виокремив наступні спеціалізовані функції професійної правосвідомості судді:

а) нормативно-оціночну, що включає створення ціннісного підходу до фактичних обставин кримінальної справи з точки зору припису правової норми та морально-правової оцінки поведінки потерпілого;

б) пізнавально-комунікативну, що визначає вибіркове ставлення судді до інформації, отриманої в процесі судового слідства, і скерованість спілкування задля створення оптимального режиму у процесуальній діяльності судді й усіх учасників судового процесу [93, с. 170];

в) конкретизаційну, пов'язану з індивідуальною інтерпретацією застосовуваної норми права до встановлених по цій справі фактичних обставин [93, с. 171].

➤ В. А. Сапун виокремлює пізнавальну, оціночну та конкретизаційну функції [127, с. 18].

➤ М.Я. Соколов досліджує функціональний аспект професійної правосвідомості з урахуванням рівнів психологічної підструктури особистості судді. Відповідно до цього науковець виокремлює регулятивну, телеологічну (яка складається з пізнавальної, оціночної, поведінкової функцій), генераційну, праксеологічну функції [76, с. 159].

➤ В.В. Мухін запропонував поділ функцій професійної правосвідомості судді за критерієм мети її прояву стосовно правової дійсності. Відповідно вчений виокремлює дві групи функцій:

1) ті, здійснення яких забезпечує сприйняття інших елементів правової дійсності. До цієї групи відносить пізнавальну, оціночну й прогностичну функції;

2) функції, реалізація яких забезпечує зворотний активний вплив на інші елементи правової дійсності. До цих функцій вчений відносить регулятивну, нормотворчу, нормореалізаційну, функцію правового моделювання, правовиховну, функцію попередження й подолання деформацій правосвідомості, ідеологічну, контрольну, консультативну, функцію подолання юридичних колізій, забезпечення соціального партнерства, комунікативну, ефективного та економного використання правових засобів, розвитку демократії й стабілізації

або оновлення політичного режиму, функцію гуманізації державної влади, забезпечення самостійності в прийнятті рішень, сприяння адекватному, грамотному виразу власних думок, суджень, умовисновків, фіксації, зберігання та накопичення професійного досвіду [152, с.183-190].

Цікавою є точка зору Ю.А. Кузьміна, який виокремлює наступні функції професійної правосвідомості судді:

а) світоглядну функцію, яка на думку вченого, відіграє провідну роль. Всі інші функції правосвідомості, на думку науковця, є похідними, оскільки, знаходяться в залежності від цієї функції, бо, не маючи спільних світоглядних позицій і юридичних знань, неможливо міркувати про правосвідомість і її функції. При цьому світогляд вчений розглядає як систему поглядів на об'єктивний світ, місце у ньому людини, на ставлення людини до навколишньої дійсності і самої себе, а також зумовлені цими поглядами основні життєві позиції людей, їх переконання, ідеали, принципи пізнання дійсності, ціннісні орієнтації [159, с. 59]. Ця функція полягає у особливості емоційного, психологічного та інтелектуального ставлення судді до суспільних відносин. Світоглядна функція формується тільки на основі знань, які складають інформаційну сторону світогляду, які уточнюються і шліфуються у переконання [159, с. 60];

б) пояснювальну та описову функції правосвідомості судді, що полягають у сприйнятті моделей суспільних явищ, розкривають зв'язки і відносини, існуючі у системі «суддя – суспільство – право». Моделі виконують функцію відображення і пояснення. Вони допомагають судді пояснити ті чи інші явища соціальної та правової дійсності, виступають у ролі не тільки засобів інтерпретації, але і способу пояснення і опису життєвих ситуацій;

в) прогностичну функцію, яка відображає соціальну значимість правосвідомості як духовного феномена та за допомогою якої можливо спрогнозувати подальші тенденції розвитку права як соціального інституту, а також правової системи, юридичної культури;

г) аксіологічну функцію, що полягає у системі цінностей, які функціонують у структурі правосвідомості судді та мають самостійний статус. Суддя живе у

світі цінностей – матеріальних, моральних, соціальних та інших. Ціннісна свідомість відображає особливе ставлення судді до всього, що відбувається з урахуванням його цілей, інтересів, потреб і сенсу життя;

д) інформаційно-пізнавальну функцію, яка полягає в ознайомленні судді як суб'єкта права з правовою інформацією. Система правових знань є не що інше як форми, ступені пізнання об'єктивної юридичної реальності, безпосередньо вплетені у тканину життєдіяльності судді, що складають основу і форму організації його буття. Інформаційно-пізнавальна функція являє собою систему, що надає нову інформацію, є умовою перевірки правових знань та їх систематизації;

є) комунікативну функцію природної мови, за допомогою якої спілкуються, описуються, отримуються знання про правову дійсність. Мова, на думку вченого, сприяє не лише комунікації, розгортанню діалогу, але і взаєморозумінню між людьми, опосередковує людське спілкування. Спілкування є послідовним засобом, за допомогою якого взаємодіє правосвідомість.

ж) прагматичну функцію, яка виступає у якості підстави для створення програм у практичній діяльності судді. Інформація сприймається і використовується останнім для певного сценарію поведінки. Творча активність правосвідомості останнього пояснюється тим, що мислення визначає мету, спосіб і характер практичної діяльності судді та надає можливість впливати на суспільні відносини шляхом конкретизації, деталізації, тлумачення правових норм;

ж) виховну функцію, яка полягає у формуванні правових знань, переконань, ціннісних настанов, орієнтацій і мотивів поведінки особистості судді за допомогою навчання, правової пропаганди, юридичної агітації, самовдосконалення. Результатом цієї функції є формування у судді правової ініціативи, самостійності, почуття впевненості у сфері права та власній юридичній практиці [159, с. 54-60].

Заслуговує на увагу позиція науковців, згідно з якою визначальне місце у системі функцій професійної правосвідомості судді належить регулятивній функції. Професійна правосвідомість судді розглядається прихильниками цієї

точки зору як суб'єктивна форма реалізації регулятивної функції права, що являє собою особливу форму буття, заснованого на пошуці «ідеального сенсу» [160, с. 302]. Вчені вважають, що реалізація правових норм суддею об'єктивно неможлива без індивідуального сприйняття ним положень норм права та формування у нього стійкого переконання у необхідності слідування встановленим правилам. Професійна правосвідомість судді виконує роль посередницької ланки між нормами права, які регулюють певне коло суспільних відносин і тією частиною соціального життя, у якій ці відносини складаються. О.Е. Лейст з цього приводу зазначає, що будь-яке право діє і реалізується як усвідомлене право. Діюче право, на думку вченого, постійно оцінюється, домислюється, коригується з позицій професійної правосвідомості судді, а також його моральних принципів, норм і категорій [165, с. 113]. Прихильники цієї позиції вважають професійну правосвідомість судді інтелектуальною основою правової системи в силу безперервних комунікаційних зв'язків [165, с. 305]. Особливістю регулятивної функції професійної правосвідомості судді, на думку вчених, є здатність приймати рішення суддею, які здійснюють регулятивний вплив на суспільні відносини, що обумовлено процедурою легітимності судової влади. Накопичення знань про право та формування відповідного відношення до нього переслідують головну задачу — знайти своє втілення в практичній діяльності судді. Ця задача вирішується безпосередньо в процесі реалізації регулятивної функції правосвідомості. Науковці – прихильники цієї точки зору стверджують, що дана функція слугує головним виразником ролі правосвідомості в суб'єктивній сфері. Головним аспектом, який принципово відрізняє її від інших функцій вчені вважають яскраво виражену вольову складову. Науковці стверджують, що регулююча функція правосвідомості судді виявляється, насамперед, у вольових процесах останнього. Інші функції обмежуються наявністю пізнавально-емоційних компонентів у їх структурі. Ці компоненти здатні сформувати належний стереотип поведінки, але втілення його в реальність неможливо без вольового зусилля судді [1615, с. 117]. Таким чином, вчені доводять, що реалізація регулятивної функції правосвідомості судді дозволяє побачити

внутрішній ідеологічно-емоційний стан судді, визначити його пріоритети, переконання і оцінки, що є найважливішим показником рівня правової культури і, у свою чергу, може визначати форми і напрямки зворотного впливу суспільства на свідомість судді з метою коригування його ставлення до певних аспектів правової сфери [160, с. 207].

На нашу думку, окрім традиційних функцій професійної правосвідомості судді, слід виокремити наступні її функції, які конкретизують її суть, завдання й призначення, а саме: формування почуття правди та справедливості; забезпечення свободи прийняття рішень; формування професійно-юридичної думки; набуття професійних звичок; попередження від правового нігілізму; забезпечення подолання прогалин у законодавстві.

Ми пропонуємо дослідити процес реалізації функцій професійної правосвідомості судді в ідеальних, абстрактних від побічних впливів умовах. На нашу думку, традиційні функції професійної правосвідомості судді, а саме: пізнавальна, оціночна і регулятивна здійснюються не паралельно (як це має місце при реалізації функцій більшості соціальних явищ, у тому числі і права), а послідовно, коли реалізація кожної попередньої функції є необхідною передумовою реалізації наступних. Так, для реалізації оціночної функції професійної правосвідомості судді, тобто для того, щоб у свідомості судді склалося певне ставлення до правової норми, необхідне знання цієї норми, що передбачає реалізацію пізнавальної функції. Здійснення ж регулятивної функції можливе лише тоді, коли у судді сформувалося належне ставлення до усвідомлених і засвоєних ним правових норм, тобто мало місце здійснення пізнавальної та оціночної функції професійної правосвідомості судді. Зазначена модель є умовною, оскільки, може бути застосована лише в межах методу наукової абстракції, коли мова йде про окремо взятую правову норму (а не про право у цілому) в абсолютно ідеальних умовах.

Таким чином, процес функціонування професійної правосвідомості судді є складним механізмом, що є не простою зміною функцій, а являє собою їх цілісну сукупність, взаємозв'язок і взаємообумовленість. Складність процесу реалізації

функцій професійної правосвідомості судді обумовлена величезним розмаїттям правових норм, їх абстрактністю та специфічністю, різноціленістю, суперечливістю, постійним оновленням правового матеріалу, а також численними зовнішніми чинниками: зміною політичної, економічної і соціальної ситуації, у якій приймаються відповідні норми, ступенем розвитку системи правового виховання і правової пропаганди, рівнем правової культури. Найчастіше формування ставлення судді до тієї чи іншої норми права і відповідної установки на її виконання або ігнорування відбувається задовго до усвідомлення суддею дійсного змісту цієї норми (або взагалі без цього), а його поведінка у конкретній правовій ситуації визначається не знанням правової норми, а ставленням до неї третіх осіб.

На наш погляд, досліджуючи функції професійної правосвідомості судді необхідно окреслити сам механізм правосвідомості судді та наділити його належними йому функціями, що виглядає, на нашу думку, наступним чином:

по-перше, отримана суддею інформація тлумачиться ним, отримуючи певний сенс і певним чином (позитивно або негативно) ним оцінюється. Поступово у правосвідомості судді складається особлива система критеріїв сприйняття, тлумачення і оцінки інформації. Зазначений механізм, на нашу думку, наділений пізнавальною та оціночною функціями. Сутність *пізнавальної функції* полягає у тому, що завдяки правосвідомості судді забезпечується отримання та накопичення знань про правові явища, розуміння їх змісту й сутності. За реалізацію цієї функції відповідальний інтелектуальний компонент правосвідомості, а показником пізнавальної функції є стан когнітивного блоку професійної правосвідомості судді: обсягу правової інформованості, глибини юридичних знань, рівня юридичного мислення, тобто розуміння вимог закону й суті правових явищ і процесів, уміння аналізувати й зіставляти їх із положеннями законодавства та робити на підставі цього правильні висновки. На нашу думку, виокремлення цієї функції у професійній правосвідомості судді має певні характерні особливості. У цьому випадку пізнання підкрене прагматичним завданням, досить часто обмежується конкретною юридичною ситуацією й

змістом норм права, які регулюють цю ситуацію, тобто носить емпіричний характер. В процесі виконання своїх професійних обов'язків суддя застосує право на підставі здійснення пізнання: а) фактичних обставин, із якими пов'язане виникнення конкретних правовідносин (юридичних фактів), а також фактів, які мають юридичне значення для справи; б) змісту прав та обов'язків суб'єктів реалізації права; в) змісту правових норм, які утворюють юридичну основу правозастосування. При цьому відбувається прив'язка загальних норм до конкретних обставин. Завдяки пізнавальній функції забезпечується реалізація такої вимоги застосування права як обґрунтованість.

Змістом *оціночної функції* професійної правосвідомості судді є сприйняття відповідних правових явищ з погляду їх корисності-некорисності, справедливості-несправедливості, ефективності-неефективності. Оцінювання відбувається через інтелектуально-емоційні елементи правосвідомості судді. Отже, оціночна функція органічно пов'язана з когнітивним та емоційним блоками професійно-правової свідомості. Оцінюються правові явища у контексті конкретної юридичної справи. У останньому випадку йдеться про те, що суддя може давати оцінку окремим нормам права, нормативним правовим актам, правовому регулюванню певної сфери відносин, функціонуванню системи правосуддя. Специфікою оціночної функції у конкретній юридичній справі є те, що ціннісний підхід до правових явищ утворюється з обов'язковим урахуванням положень чинного законодавства, закладених у останньому критерії оцінки. Оціночний характер професійної правосвідомості судді також виявляється у оцінці поведінки суб'єктів стосовно її відповідності вимогам чинного законодавства. Вимоги закону виступають як ядро правосвідомості судді. Крім цього, правосвідомість містить і певні правові ідеї, уявлення, емоції. У сукупності вони й складають нормативність правосвідомості судді із позицій якої він оцінює поведінку інших осіб.

Таким чином, на наш погляд, пізнавальна та оціночна функції правосвідомості судді перебувають у нерозривній єдності, оскільки, по-перше, від глибини й повноти правових знань залежить точність оцінки права з свого боку і

ставлення до права, його оцінка обумовлюють якість та обсяг правових знань судді;

по-друге, відбувається процес формування власної концептуальної моделі досліджуваної справи, пов'язаної з розумінням позицій конфліктуючих сторін у цивільному процесі і сутністю криміногенної ситуації по кримінальній справі. Первісна модель містить гіпотезу про ступінь винуватості підозрюваного і проект майбутнього вироку. Цей механізм наділений функцією *формування професійно-юридичної думки* судді, що полягає у інтелектуально-емоційній оцінці, яка формується його правосвідомістю в результаті співвідношення знань з наявним досвідом, потребами, інтересами та метою. Під інтелектуально-емоційною оцінкою ми маємо на увазі порівняння, в результаті якого суддя обирає те, що відповідає його цінностям і свідомості;

по-третє, співвідношення сформованої первісної моделі з оцінкою суті подій, відокремлення фактів від емоційних реакцій, від соціального навантаження і особистісних претензій учасників судового процесу, визначення інтересів і прагнень осіб по справі, їх моральних принципів. Інтерпретація суддею інформації з власними знаннями та уявленнями про належне, справедливе і законне у праві. Цей механізм наділений функцією *прогнозування*, яка полягає у передбаченні результатів судового засідання і наслідків прийнятих судових рішень, що дозволить уникнути у його діяльності примітивних і непрофесійних дій;

по-четверте, вибір справедливого варіанту (норми права) застосування по кожній конкретній справі. Цей механізм наділений функцією *нормативності*, яка полягає у формі уявлень судді про належне, оцінюючи при цьому людські дії у специфічних юридичних категоріях прав та обов'язків і встановлюючи, наскільки фактична поведінка особи підозрюваного відповідає цим уявленням. Нормативне ставлення судді до дійсності й поведінки людей розуміється ним крізь призму прав та обов'язків, складаючи найважливішу особливість правосвідомості судді. На нашу думку, співвідношення у свідомості певних життєвих умов, потреб,

інтересів з існуючими або можливими правами й обов'язками і є загальною специфічною ознакою правосвідомості;

по-п'яте, прийняття рішення та його реалізація. Зазначений механізм наділений *регулятивною* функцією правосвідомості судді, за здійснення якої відповідає вольовий блок професійної правосвідомості, тобто формування волі та прагнення застосувати обраний варіант до конкретної справи. Регулятивна функція правосвідомості судді здійснюється за допомогою власних правових установок і ціннісно-правових орієнтацій судді. Результат цієї регуляції – поведінкова реакція у вигляді ухвалення та ухвалення рішення (вироку) по справі.

Узагальнюючи досліджувану проблему, ми вважаємо за необхідне запропонувати наступні висновки:

по-перше, функції професійної правосвідомості судді – це основні напрями сприйняття ним правової дійсності та впливу на неї, що здійснюються відповідними способами (у певних формах), виражаючи соціальну роль та призначення правосвідомості судді;

по-друге, у практичній діяльності судді функції правосвідомості тісно пов'язані, взаємно проникають одна в одну, досить часто виявляючись майже одночасно. Тому їх самостійний аналіз має суто теоретичний, а отже – досить штучний характер;

по-третє, конкретний перелік функцій, їх зміст є відмінними залежить від площини й мети дослідження;

по-четверте, вищезазначене різноманіття функцій можливо класифікувати у відповідності до певного критерію та прояву професійної правосвідомості судді стосовно правової дійсності та поділити на дві великі групи. Це функції, здійснення яких забезпечує :

- 1) сприйняття правової дійсності (пізнавальна, оціночна, прогностична);
- 2) активний вплив на правову дійсність (регулятивна, нормотворча, нормореалізаційна, правового моделювання, правовиховна, ідеологічна, подолання юридичних колізій, комунікативна, ефективного й економного

використання правових засобів, забезпечення самостійності в прийнятті рішень, накопичення професійного досвіду).

Висновки до розділу 2

Дослідження ролі правопізнання у формуванні професійної правосвідомості судді, структурно-функціональні характеристики професійної правосвідомості судді надає можливість зробити наступні висновки:

1. Роль правопізнання у формуванні професійної правосвідомості судді полягає у здійсненні впливу на професійну правосвідомість оскільки є найважливішим джерелом її формування, перетворення і розвитку. Зміст, напрямок цього впливу не однозначні і залежать від якості законодавства, його відповідності реальним потребам.

2. Правопізнання є могутнім засобом інтелектуального і морального впливу на професійну правосвідомість, що сприяє розвитку правових уявлень та правових знань судді. Крім того, право впливає на професійну правосвідомість судді шляхом складного інституційного юридичного інструментарію (норми права, суб'єктивні права і обов'язки, правові акти) та державного примусу.

3. Юридичне пізнання у професійній правосвідомості судді є нерозривною єдністю розумової і практичної діяльності судді при виконанні ним своїх повноважень. Ця діяльність здійснюється у порядку, встановленому правовими нормами, і спрямована на формування знання про подію і надання їй юридичної характеристики.

4. Сутність юридичного пізнання у професійній правосвідомості судді складається з наступних рівнів:

по-перше, інтелектуально-професійного. Інтелектуальна сторона застосування права полягає у пізнанні фактів об'єктивної дійсності, що утворює специфічний вид пізнавальної діяльності судді – юридичне пізнання;

по-друге, чуттєвого, емоційно-вольового та інтуїтивного, який формується шляхом виокремлення раціонального та ірраціонального видів юридичного пізнання у

професійній правосвідомості судді. Раціональний різновид юридичного пізнання у професійній правосвідомості судді являє собою теоретичне або наукове пізнання права. Ірраціональний різновид юридичного пізнання у професійній правосвідомості судді являє собою чуттєве пізнання права;

по-третє, логічного та ціннісного. Логічне мислення і пізнання є важливими важелями у правосвідомості судді, а їх відсутність може знівельовати усі зусилля судді при вирішенні справи. Найбільш переконливими вважаються дедуктивні умовисновки, які існують у формі силлогізмів;

по-четверте, понятійного аналізу. Сутність юридичного пізнання у професійній правосвідомості судді необхідно досліджувати завдяки понятійному рівню, де поняття виступають шляхом до раціонального усвідомлення, а раціональне усвідомлення – до реальності;

по-п'яте, узагальненого юридичного пізнання у професійній правосвідомості судді. Результат узагальнення юридичного пізнання у професійній правосвідомості судді складається з наступних елементів: а) мисленнєвий рух судді від факту реальності до юридичного факту; б) формальне уявлення про подію, особу, зв'язки явищ, виходячи з юридичного сприйняття ситуації, тобто предметна ідеалізація, у межах якої відсутній соціальний контекст; в) використання у правосвідомості деяких абстрактних об'єктів у схематичному вигляді, що відображають особливості існування суб'єктів у правовому полі; г) струнка система правових знань, умінь, навичок; д) зосередженість на дослідженні значення суджень, зафіксованих у правовому тексті і відповідність спектра значень юридичних норм з фактичними обставинами кожної конкретної справи; є) самообмеження суддею пізнавального процесу шляхом ухвалення рішення про достатність фактичних і юридичних підстав для застосування конкретної норми права; ж) понятійно-категоріальне оформлення мислення судді; з) стандартизація та уніфікація інтелектуально-вольової підстави діяльності – пізнавальних і оціночних прийомів; й) об'ємний погляд на предмет інтерпретації, обумовлений функцією суб'єкта; к) індивідуальне змістоутворення морально-правових норм, принципів, ідеалів, понять добра, справедливості суддею; л)

суб'єктивне усвідомлення суддею психологічних та морально-правових зобов'язань, що є межею можливого і дозволеного законом (професійний обов'язок).

5. Функції професійної правосвідомості судді визначаються як основні напрямки сприйняття ним правової дійсності і впливу на неї, що здійснюються у певних формах та певними способами, забезпечуючи реалізацію суддею власної соціальної ролі і призначення. Можливо визначити наступні ознаки функцій професійної правосвідомості судді: а) вони визначають напрями її взаємодії з іншими елементами правової дійсності; б) така взаємодія неможлива без використання відповідних способів (форм) (вербальних і невербальних; логічних та ірраціональних; інституційних і неінституційних); в) є вираженням соціального призначення правосвідомості; г) їх предметом є певні явища правової дійсності.

РОЗДІЛ 3.

РОЛЬ ПРОФЕСІЙНОЇ ПРАВОСВІДОМОСТІ СУДДІ В УХВАЛЕННІ РІШЕНЬ СУДУ.

3.1. Внутрішнє переконання та професійна правосвідомість судді у ухваленні рішень суду.

У теорії права обґрунтована точка зору, згідно з якою суддя в межах спеціальної діяльності досягає мети правосуддя внаслідок дії двох взаємопов'язаних процесів – практичного, що пов'язується із правозастосуванням як реалізації норм права, задля вирішення правового спору та суб'єктивного, в основу якого покладається професійна правосвідомість судді, яка наповнює процес розгляду справи аксіологічним змістом і саме завдяки якій судочинство і стає правосуддям [163, с. 130]. Правосвідомість судді як ідеологічна основа внутрішнього переконання і регулятор його поведінки у межах вимог закону надає можливість судді з'ясувати сенс і зміст закону, обумовлює правильне застосування правових норм при формуванні законного, обґрунтованого, справедливого акту правосуддя. Проблема ролі професійної правосвідомості у формуванні внутрішнього суддівського переконання як знання, у вірогідності якого суддя не сумнівається, – це проблема правильності реалізації вимог матеріального і процесуального права в ухваленому по справі рішенні.

Метою цього підрозділу є дослідження значення внутрішнього переконання судді та його професійної правосвідомості у процесі формування і ухвалення судових рішень. Означена мета забезпечує постановку та вирішення наступних задач: 1) визначення місця внутрішнього переконання та професійної правосвідомості судді у механізмі ухвалення судового рішення; 2) дослідження сутності внутрішнього переконання судді з позиції правового змісту цього поняття; 3) аналіз теоретичних підходів до формування значення переконання судді.

Теоретичною базою дослідження стали праці В.Б. Авер'янова, Н.М. Ахтирської, Н.Л. Дроздовича, С.В. Ківалова, Т.О. Коломоєць, В.К. Колпакова, М.В. Костицького, О.В. Кузьменка, В.Я. Марчака, О.М. Пасенюка, О.П. Рябченка, А.О. Селіванова. Хоча, потрібно наголосити на відсутності комплексних наукових праць, присвячених означеній юридичній проблематиці, де було б з'ясовано професійні чинники формування внутрішнього переконання судді та аспектів внутрішнього переконання та професійної правосвідомості в ухваленні рішення суддею.

Пріоритетність матеріальних явищ, пошук матеріального у діях і вчинках судді довгий час були універсальним підходом вирішення правових проблем та досліджувалися як основа судового рішення. Але, як і будь-яка розумова діяльність, прийняття судового рішення пов'язане з суб'єктивністю правосвідомості судді та його внутрішнім переконанням. Суддя має власну індивідуальність, ця особливість найяскравішим чином виявляється у здійсненні правосуддя. У суспільстві він виконує виняткову соціальну роль – безпосередньо здійснює судову владу, яка має процесуальну форму, виявляється в судових рішеннях, що ґрунтуються як на переконаності судді у правильності висновків по справі та обґрунтовуються його емоційним ставленням до обставин справи. Здійснювати правосуддя тільки за підставі досконалого знання законодавства не можливо, оскільки закон завжди має букву і дух. Лише вміння судді знаходити рішення у суперечці та на злитті цих двох субстанцій є основою справедливого судового рішення. Цицерон застерігав про небезпеку зневаги до духу закону та вказував, що протизаконня часто вчиняється у зв'язку з перекрученням права, його точним, але злісним тлумаченням [164, с. 12]. Цю тезу підтверджують і результати соціологічного опитування суддів та студентів магістратури юридичного профілю, проведеного нами. Враховуючи практичну спрямованість діяльності суддів, заробітна плата яких є основним джерелом існування, цілковито зрозумілими є результати опитування стосовно факторів, що впливають на ухвалення судових рішень. 48 % респондентів-суддів віддають перевагу економічним факторам, 26 % - правосвідомості судді і 26 % внутрішньому

переконав. Дещо протилежними є уподобання студентів-магістрів, які віддали перевагу правосвідомості – 42 %, друге місце відведено внутрішньому переконанню судді – 36 % і лише потім – економічним факторам 22 % (Додаток 6).

Правосуддя як суспільне явище формується на основі системи заходів і прийомів діяльності суду як суб'єктивне явище, рухоме професійною правосвідомістю судді. Суддя ухвалює рішення (вирок) на підставі професійної правосвідомості та за своїм внутрішнім переконанням, де правосвідомість судді відіграє значну роль, забезпечуючи розуміння і тлумачення законів. Вона є основою його внутрішнього переконання у процесі розгляду справи по суті. Саме це чітко простежується із нашого соціологічного дослідження. І судді і студенти-магістри віддали перевагу правосвідомості (відповідно 64 % та 71 %), визначаючи похідний характер внутрішнього переконання – 36 % та 29 % (Додаток 7).

Досліджуючи означену проблему необхідно розуміти, що ці два поняття не є тотожними. Професійна правосвідомість судді має загальний характер по відношенню до внутрішнього переконання, яке формується в процесі розгляду кожної конкретної справи. Правосвідомість судді як суб'єктивна реакція судді на правові норми, тобто сукупність поглядів, ідей, що відображають ставлення судді до традицій, звичаїв, моральних принципів, норм поведінки, професійних обов'язків, норм права, законності, правосуддя, уявлення про те, що є правомірним і неправомірним, пов'язане із внутрішнім переконанням судді як усвідомленої потреби судді у використанні ним власних думок, поглядів і знань. [165, с. 41]. Професійна правосвідомість судді існує з самого початку розгляду справи, а внутрішнє переконання з'являється у результаті цієї діяльності. Факти і обставини, які необхідно з'ясувати судді, існували самі по собі, були об'єктивними незалежно від правосвідомості останнього, але саме його правосвідомість дозволяє правильно пізнати і кваліфікувати їх з позицій вимог закону. Внутрішнє переконання та професійна правосвідомість судді є правовими категоріями, що відображають суб'єктивний елемент діяльності судді як суб'єкта процесуальних правовідносини щодо здійснення правомочностей по вирішенню

правових питань у судовому процесі. Зазначені поняття як суб'єктивні елементи пов'язані з логікою мислення останнього.

У процесуальній юридичній літературі науковці вказують на нерозривний зв'язок внутрішнього переконання і професійної правосвідомості судді. Дискусійним є питання про характер зв'язку зазначених категорій, оскільки професійна правосвідомість судді розуміється як форма свідомості останнього, що відображає правову дійсність у формі юридичних знань і оціночних відносин до права і практики його реалізації, правових установок і ціннісних орієнтацій [166, с. 13]. Вчені зазначають, що професійна правосвідомість судді як суб'єктивне явище складається з уявлень судді про право, його цінності, з правової психології і навіть індивідуальної або емоційної масової реакції на право, часом інтуїтивно, підсвідомо (як реакція на порушення норм писаного права) [166, с. 14]. Розглядаючи усі характеристики властивостей і сторін професійної правосвідомості судді, на нашу думку, поєднання професійної правосвідомості та внутрішнього переконання полягає у сукупності знань і відношення до права, а також ті переживання, які суддя має в момент оціночної розумової діяльності. Професійна правосвідомість судді є основою, передумовою формування його внутрішнього переконання, на основі якої знання права, відношення до права і правовідносин відповідають принципам і правилам права та формується внутрішнє переконання судді по кожній конкретній справі.

Отже, професійна правосвідомість судді є сукупністю уявних і чуттєвих оцінок правових явищ, правових відносин взагалі, а внутрішнє переконання судді є результатом і критерієм дослідження судді по кожній конкретній справі як психологічний емоційно-інтелектуальний стан судді, що полягає у почутті впевненості у правильності застосованих знань, у правильній оцінці фактів та доказів по справі і у правильності зроблених висновків. Передумовою формування внутрішнього переконання є правосвідомість судді (як суб'єктивний фактор) автономія та його незалежність (як об'єктивний фактор) у процесі судового розгляду. Підставою для внутрішнього переконання є інформація, одержана суддею в результаті розгляду судової справи.

На нашу думку, схема механізму ухвалення рішення суддею має форму об'єктивного взаємозв'язку чотирьох компонентів: а) узагальнення дійсності у правових категоріях; б) емоційного сприйняття правової дійсності й формування бажання її змінити; г) вольового регулювання поведінки, яке полягає у вирішенні зміни правової дійсності; д) вибір, розробка шляхів і засобів здійснення поставлених завдань. На це вказують і результати соціологічного анкетування, що виглядають наступним чином (Додаток7):

	Судді	Студенти-магістри
1. Узагальнення дійсності у правових категоріях.	32 %	39%
2. Емоційне сприйняття правової дійсності	29%	31%
3. Формування бажання змінити правову дійсність	14%	13%
4. Вольове регулювання поведінки	14%	13%
5. Вибір засобів та шляхів реалізації поставлених завдань	11%	4%

Досліджуючи означену проблему, перш за все, необхідно визначити сутність поняття внутрішнього переконання судді, що виникає і формується у процесі розгляду конкретних справ і має правове значення для ухвалення рішення по справі. Поняття «внутрішнє переконання» за своїм змістом є полілогічним поняттям, що відображає послідовні, впевнені погляди судді щодо власної професійної діяльності. Досліджувана категорія є самостійним та незалежним формуванням, що відбувається на рівні психології судді тому є глибоко особистим і позбавленим будь-якого стороннього зовнішнього впливу, яке, у свою чергу, не є інтуїтивним висновком, оскільки має бути обґрунтованим, відзначатися сукупністю об'єктивних даних і системним аналізом усіх матеріалів справи.

Історіографія виникнення поняття внутрішнього переконання судді починається з середини XIX ст. і є результатом дискусій про перехід від формальної теорії доказів до їх вільної оцінки. На Україні це поняття стало предметом прискіпливої уваги у період розробки та першого досвіду застосування

Статуту кримінального судочинства 1864 року. Зрештою, поняття «внутрішнє переконання» досліджувалось в аспекті характеристики та оцінки доказів у різних системах кримінального процесу. У дореволюційній процесуальній літературі всіляко підкреслювалось, що оцінка доказів за внутрішнім переконанням і совістю - це не вирішення справи відповідно до власних вражень (почуттів) або на вільний розсуд [167, с. 154]. Юрист XIX ст. І.Я. Фойницький зазначав, що для того щоб внутрішнє переконання не перейшло в особистісне свавілля, закон, не обмежуючи суддю легальними правилами, піклується про формування його переконання, забезпечуючи певні умови і порядок, за яких будь-яка розсудлива людина за тих самих умов і обставин дійде таких же висновків, що й суддя. Правила подібних умов і порядку мають високе значення: вони встановлюють межу між свободою судді та суддівським свавіллям [167, с.158].

І.Я. Фойницький та наукова громада юристів XIX ст. були одностайними у визначенні принципів формування внутрішнього переконання судді: робити висновки на підставі доказів, перевірених у порядку, передбаченому законом; розглядати, вивчати й оцінювати всі докази по справі; оцінювати докази в їх сукупності, а також оцінювати кожен доказ відповідно до його природи та зв'язку із справою. Отже, науковці розглядали поняття «внутрішнє переконання» судді не як явище, що осягло його, а як акт мислення, пов'язаний з усвідомленням обставин справи, що й є основним критерієм формування внутрішнього переконання судді. Напрацювання дореволюційних учених щодо поняття внутрішнього переконання було сприйнято й радянськими процесуалістами. Так, М.В. Жогін вважав, що внутрішнє переконання судді – це впевненість судді у правильності його висновків по справі, досягнута ретельним та всебічним дослідженням обставин справи і походить від достовірно встановлених обставин справи [168, с. 221].

У сучасній літературі підкреслюється історичне походження поняття внутрішнього переконання судді, що пов'язано з його багатогранністю, викликане розвитком рівня наукового знання про зазначене поняття, сутність і зміст якого

виокремлюється гносеологічним, логічними, моральними, психологічними, соціальним та юридичними аспектами.

Гносеологічна природа внутрішнього переконання судді виявляється у тому, що:

1) внутрішнє переконання - це результат пізнавальної діяльності судді, результат відображення у свідомості судді предмета дослідження;

2) внутрішнє переконання - це процес посвідчення в істинності (хибності) знань про досліджувані обставини справи.

Логічна природа переконання полягає у тому, що внутрішнє переконання судді має являти собою категоричний, однозначний висновок, який не допускає жодних сумнівів судді у формуванні правильності рішення (вироку).

Психологічна природа внутрішнього переконання судді характеризується певним станом свідомості судді - впевненістю у правильності ухваленого по справі рішення (вироку), а також вольовою готовністю діяти у відповідності зі своїм внутрішнім переконанням. Отже, з психологічного погляду, переконання – це впевненість, відсутність сумнівів у істинності висновків. Сумнів як складний психологічний стан включає усвідомлення недоведеності, не переконаності, переживання, незадоволення тим, що видається за істину, за вирішення поставленого завдання» [169, с. 147]. А.Р. Ратінов вважає, що сумніви відіграють позитивну роль, оскільки стимулюють до пошуку нових даних з метою спростування останніх. Відповідно до психологічної термінології почуття впевненості та сумніву є інтелектуальними емоціями, що складають основу внутрішнього переконання [170, с. 200]. У психологічному аспекті внутрішнє переконання можливо розглядати в динаміці (як процес його формування) і статиці (як результат). У процесі його формування створюється власна думка судді, яка є подоланням й усуненням сумнівів та невпевненості.

Юридичний аспект поняття внутрішнього переконання судді відображається у формі судового рішення (вироку), що відповідає передбаченій законодавством процесуальній формі.

Соціальна природа внутрішнього переконання судді знаходить своє відображення:

1) у професійній установці судді щодо формування його внутрішнього переконання, яке відповідає цілям і завданням правосуддя, а також правової ідеології у цілому;

2) у внутрішньому переконанні судді щодо його відповідності вимогам морально-етичних норм як різновиду соціальних.

У наукових джерелах існує розуміння внутрішнього переконання судді як складного багатогранного явища, що виступає як передумова, як процес і як результат пізнавальної діяльності судді [171, с. 41]. Прихильники цієї точки зору вважають, що внутрішнє переконання не може формуватися ззовні, не може бути нав'язано - воно повинно бути набуто та відчуте суддею самостійно відповідно до діалектичних закономірностей сходження від простого до складного, від нижчого до вищого. Внутрішнє переконання судді на думку вчених є знання, які суддя відкрив для самого себе та самостійно їх сформував. Воно є глибоко особистим знанням, що супроводжується змінами певних сторін свідомості: інтелекту, емоцій, а також знаходить свій зовнішній вираз у практичних діях судді як суб'єкта пізнавальної діяльності [172, с 15].

У філософській літературі процес формування переконання означений формулою «пізнане - зрозуміле - пережите - прийняте за істину». В.Ф. Бохан переносить цю формулу на формування суддівського переконання з деякими доповненнями, а саме «пізнане - зрозуміле - пережите - прийняте за істину – винесене рішення (вирок)». Складові частини цієї формули він розглядає як елементи суддівського переконання [173, с. 125]. Н.Л. Гранат і Ю.Н. Погірко вважають, що наведена вище формула повинна мати наступний вираз «пізнав - визначив цінність - прийняв як істину - прийняв рішення» [174, с. 130]

Серед наукових підходів наявним є порівняння понять внутрішнього переконання та переконаності. Вчені пов'язують з першим раціональну основу діяльності і глибоко укорінені у свідомості судді уявлення морально-ідеологічного плану, мотивуючі рішення і вчинки, а з другої – суб'єктивне

ставлення судді до власних вчинків і переконань (впевненість у власній правоті). Ці поняття тісно пов'язані і при відомій диференціації у деяких працях з досліджуваної проблематики, нерідко трактуються у одному контексті. Так, Б.Т. Матюшин розглядає внутрішнє переконання судді як власне ставлення до своїх знань, рішень, дій [175, с. 54]. На противагу йому А.В. Смірнов вважає, що переконання називається внутрішнім не тільки тому, що формується у свідомості судді, – воно внутрішнє, головним чином тому, що єдиним «притулком», всередині якого прихована істина, є наявна сукупність доказів [176, с. 35].

На нашу думку, *внутрішнє переконання судді* - це суб'єктивно-об'єктивна категорія, яка виявляється у тому, що:

по-перше, це підсумок суто індивідуальної пізнавальної діяльності судді по кожній конкретній справі, де внутрішнє переконання судді виступає якісно особливим станом свідомості судді, яке за своєю природою не може бути отримано ззовні, не може бути колективним, оскільки воно обов'язково повинно бути набутих самим суддею;

по-друге, основу внутрішнього переконання судді складає творчо-інтелектуальна розумова діяльність судді, оскільки, отримуючи та інтерпретуючи знання на основі професійної практичної діяльності, суддя перетворює їх на свої переконання. У цьому процесі приймають участь всі індивідуальні особистісні характеристики судді, які надають його переконанню емоційного забарвлення, а саме: всі сторони його психіки, інтереси і установки, спосіб мислення, моральні ідеали, вольові якості, властивості характеру, темпераменту;

по-третє, суб'єктивний характер має безпосередньо ідеальний образ, створений у судовому процесі, що зумовлено опосередкованим характером такої діяльності;

по-четверте, об'єктивний характер внутрішнього переконання судді полягає у двох аспектах, а саме: 1) у об'єктивному змісті переконання; 2) у аспекті незалежності результату пізнання від бажання та волі судді.

У наукових джерелах виокремлюють фактори формування внутрішнього переконання судді, до яких відносять: закон, правосвідомість та совість [177, с. 52].

Закон як критерій формування внутрішнього переконання судді виконує роль меж, за якими внутрішнє переконання судді є вільним лише у оцінці доказів, але не у веденні процесу пошуку істини, що регулюється нормами права. Закон супроводжує формування внутрішнього переконання судді та є основним гарантом об'єктивності його внутрішнього переконання, гарантуючи узгодженість переконання і заснованих на ньому процесуальних дій з вимогами як матеріального, так і процесуального права. Закон встановлює правила, якими суддя зобов'язаний керуватися у своїй діяльності при встановленні обставин вчинення злочину, при дослідженні та оцінці доказів, при застосуванні норм закону. Крім того, закон передбачає спеціальні гарантії, що забезпечують свободу внутрішнього переконання, а саме правила про відводи, право судді на окрему думку, таємниця нарадчої кімнати. Вплив закону є подвійним: в одних випадках внутрішнє переконання судді підмінається прямою вказівкою законодавця - визнати доказ неприпустимим або скористатися презумпцією, або преюдицією. У інших випадках закон передбачає лише загальні орієнтири для оцінки доказів, наприклад, для оцінки його відносності, або ж відносить вирішення того чи іншого процесуального питання на розсуд судді. Причина такої неоднозначності міститься у компромісі між потребою розкрити злочин та потребою захисту особи від порушень її прав і свобод, що визначає, з одного боку, чітку нормативну регламентацію кримінально-процесуальної діяльності та кримінально-процесуальної форми, а з іншого, необхідності проголошення свободи внутрішнього переконання судді як морально-психологічної гарантії змагального правосуддя. Деякі процесуальні норми істотно обмежують свободу внутрішнього переконання судді, але це не нівелює значення внутрішнього переконання останнього для кримінального та цивільного процесуального пізнання, а лише вказує на нагальну необхідність приведення змісту вказаних процесуальних норм у

відповідність до принципу свободи оцінки доказів, вдосконалення механізму гарантій забезпечення незалежності, об'єктивності та неупередженості судді.

Правосвідомість як фактор формування внутрішнього переконання судді є формою та сферою свідомості судді, що відображає правову дійсність у формі юридичних знань і оціночних відносин до права і практики його реалізації, правових установок і ціннісних орієнтації, що регулюють діяльність судді у формуванні рішення по справі. Правосвідомість - система суб'єктивних правових поглядів, ідей, переконань, які визначають лінію поведінки судді, причому, як зазначає С.С. Алексєєв, така система має роз'єднаний характер, оскільки правосвідомість відображає різні прояви духовного, інтелектуального, соціально-психологічного життя, пов'язані зі сферою права, але не утворюють органічної цілісності [105, с. 301]. Правосвідомість як критерій формування внутрішнього переконання судді об'єднує ставлення останнього до минулого права, до нині діючого і його бачення щодо бажаних змін у праві та характеризується більш високим рівнем знань та розуміння правових явищ, є незамінною категорією у разі необхідності застосування аналогії права або аналогії закону.

Совість як фактор формування внутрішнього переконання судді є морально-етичною межею внутрішнього переконання, що передбачає вчинення дій, ухвалення рішення (вироку) по справі, за яким суддя готовий нести відповідальність за власні переконання. Совість як морально-етична категорія має велике значення для пізнавальної діяльності судді, оскільки кримінальне судочинство - з одного боку, діяльність, врегульована нормами права, а з іншого, - одна з тих галузей права, де моральні імперативи мають величезне значення, оскільки від рішення судді залежить майбутнє людини, відновлення справедливості, забезпечення виховної функції кримінального процесу. Совість виявляється у формі розумового усвідомлення морального значення ухвалених рішень.

Проблема формування внутрішнього переконання судді у науковій літературі досліджується крізь призму чотирьох аспектів.

По-перше, *внутрішнє переконання судді і дослідження та оцінка доказів*. Це питання у юридичній науці є дискусійним. Деякі вчені вважають, що внутрішнє переконання судді є критерієм (мірилом) оцінки доказів [179, с. 149]. Інші доводять, що це не критерій, а результат оцінки доказів. Критерій же, на їх думку, міститься у якості доказів [178, с.236]. Різниця полягає у тому, що у першому випадку суддя може оцінити докази, оскільки вважає за потрібне у даний час і у даному місці, а у другому – докази оцінюються ним такими, якими вони є. На нашу думку, саме друга позиція характеризує внутрішнє суддівське переконання як об'єктивне, засноване на всебічному дослідженні доказів і правосвідомості судді. Не зважаючи на різницю у поглядах щодо розуміння внутрішнього переконання судді вчені доводять, що останнє має ґрунтуватися на результатах вивчення і дослідження всіх обставин справи, на методах оцінки доказів, яка, у свою чергу, полягає у тому, що суддя від ймовірного знання встановлює достовірність кожного доказу, його значення для справи. На підставі сукупності всіх доказів суддя приходять до висновків про права і обов'язки сторін по справі, оцінку обставин справи. Внутрішнє переконання судді у оцінці доказів не може бути довільним, відірваним від матеріалів справи, де суб'єктивний розумовий процес судді підкріплюється об'єктивною прогнозованою основою. Висновок науковців є дещо парадоксальним - суддя оцінює докази за внутрішнім переконанням, а воно, у свою чергу, базується на дослідженні доказів. Ми вважаємо, що протиріччя тут немає, оскільки оцінюються саме досліджувані об'єкти і міркування про них можливо після їх ретельного вивчення. Внутрішнє переконання судді, на нашу думку, стає усвідомленим, тобто таким, у відношенні якого суддя міг би завжди дати собі звіт про те, чому воно у нього склалося. Розуміння внутрішнього переконання крізь призму цього аспекту дає можливість зробити висновок, що внутрішнє переконання судді в процесі оцінки доказів є правовою категорією, фікцією, що відображає суб'єктивну розумову діяльність судді щодо здійснення правосуддя по конкретній справі з метою достовірного встановлення предмета доказування з подальшою об'єктивацією результатів у рішенні (вироку) суду, що включає як процес дослідження доказів, так і оцінку

доказів, умови для правової кваліфікації вчиненого, оцінки результатів діяльності учасників процесу з виконання процесуальних функцій, діяльності обвинуваченого на захист своїх інтересів, що переходить в ході розгляду справи і ухвалення вироку у конкретне достовірне знання про злочин, засноване на доказах по справі.

По-друге, *співвідношення внутрішнього переконання судді і об'єктивної істини*. Суддя повинен прагнути істинності у справі, оскільки застосування влади суддею спрямовано на породження нових справедливих відносин. Судове рішення (вирок) встановлює права для однієї особи, позбавляє таких прав іншої. Істина, пошуками якої зайнятий суддя, може бути встановлена після повного та всебічного дослідження всіх обставин справи; оцінки доказів; виявлення дійсності подій і дій, відтворення картин минулого такими, якими вони були насправді. Встановлення істини передбачає перевірку версій сторін, доказів, покладених в основу їх обґрунтування. Цей процес пізнання фактів і обставин, безсумнівно, відображає внутрішні душевні якості судді. Тому істина нерозривно пов'язана з суб'єктивними переконаннями судді у результатах оцінки всіх обставин справи. У пошуках істини внутрішнє переконання є методом дослідження обставин справи, що має суб'єктивний характер, спираючись на правосвідомість судді. А.Ф. Коні відводив вагоме місце особистості судді, приділяючи значну увагу проблемі внутрішнього переконання, який, на думку вченого, повинен напружувати усі свої внутрішні сили для пошуку істини у справі [180, с. 300]. В основі судового рішення, на думку А.Ф. Коні, має бути не тільки логічна неминучість, але й моральний обов'язок. Процес формування внутрішнього переконання судді пов'язаний із безперервним вирішенням сумнівів, що виникають [180, с. 231]. О.А. Панкова вважає, що критерієм істини у правосудді може бути тільки внутрішнє переконання судді [181, с. 111]. Вчена зауважує, що необхідно відмовитися від сформованих ідеологічних міфів і приділити основну увагу пошукам способів більш повного всебічного доказування, більш надійного формування внутрішнього переконання судді [185, с. 125]. Деякі вчені-процесуалісти розуміють поняття «внутрішнє переконання судді» у зв'язку з

теорією істини в судовому процесі. На їх думку, досягнення істини полягає у судженні, шлях до якого нічим не відрізняється від створення правильних суджень про факти взагалі. В основі зазначених суджень, на думку вчених, міститься вчення про матеріальну істину, засновану М.С. Строговичем, який, у свою чергу, побудував її на теорії відображення, згідно з якою відчуття і уявлення судді є зліпками, знімками дійсності, у його поняттях і судженнях, де знаходить своє відображення об'єктивна дійсність, мислення судді може пізнати дійсність і істина є відповідність його уявлень дійсності. Істина є об'єктивною. Теорія матеріальної істини, запропонована вченим, належить до встановлення фактів, обставин судової справи, але не до юридичної (кримінально-правової) оцінки, кваліфікації цих фактів, що, на думку М.С. Строговича, є ключем до наукового розуміння сутності поняття внутрішнього переконання судді, оскільки, досліджуючи доказування з точки зору знаходження істини, М.С. Строгович вводить поняття головного факту, що містить відомості про злочин. Внутрішнє переконання судді не відображає, а лише виражає дійсність, що існує поза свідомістю останнього як суб'єкта судово-процесуального пізнання [182, с. 110]. В.Ф. Бойко вважає, що теорія істини як мета у судовому процесі обґрунтовує, насамперед, істинність примусу, але не правове регулювання застосування примусу. Досліджуючи розуміння внутрішнього переконання судді як критерію істини по справі, В.Ф. Бойко зазначає, що як суб'єктивний фактор при оцінці доказів, у цьому випадку критерій істинності призводить до спотворення достовірності реальної дійсності досліджуваного явища і особливістю такого викривлення є те, що в основі оцінки доказів виявляється не переконання судді, а погляди, які ґрунтуються на правосвідомості, що призводить до оцінки доказів на розсуд судді, який виходить за межі та визначається принципом диспозитивності у кримінальному та цивільному процесі. Внутрішнє переконання судді досліджується вченим з точки зору співвідношення об'єктивної істини і впевненості (віри), коли його достовірне знання створює впевненість. Але науковець наголошує, що впевненість сама по собі не може створити достовірності [183, с. 49-50].

По-третє, *співвідношення внутрішнього переконання судді та його враження*. Прихильниками цієї позиції є юристи-практики, які доводять, що дуже часто на практиці доводиться мати справу з позицією судді, заснованою на враженнях, іноді останні їх уточнюють як перші враження. Вчені-психологи стверджують, що існування першого враження судді по справі є цілком природно, однак здійснювати висновки по справі тільки на них є небезпечно, оскільки враження швидкоплинно, його яскравість оманлива і насправді являє собою прояв ефекту новизни, коли з неясності, хаотичності фактів і обставин, що постають перед суддею при первинному ознайомленні зі справою, вперше виявляються контури будь-якої конструкції [184, с. 56]. Суддя не повинен негайно припиняти дослідження обставин справи, а терпляче досліджувати картину подій і відносин сторін до повного вивчення матеріалів справи. Після вивчення всіх матеріалів по справі враження змінюються переконаннями. У процесі судового розгляду кожен окремий доказ створює своє враження, що, накопичуючись, формують вже думку судді, засновану не на окремій деталі справи, а на всебічності його вивчення. Чим ретельніше і повніше суддя вивчить всі грані і сторони справи, тим вірніше і ближче до істини будуть його висновки. Вчені-процесуалісти стверджують про небезпеку першого враження у справі та наполягають на обережності з висновками судді, а саме прийнятті рішення тільки на першому враженні оцінки доказів, демонструванні ще на початку процесу зрозумілості всіх обставин справи, на підставі яких суддя може ухвалити рішення (вирок). Ситуації, коли суддя, обманюючись першими враженнями, не може надалі поставитися до них критично і в результаті приймає незаконне, необґрунтоване рішення, є досить частими, на думку юристів-практиків [184, с. 57]. Науковці вважають, що справедливе та істинне рішення суддя може ухвалити лише дослідивши всі матеріали по справі та залишившись на одинці у нарадчій кімнаті, де остаточно можуть сформуватися його переконання у справі і він зможе викласти їх у якості висновків у рішенні (вироку). У нарадчій кімнаті заново, але вже тільки суддею оцінюються зібрані по справі докази. Їх сукупність постає ще невпорядкованою, з протиріччями і взаємовиключеннями, де важливе переплітається з випадковим і

другорядним; у них ще належить розібратися і скласти картину дійсних обставин, яка підлягає юридичній кваліфікації. У основі цього процесу знаходиться правосвідомість судді.

По-четверте, *внутрішнє переконання судді та співчуття*. Досліджуючи матеріали справи у судді формується внутрішнє переконання через сприйняття та переживання, які складають етично-моральну категорію співчуття. Співчуттям є почуття причетності, співпереживання, що іманентно притаманне природі людини. У процесі оцінки суддею матеріалів справи значна роль належить співчуттям до особи, на яку припали всі негативні прояви злочинної діяльності – до потерпілого, таке ставлення до потерпілого не вичерпується тільки співчуттям. Суддя не лише вивчає зміст доказів та свідчень, але і поведінку та особистість потерпілого, а саме - чи здатна особа потерпілого вселяти довіру, наскільки впевнено і послідовно, несуперечливо викладати свої докази та міркування – все це впливає на формування суддівського переконання. З іншого боку відсутність будь-якого співчуття до особи обвинуваченої. Не дивлячись на найважливіше правило чинного законодавства - презумцію невинуватості, відповідно до якої особа не вважається винною до тих пір, доки її винуватість не буде встановлена судом та рішення (вирок) не набере чинності. Вчені-психологи, вивчаючи зазначену проблему, публікують статистику, за якою ставлення судді до підсудного спочатку негативно на рівні підсвідомості приблизно у 4 з 5 судів [143, с. 275].

У літературних джерелах існує подвійна точка зору щодо ставлення до означеної проблеми. Деякі науковці вважають, що співчуття є підсвідомою категорією і рівноцінно гуманності та повинно впливати на формування суддівського переконання [185, с. 47]. Інші вважають співчуття зайвим емоційним компонентом, яке не повинно ставати перешкодою на шляху правильного формування внутрішнього суддівського переконання [186, с. 42]. Досліджуючи це питання необхідно зазначити, що з роками суддя втрачає почуття новизни при оцінці доказів та встановленні фактичних обставин справи, знижується роль емоційних чинників у результаті чого категорія співчуття знижується. З одного

боку, суддя не повинен залишатися байдужим до тієї справи, яку він розглядає, не повинен виконувати свої обов'язки за інерцією, оскільки таке ставлення може призвести до байдужості, до втрати почуття відповідальності за результати своєї діяльності.

Таким чином, поняття внутрішнього переконання судді необхідно розглядати як складний елемент «стримувань і противаг», необхідний для законного і обґрунтованого ухвалення рішень (вироку) суддею. Внутрішнє переконання судді, що є основою формування судового рішення, залежить від його правосвідомості. У той же час формування внутрішнього переконання від сумнівів до впевненості повинно пройти шлях, відповідний стадіям судового процесу, починаючи від попередньої підготовки справи до слухання, до судових дебатів і надання суддею своєї оцінки доказам з оцінкою сторін і, нарешті, до ухвалення рішення у нарадчій кімнаті. Процес формування внутрішнього переконання ґрунтується не тільки на дослідженні зібраних доказів, але і є виразу особистої позиції судді, його етичних поглядів, професійної правосвідомості, вимог закону.

На нашу думку, *внутрішнє переконання судді* – це не несвідоме враження, відчуття, яке не піддається контролю, а впевненість у правильності його висновків, що складають основу судового рішення. Це останнє є елементом розумової діяльності судді з дослідження та оцінки доказів, суб'єктивна частина його діяльності, яка відображається в об'єктивно ухвалених ним у справі рішеннях. Ми вважаємо, що внутрішнє переконання судді необхідно розглядати як систему елементів, що утворюють якісно нове складне правове явище. У якості елементів внутрішнього переконання судді як поняття, що має неоднорідну природу, необхідно розглядати:

- 1) індивідуальні знання судді, якими він володіє на момент розгляду справи;
- 2) процес пізнання матеріалів справи як творчо-розумовий процес, на підставі якого формуються висновки, які, у свою чергу, формують внутрішнє переконання;
- 3) усвідомлення суддею ступеню власної незалежності;

- 4) психологічно-емоційний стан судді при дослідженні інформації;
- 5) вольовий стимул, що спонукає суддю до практичних дій, а саме – ухвалення рішення (вироку) по справі;
- 6) зовнішня обґрунтованість і аргументованість ухваленого рішення.

Таким чином, в процесі ухвалення рішення по справі значну роль відіграють правові емоції судді, у яких відображається забарвлене в особистісні тони ставлення до правового регулювання, юридичної практики, до конкретної правової ситуації. Де професійна правосвідомість судді регулює його поведінку, ставлення до обставин, встановлених у процесі судового провадження, орієнтує професійну діяльність на встановлення властивостей доказів, подій злочину та винуватість особи обвинуваченого, а внутрішнє переконання є результатом складної внутрішньої творчо-розумової роботи судді, не обмеженої нічим, крім власного розуму і совісті. Таким чином, судові рішення (вирок) сформовано на підставі змісту закону, логіки речей, внутрішнього переконання та професійної правосвідомості судді.

3.2. Професійний досвід та правосвідомість судді: взаємозалежність та вплив на ухвалення судових рішень

Професійний досвід судді, основу якого складають ґрунтовна юридична підготовка, розвиненість і гнучкість логічного мислення, володіння навичками застосування набутих знань і норм законодавства є одним з важливих чинників ефективного здійснення правосуддя, що забезпечується прийняттям законних і обґрунтованих рішень. На думку корифеїв юридичної науки, суддя – це професіонал, глибоко поважаюча себе людина, яка високо цінує своє ремесло і невіддільний від нього спосіб життя. Він супроводжує весь життєвий, тривалий шлях судді, не залишаючи місця й часу для всякого роду улюблених занять, пристрастей, «слабкостей», які б надмірно відволікали від «вічного» ремесла. Звичайно, у житті судді, у її суєтному круговороті справ є місце відпочинку «душі», але це не виключає, а навпроти запевняє нас у думці, що професіонал – це

образ його життя, що включає у себе побут, суспільні справи, стиль і уклад життя, почуття власної гідності [143, с. 42-43].

Метою цього підрозділу є дослідження професійного досвіду судді та його впливу на поведінку судді в процесі ухвалення рішень у процесі здійснення судочинства. Означена мета забезпечує постановку та вирішення наступних завдань: 1) дослідження існуючих наукових підходів до розуміння професійного досвіду; 2) визначення структури професійного досвіду судді; 3) з'ясування впливу конструктивного та деструктивного професійного досвіду на ухвалення судових рішень.

Важливого значення для аналізу професійної правосвідомості судді має не лише процес її формування, а і реалізації. У цьому аспекти правосвідомість безпосередньо залежить від набутого суддею професійного досвіду.

Деякі аспекти професійного досвіду судді та його впливу на прийняття рішення по справі висвітлювались у роботах таких вчених, як В.Б. Авер'янов, В.Ф. Бойко, С.В. Ківалов, М.І. Козюбра, Р.О. Куйбіда, В.С. Стефаник, Л.Е. Орбан-Лембрик, І.В. Мартиненко, Н.К. Проценко, В.С.Ковальський, М.В. Оніщук, В.В. Онопенко, А.О. Селіванов Ю.В. Чуфаровський. Проте існуючі наукові розробки стосуються лише окремих аспектів професійного досвіду. У сучасній науці проблема впливу професійного досвіду суддів на ухвалення судового рішення залишається поза увагою, не дивлячись на її актуальність.

Основою професійного досвіду судді є спеціальна освіта, яка дає майбутньому судді певну систему знань і навичок, необхідних для його професії, знайомить з латентними нормами і професійними практиками, сприяє засвоєнню професійного етносу, надає формальне підтвердження професійного статусу у формі диплома і, отже, легітимізує претензії судді як професіонала на знання права.

Значущість формування та розвитку професійного досвіду судді, його роль у прийнятті судового рішення актуалізує розгляд категорії досвіду як особливої психологічної та філософської реальності судді як суб'єкта професійної

діяльності. Наділення правом бути суддею означає надання йому суспільної довіри, оскільки займатися суддівською діяльністю може лише людина, яка усвідомлює свій суспільний і професійний обов'язок, виконує його за велінням совісті, виявляючи при цьому глибоку повагу до закону, нетерпимість до правового нігілізму у будь-яких його проявах, правдолюбство і повагу до людини, її честі та гідності, наполегливе прагнення до пошуків і досягнення істини.

Г.И. Бушуєв стверджує, що прийняття суддею рішення по суті справи і складання вироку є результатом практичної взаємодії знань, умінь, здібностей, досвіду судді, реального прояву його особистих якостей, переконань, життєвої позиції [187, с. 104]

На теоретико-методологічному рівні означена проблема потребує детального розгляду з точки зору історії походження, категоріального визначення, основних принципів формування та структурно-динамічної організації. Досліджуючи обрану проблему, перш за все, необхідно акцентувати увагу на існуючих наукових підходах до розуміння досвіду у наукових джерелах. Аналіз наукової літератури підтверджує розуміння досвіду науковцями крізь призму психологічної та філософської наук.

Вперше досвід людини набрав характеру предмета пізнання у 1690 р. у праці Дж. Локка «Досвід про людське розуміння» Дж. Локк стверджував, що всі знання ґрунтуються на досвіді і від нього виникають; досвід – єдиний шлях, котрим ідеї речей проникають у розум, тим самим затверджуючи досвід як фундаментальне поняття психології [188, с. 77]. Проте ні суб'єкт досвіду, ні його активність, ні його життєдіяльність вченим не розглядалися. Дж. Берклі наголошував на суб'єктивній основі людського досвіду [189, с. 114]. І. Кант підняв досвід до рангу наукового пізнання [190, с. 301].

Важливою для науки стала точка зору Дж. Дьюї, який розумів досвід як звичну життєдіяльність, світ почуттів людей, переживань й активності людини, тобто чуттєво-практичний досвід повсякденного життя, єдино реальний світ справжніх цінностей [191, с. 77]. Усвідомлення досвіду та його результатів, на думку Дж. Дьюї, має здійснюватись насамперед у категоріях удачі чи невдачі,

досягнення цілей чи поразки [191, с 78]. Одиницею досвіду він визначає звичку (навик). Сутність досвіду, на думку вченого, полягає у зміні старих, не виправдовуючих себе звичок на нові – більш корисні й ефективні. Теорія Дж. Дьюї створила передумови для системного розуміння феномену досвіду взагалі.

К. Роджерс вбачав у досвіді критерії власного розвитку особистості у процесі самореалізації. Самоактуалізація людини, на думку К. Роджерса, це – рух у напрямку повного пізнання себе й власного внутрішнього досвіду. Реалізуючи єдність емоційного й рефлексивного компонентів внутрішнього досвіду, актуалізована людина стає вільною у визначенні власної життєвої траєкторії, проте не враховує існування соціуму та інших індивідів [192, с. 147]. Наголошував на суб'єктивності й самореалізації особистості й А. Маслоу [193, с. 27]. У. Джеймс предметом психології визначив безпосередній досвід суб'єкта, що розкривається шляхом інтроспекції, надаючи тим самим досвіду рангу предмета дослідження і фактично вводячи динамічний аспект у його вивчення [194, с. 78].

Акцентував на активності суб'єкта також С.Л. Рубінштейн, розвиваючи ідею включеності досвіду у життєдіяльність, стосовно якої досвід виявляє свою психологічну природу [195, с. 14]. Ч. Пірс розглядав досвід як зрозумілий суб'єкту стан; як те, що втілюється у зовнішніх діях і збагачується на їх підставі [196, с. 201], тобто фактично досвід виступає засобом адаптації людини до зовнішніх впливів.

У сучасній психологічній науці тільки у 1990 р. у роботі Л.К. Воробйової та Т.В. Снегирьової було звернуто увагу до проблеми досвіду, що стає невід'ємним атрибутом суб'єкта [197, с. 8]. За визначенням І.С. Якіманської, суб'єктивний досвід має поведінкову природу, завдяки якій людина може звітувати перед собою про власні можливості, правила організації власних дій і ставлень, цінності й ієрархію уявлень, потреб та бажань [198, с. 67]. Підкреслюючи суб'єктивну природу досвіду, К.О. Абульханова-Славська вказує, що життєвий досвід формується і здійснюється тільки у життєдіяльності [199, с. 42]. В.Г. Кремінь переконаний, що життєдіяльність людини є сукупністю різноманітних форм її життєвої активності [200, с. 4], тобто людина виступає

суб'єктом власної активності, що, у свою чергу, є джерелом формування індивідуального досвіду.

Відомий український дослідник О.М. Лактіонов вважає, що досвід – це така психологічна реальність, яка завжди стосується конкретної людини, тобто завжди індивідуальна за своєю природою. Тому виявлення її загальних закономірностей і механізмів повинно ґрунтуватися на індивідуальних способах дій, індивідуальних цінностях, життєвих подіях. Він зазначає, що досвід являє собою таке психологічне утворення, яке дає можливість не лише використовувати відповідні задачі знання, уміння і навички, але й певним чином адаптуватися до умов життя, взаємодіяти з оточуючим світом, інтерпретувати події у світі і себе у цих подіях [201, с. 145]. О.М. Лактіонов висунув гіпотезу про особливості індивідуального досвіду як психічного явища, що являє собою трьохкомпонентне структурно-динамічне утворення, яке складають соціальний, особистісний компоненти, кожен з яких є самостійною характеристикою досвіду, має власний зміст, генезу та функції [201, с. 174]. Ю.М. Швалб виокремлює діяльнісний компонент, підкреслюючи важливість діяльності у процесі набуття досвіду. Фіксація структур власної діяльності захищає суб'єкта від можливих помилкових дій у майбутній діяльності [202, с. 18]. Вчені-юристи погоджуються із ідеєю Ю.М. Швалба щодо діяльнісного компонента досвіду, оскільки цей компонент у розвитку суб'єктності є більш вагомим, порівняно з іншими компонентами та його домінуюча роль у формуванні професійного досвіду у юридичній науці не викликає жодних сумнівів.

М.О. Євдокимова вважає, що професійний досвід як психологічна система складається зі структурно-динамічної організації трьох сфер, кожна з яких є самостійною характеристикою досліджуваного феномена, що наділена певним змістом та функціями [203, с. 242] :

- когнітивної, змістом якої є професійні знання, що є основою формування компетентності суб'єкта, його суджень, умовисновків, вирішень, оцінок, професійних очікувань та домагань, антиципації професійної перспективи. Функцією когнітивної сфери є раціоналізація професійного досвіду;

- почуттєвої тканини, змістом якої є професійний сенс, що формується як результат емоційно-ціннісної оцінки досвіду особистості у професійній діяльності та є універсальним інструментом для оцінки й інтерпретації унікального професійного досвіду суб'єкта;

- конативної (мотиваційно-вольової), змістом якої є системні конструкції способів професійної діяльності, цілісні рішення професійних задач, що розширюють репертуар поведінки суб'єкта у професійних ситуаціях та уможлиблюють його діяльність у нестандартних ситуаціях, що, у свою чергу, забезпечує стабільність професіогенези особистості.

На думку М.О. Євдокимової, структурно-динамічна організація професійного досвіду людини формує його суб'єктивну цінність. Суб'єктивна цінність професійного досвіду є його базовою характеристикою, відображає його унікальність та цінність професійних досягнень [204, с. 205].

У філософській літературі поняття «досвід» розглядається як фактор людського пізнання, а накопичення досвіду сприяє перетворенню індивіда в особистість. У загальному сенсі досвід у філософії розглядається як емпіричне пізнання дійсності, єдність знань і умінь при активній взаємодії з навколишнім світом. Такий підхід дозволяє розглядати професійний досвід судді як об'єктивний показник його особистісного розвитку.

Філософське розуміння досвіду полягає у дослідженні індивідуального досвіду особи, до якого належать свідомі установки та переконання особи, які складають набутий рівень образу світу. У структурі індивідуального досвіду науковці виокремлюють професійний досвід, що, на думку вчених, являє собою багаторазово закодовану у ментальному просторі особи екзистенційну історію його буття у професійному контексті [204, с. 206]. Н.В. Чепелева стверджує, що цю проблему необхідно розглядати як основу професійного «Я», яка є добре структурованим та піддатливим до рефлексії [205, с. 187]. Вчена наголошує, що професійний досвід виникає та консолідується у результаті вибіркової зосередженості особи на певних аспектах життєвого світу у процесі професійної діяльності та призводить до формування специфічного образу світу [208, с. 211].

При цьому, суб'єктивний образ світу науковець визначає як смислове утворення, що формується на підставі базових структур особистості (архетипи колективного несвідомого), супроводжується рефлексією та активною взаємодією людини з навколишнім світом.

У основу багатоаспектної структури образу світу професіонала на думку Є.О. Клімова покладена теза про те, що специфіка професійної діяльності визначає певну специфіку образу світу, а професійна діяльність - один із факторів типізації індивідуальних образів світу [206, с. 8]. О.Ю. Артем'єва та Ю.Г. Вяткін, наголошує В. Шкуратов, досліджували «світ професії» як груповий інваріант суб'єктивного ставлення професіонала до об'єктів, який включає особливі для певної професії акценти сприйняття та відображення об'єктів та ситуацій. [207, с. 400]. Бачення «світу професії» видатними професіоналами, рівняння на яких прискорює особистісний та професійний розвиток майбутніх фахівців, формує їх професійний досвід є важливою складовою професійного образу світу. Отже, філософське розуміння професійного досвіду розглядається як основа професійного образу світу, а останній формується у певній професійній спільноті.

У наукових джерелах існує концепція етнокультурної міфотворчості особистості, запропонована О.В. Яремчуком [208, с. 87], на підставі якої професійний досвід формується паралельно з особистісним. На етапі самоактуалізації особистості відбувається своєрідне «приміряння» культурно-історичних символів, сенсів та міфів до власного «Я» з метою вдосконалення мотиваційного поля особистості, формування потреби у творчості як мета-потреби, що реалізує сутнісну природу людини [211, с. 88]. Цей етап пов'язаний з вибором професії, зі свідомим входженням до професійної спільноти, набуттям певних навичок та вмінь. Аналізуючи професійне самовизначення, Є.О. Клімов розглядав його як важливий прояв психіологічного розвитку формування себе як повноцінного учасника співтовариства виробників чогось корисного, співтовариства професіоналів [209, с. 39]. Отже, ознаками вдалого проходження етапу самоактуалізації є творче ставлення до професійних завдань, переведення професійної діяльності у сферу особистісних сенсів. Етап саморозвитку

особистості характеризується поживленням процесів індивідуального авторського міфотворення завдяки діалогу з власним несвідомим, а також розкриттям власної індивідуальності у культурно-історичному просторі [209, с. 312].

Проблема професійного досвіду судді розглядається у юридичній літературі з врахуванням вищевказаних ідей психологічного та філософського розуміння досвіду та характеризується різними поглядами щодо визначення професійного досвіду судді, серед яких можливо виокремити наступні:

а) професійний досвід судді - це психологічний феномен, що складається з сукупності знань, умінь і навичок (К.К.Платонов);

б) професійний досвід судді розуміється як діяльність, відображена у свідомості судді (О.В.Турчинов);

в) професійний досвід судді – це складна система, елементами якої є способи, прийоми і правила вирішення професійних завдань (Ю.К.Стрелков);

г) професійний досвід судді – це впорядковані у свідомості судді образи пережитих подій (А.А.Кронік, Л.Ф.Бурлачук, Є.Ю.Коржова);

д) професійний досвід судді – це результативна основа психологічних процесів, у якій закріплені всі професійні знання, вміння, навички, способи і технології діяльності, з якими стикається за своє життя суддя (Е.Ф.Зеєр).

На нашу думку, професійний досвід судді є результатом професійного становлення судді як фахівця, який передбачає самоактуалізацію, саморозвиток та самореалізацію у професійному середовищі.

На відміну від загального визначення професійного досвіду судді як сукупності умінь, знань судді, накопичених при освоєнні професійних завдань та їх виконанні [210, с. 157], наукове розуміння професійного досвіду судді є більш складним, та визначає професійний досвід як частину життєвого досвіду судді [211, с. 304].

Структуру професійного досвіду судді складають усвідомлені і несвідомі компоненти. До усвідомлених компонентів належать знання, орієнтири, еталони правильного виконання покладених на нього обов'язків та їх результатів,

впорядкована система знань про засоби праці, її умови, про трудові відносини, що супроводжують його професійну діяльність. Крім того, суддя зберігає у своїй свідомості різноманітні емоційні переживання, що супроводжували його професійну діяльність у різноманітних ситуаціях. Емоційні переживання впорядковані не випадковим чином, вони співвіднесені у свідомості останнього з системою його особистісних цінностей, світоглядом. Накопичений досвід професійної поведінки судді підпорядковується довільній регуляції, становить основу для передбачення, прогнозування, очікування подій у професійному житті.

Несвідома частина професійного досвіду судді охоплює професійні звички, установки, стереотипи, способи оптимізації професійних прийомів. Ці несвідомі механізми розвантажують свідомість судді від необхідності свідомого контролю рутинних, повторюваних форм активності, що дозволяє останньому зосередитися на мінливих моментах, на моментах, що вимагають творчого підходу, або на важливо-небезпечних моментах (наприклад, при колізії норм права).

Таким чином, професійний досвід судді невірно розуміти просто як сформовану структуру професійно важливих якостей. З позиції теорії функціональних систем, у досвіді судді як професіонала виокремлюють чотири базових підсистеми:

- 1) підсистема взаємодії судді з предметом діяльності при виконанні професійного обов'язку;
- 2) підсистема енергетичного забезпечення організму судді як працюючої людини (прийоми саморегуляції, що допомагають впоратися з монотонністю, страхом, стресовим навантаженням, налаштуватися на роботу);
- 3) підсистема спонтанної активності судді (забезпечує оперування образами, емоційними переживаннями, творчим підходом до абстрактних норм права);
- 4) підсистема інтегральної саморегуляції (підтримка та координація трьох вищезазначених систем та їх функцій) [212, с. 85].

Необхідною умовою дослідження професійного досвіду судді є визначення його методологічних основ. У якості найбільш загальних методологічних підстав

у науковій літературі використовують системний, цілісний, аксіологічний, соціологічний, культурологічний та синергетичний підходи.

Системний підхід передбачає дослідження професійного досвіду судді у системі загальної професійної культури. Це дозволяє, з одного боку, розглядати цілісність досліджуваного об'єкта, а з іншого, - взаємодію та динаміку зміни складових її компонентів: інтелектуального, комунікативного, технологічного, етичного.

Системний підхід дозволяє розглянути досліджувану категорію з позицій цілісного інтегративного явища. Найважливішими її компонентами є:

- 1) внутрішні умови, що пов'язані з індивідуально-типологічними особливостями судді;
- 2) ситуація, тобто система умов професійної діяльності, у якій знаходиться суддя;
- 3) оцінка та ставлення до професійної ситуації - особистісний сенс, що впливає на поведінковий аспект у процесі професійної діяльності судді.

З точки зору цілісного підходу професійний досвід судді являє собою сукупність структурних і функціональних компонентів, які існують у взаємозв'язку та взаємозалежності і відображають його сутність, виступають як цілісне явище.

Синергетичний підхід передбачає формування професійного досвіду судді як безперервного процесу, що вимагає створення внутрішніх і зовнішніх умов подолання виникаючих протиріч у процесі професійного становлення судді як фахівця (професіонала).

Культурологічний підхід до означеної проблеми передбачає, що системоутворюючим фактором становлення майбутнього спеціаліста (судді) у період професійної діяльності є формування базису його професійної культури. Це обумовлено тим, що у сучасних умовах ефективність професійної діяльності судді залежить не тільки від наявності спеціальних знань, володіння інформацією і сучасними правозахисними технологіями, але і загальної особистої культури.

Аксіологічний підхід розкриває досліджувану проблему як діяльність по створенню системи цінностей (особистісних і професійних у їх складних взаємовідносинах і взаємозв'язках). У основі цього підходу лежить розуміння та затвердження неминущої цінності людського життя, де людина розглядається як найвища цінність суспільства та самоціль суспільного розвитку, значущості її суб'єктної сутності, тобто пріоритетності індивідуально-особистісного начала судді, а також освіти і соціалізації - як найважливіших засобів його розвитку.

Соціологічний підхід дозволяє розглядати формування професійного досвіду судді з точки зору впливу на цей процес значущості правозахисної професійної діяльності для суспільства з точки зору правової культури суспільства у цілому з урахуванням сформованих вимог, норм, ідеалів, що впливають на суддю як особистість у процесі його соціального становлення як професіонала, а також у аспекті активної ролі судді у мікросоціумі, у різних професійних групах. Для прийняття справедливого та законного рішення найважливіше значення мають високий професіоналізм, загальна культура, розуміння суддею сутності суддівської незалежності, свого призначення, ролі і місця у системі правосуддя та власного професійного досвіду.

Професійний досвід є різновидом індивідуального досвіду судді як особистості та однією з підстав ухвалення рішення по справі як його психологічної реакції на рішення професійних задач, основними характеристиками якого є мета, спрямованість та компетентність.

Мета як характеристика досвіду є процесом становлення універсальності судді як суб'єкта правосуддя, оскільки власний розвиток є універсальною метою перетворення особистості на професіонала. Саме тому мета формується не в формі предмету, що задовольняє певні потреби, а в образі передбачуваного результату професійної діяльності. Такий результат ще на стадії образу спрямований на формування судді, розвиток його нових здібностей; слугує моментом подальшого розгортання змісту мети, тобто цілеспрямованість [211, с. 81]. Сформована мета реалізується суддею у професійній діяльності як система послідовних дій, що вирішують певний обсяг професійних задач. Вирішення

кожної конкретної задачі трансформує мету відповідно до набутого суддею досвіду, розвиваючи його професіоналізм та змінюючи траєкторію професійного розвитку. На думку Н.В. Радутної, у досвіді фіксується схема успішних професійних дій через поєднання зв'язку мети і результатів професійної діяльності. Мета у структурі досвіду судді формує її суб'єктивний сенс, що надає цінність отриманому досвіду, оскільки визначає значення діяльності. Отриманий досвід судді стає фрагментом його «життєвої філософії», сприймається ним як власна цінність, обов'язкова для трансляції і відтворення у майбутньому. Інтеграція та систематизація таких фрагментів утворює «життєву філософію» судді, у тому числі й щодо професійної сфери його життєдіяльності. «Життєва філософія» професійної діяльності судді втілюється ним у власну професійну діяльність, скеровуючи напрямок траєкторії індивідуального професійного розвитку відповідно до професійної ситуації та його потреб, рівня його професійної спрямованості. Чим вищий рівень професійної спрямованості судді, тим більш значущими є для нього досягнення у професійній сфері. Мотив професійних досягнень перетворюється на сенсоутворюючий мотив його життєдіяльності. Професійна кар'єра стає метою його життя. Набутий професійний досвід детермінує індивідуальний стиль професійної діяльності, який, у свою чергу, досить тісно пов'язаний з компетентністю судді [212, с. 82].

Компетентність як характеристика професійного досвіду судді є універсальною психологічною передумовою та інтегральною детермінантою професійної підготовки майбутнього судді й у подальшому визначає його успішність у професійно-практичній діяльності [213, с. 37]. У наукових джерелах компетентність судді розглядають як рівень його поінформованості у сфері права і чинного законодавства, який постійно та систематично ним удосконалюється. Специфіка професійного досвіду судді полягає у високому рівні розумових здібностей, що ґрунтуються на здатності до правового аналітичного і абстрактного мислення, інтелектуальній допитливості судді, ясному мисленню і вираженню власних думок (здорового міркування, обґрунтованості дій); знань про логічні помилки в міркуваннях і можливості їх запобігання. Поряд з питаннями

права і законодавства, професійний досвід ґрунтується і на власних дослідженнях та висновках етичного характеру, які супроводжують діяльність судді у здійсненні правосуддя [212, с. 82].

На думку члена ради суддів Л. Соломахи, компетентність є безсумнівною вимогою до судової влади взагалі та до кожного судді окремо. Вона зазначає, що суддя — це вічний студент, який має щоденно читати закони, навіть якщо він вже 25 або 45 разів застосовував один і той же закон, перед винесенням рішення все одно повинен його перечитати, подивитися, чи не внесені до закону зміни [213, с. 1]. Голова Військової судової колегії Верховного Суду України О. Волков вважає, що суддя, якого призначили 10 років тому не прочитав жодного із законів, які змінюються досить часто — це не суддя. Він перестає виконувати свої обов'язки [213, с. 36]. Підтримувати власну компетентність суддям заважає і величезна кількість кропіткої роботи, і просто небажання.

Стаття п'ята Кодексу професійної етики суддів звертає увагу на те, що суддя повинен старанно й неупереджено виконувати покладені на нього обов'язки і підтримувати свою професійну компетентність на належному рівні. Компетентність у даному випадку зазвичай означає і високий професіоналізм суддів, глибоке та всебічне знання ними законів, знання та дотримання ними вимог професійної етики, увагу, витримку, які стають в пригоді при розгляді складних і заплутаних справ. Для належного виконання своїх професійних обов'язків суддя повинен мати вищу юридичну освіту. До цього слід додати і наявність значного життєвого досвіду, і тривалу практику юридичної діяльності, навички застосування законів. Однак і отримані знання і накопичений досвід можуть стати гальмом, мертвим вантажем, якщо постійно їх не удосконалювати, а не збагачувати загальну і професійну культуру, не приводити їх у відповідність з вимогами життя.

Аристотель стверджував, що суддя повинен володіти особливими якостями та професійним досвідом. Філософ вказував, що суддями можуть бути громадяни у віці старше тридцяти років, до того ж за умови, що вони не є державними боржниками і не позбавлені громадянської честі та мати досвід [2, с. 318]. Ще

раніше у часи афінського архонта Солона (між 640/635 (б) -559 до н. е.), суддів називали «тими, хто пам'ятає про справедливість, тими, хто вирішують спірні питання» [15, с. 318].

Спрямованість як характеристика професійного досвіду судді у наукових джерелах розуміється як сукупність моральних, інтелектуальних, характерологічних і психофізіологічних якостей судді. Професійна спрямованість судді містить у собі такі елементи:

1) *усвідомлення свого професійного обов'язку*. Почуття обов'язку передбачає турботу про професійну честь, про постійне удосконалення своєї професійної майстерності, прагнення виховувати своєю діяльністю шанобливе ставлення до закону, правосуддя. Професійний обов'язок судді поєднується з високими етичними вимогами, серед яких важливе місце займає суддівська совість. Як поняття моральної свідомості совість відображає здатність особистості здійснювати самоконтроль, самостійно формулювати для себе моральні обов'язки. Суддівська совість змушує суддю: по-перше, співвідносити свої рішення з нормами права і моралі, а по-друге, у своїй діяльності керуватися власними переконаннями і протистояти різноманітним зовнішнім впливам;

2) *рівень професійної правосвідомості*. Особливість прояву правосвідомості судді полягає у тому, що власні висновки по справі він співвідносить з власною правосвідомістю. У кожному конкретному випадку суддя визначає, чи відповідає його особиста правова оцінка фактів і подій по конкретній справі і рішення, яке ухвалюється, вимогам закону;

3) *творчий підхід до здійснення суддівських функцій*. Незважаючи на те, що професійна діяльність судді чітко регламентована законом, у роботі досвідчених суддів завжди присутній елемент творчості, оригінальності, неповторності;

4) *нетерпимість до порушення вимог законності*. Цей елемент професійної спрямованості судді означає, що у своїй роботі він прагне сформулювати такий зміст знань про обставини справи, який вірогідний й отриманий відповідно до вимог закону. Крім того, нетерпимість до порушення вимог законності свідчить про суворе виконання всіх процесуальних норм, про відсутність формалізму і

поверховості щодо вивчення справи, її розгляду і щодо ухвалення рішення по справі.

О.Є. Куренкова виокремлює чотири компоненти професійного досвіду судді: аксіологічний, пізнавальний, дієвий і комунікативний [216, с. 163]. Вчена розташовує елементи у порядку їх значущості та за кожним з компонентів закріплює певний зміст:

- аксіологічний компонент становлять ціннісні орієнтації, що визначають соціальні установки і спрямованість судді як особистості;
- пізнавальний компонент містить у собі соціальні поняття, уявлення, судження, переконання судді;
- дієвий — містить сукупність історично накопиченої практичної діяльності – вміння та навички судді;
- комунікативний — включає навички соціальної взаємодії, пристосованість, володіння культурою мовлення [216, с. 164].

Професійний досвід судді формується також на підставі таких важливих якостей судді як чесність, справедливість, принциповість, неупередженість стосовно справи і людей. Саме ці якості судді сприяють повноті, об'єктивності і різнобічності вивчення обставин справи, ухваленню законного рішення і винесенню обґрунтованого вироку. Неприпустимо виникнення у судді такого психологічного феномена, як упереджене ставлення до підсудного або потерпілого.

Уміння керувати своїми почуттями, виявляти витримку, самовладання – ці якості набуваються суддею у процесі професійного досвіду та є необхідними судді, оскільки судова діяльність завжди пов'язана з емоціями, причому частіше всього - негативними, бо злочин і сам злочинець викликають у судді як і будь-якої людини почуття обурення, презирства. Проте суддя, внутрішньо переживаючи факти і події, не повинен при їх сприйнятті виявляти свої емоції зовні. Його неупереджена поведінка може сприяти встановленню об'єктивної істини по справі. Крім того, подібна поведінка судді забезпечує і виховний вплив судового розгляду.

Судовий досвід характеризується і такими вольовими якостями останнього як рішучість, упевненість, самостійність, сміливість. Складно перебороти сумніви і коливання, здійснити конструктивну діяльність і ухвалити рішення, якщо суддя не має вольових якостей. Слід мати на увазі і такі фактори у діяльності судді, як дефіцит часу, робота в умовах інформаційних перешкод. Усе це ще раз підкреслює значущість формування і розвитку у судді зазначених вольових якостей, що набуваються з професійним досвідом.

Таким чином, професійний досвід розглядається нами як структурний компонент психологічної системи судді як суб'єкта професійної діяльності, що інтегрує у собі мету як психологічну умову шляху професійної діяльності, спрямованість як сенсоутворюючий мотив професійної діяльності та компетентність як передумову психологічної готовності судді як фахівця до виконання покладених на нього професійних обов'язків.

Професійний досвід судді складається із моральних якостей судді серед яких ми можемо виокремити усвідомлення соціальної значущості судового рішення і загострене відчуття власного обов'язку за справедливий розгляд і вирішення судової справи. Судова істина постає як результат кропіткої роботи по встановленню причин правопорушення, ознайомлення з характеристикою особи підсудного, за визначенням вагомості доказів сторін та оцінки дій підсудного з моральної позиції. Судове рішення, вид і міра покарання повинні відповідати встановленій у судовому процесі небезпеки для суспільства як самого правопорушення, так і особи, яка його вчинила.

Професійний досвід судді полягає у більш чіткому відчутті моральної норми, різницею між справедливістю і несправедливістю при ухваленні рішення (вироку), оскільки зазначені якості повинні бути головними мотивами при ухваленні рішення суддею. Автор підручника з юридичної етики професор Олександр Кобліков стверджує, що совість судді повинна бути спокійна як при засудженні, так і при виправданні, а мотиви, якими він керується, повинні бути чистими і морально бездоганними. Суддя повинен бути гуманним. Жорстока

людина, яка бачить в учасниках процесу лише «засіб», не підходить для судової роботи [217, с. 69].

Суддя повинен бути об'єктивним та неупередженим при виконанні своїх професійних обов'язків. Упередженість судді щодо підсудного або потерпілого, інших учасників судової справи обов'язково призведе до судової помилки. Сама по собі ця якість є незаконною і аморальною, оскільки суддя не виконує вимоги неупередженості як умови утвердження справедливості. Внаслідок упередженості суддя зосереджує увагу тільки на тих фактах (доказах), що відповідають раніше сформованим уявленням про сутність судової справи та ігноруються факти (докази), які виявляються при розгляді судової справи. Застерігаючи від упередженого ставлення до підсудного, Ю.М. Грошевий вказував, що упередженість тягне судові помилки не тільки у дослідженні фактичних обставин справи, але і правової кваліфікації вчиненого, у виборі міри покарання [215, с. 55].

До оголошення рішення суду суддя не має права у будь-якій формі висловлювати свою оцінку суті справи, яку він розглядає, характеризувати дії підсудного. Якщо подібне все ж має місце, з'являється законний привід вимагати відводу такого судді. Такого роду стриманість судді є обов'язковою у разі виконання його професійних обов'язків. Але набагато складніше досягти внутрішньої свободи від упередженості, готовності сприймати все, що відбувається у судовому засіданні, об'єктивно. Об'єктивність судового розгляду справи також залежить від професійного досвіду судді, а саме наскільки однаково уважно суддя ставиться до клопотань, заяв учасників судового процесу, вислуховує їх, дає можливість визначити істотні по роз'ясненню суті справи. Всі ці моменти набуваються з професійним досвідом.

Один з обов'язків судді, виконання якого є умовою досягнення об'єктивності правосуддя, на думку А.С. Коблікова, полягає у тому, що суддя повинен переконатися у: 1) розумінні підсудним звинувачень, висунутих проти нього; 2) відповідь підсудного, якою він визнає або не визнає свою провину,

ґрунтується на правильному розумінні суті обвинувачення; 3) юридична необізнаність підсудного не обумовлена його помилковою відповіддю [217, с. 72].

Негативно вплинути на об'єктивність правосуддя може некритичне ставлення судді до матеріалів судової справи, наданих за результатами попередніх слідчих дій. Поверхневе ознайомлення з матеріалами справи, оцінка його як типового свідчить про формальне ставлення судді до своїх обов'язків. Можливими наслідками цього стають найбільш значущі судові помилки - засудження невинних, а також несправедливо суворе покарання (не менше несправедливо і так званий виправдувальний ухил) осіб, які дійсно вчинили правопорушення.

На судові рішення впливають багато абсолютно різнопланових чинників — психологічних, виробничих, організаційних, економічних, часових, особистих і тому подібних. До їх числа можливо віднести професіоналізм судді; організацію судового процесу; склад учасників процесу; територіальне розташування суду; процедурну форму ухвалення рішення — усну або письмову, сімейні та особисті обставини як учасників процесу, так і працівників суду та інші.

Отже, професійний досвід судді розглядається нами з урахуванням специфіки і особливостей судової діяльності, яка полягає у правовій регламентації професійної поведінки, екстремальному характері правової діяльності, владному, обов'язковому характері професійних повноважень, нестандартному, творчому характері праці судді, процесуальній самостійності, персональній відповідальності судді за ухвалення судових рішень.

Професійний досвід судді повинен відповідати певним вимогам. Досить цікавими є результати соціологічного опитування щодо виокремлення таких вимог. Серед них є такі, що не викликають розходжень у студентів-магістрів та суддів-практиків. До них належать усвідомлення професійного обов'язку (відповідно 14% та 16%), високий рівень правосвідомості (28% та 21%), моральність судді (6% та 8%), нетерпимість до порушень законності (4% та 2%), принциповість та неупередженість судді (відповідно 11% та 12%). Разом з тим студенти віддали перевагу таким вимогам як власне переконання (9% та 4%),

творчий підхід до функцій (8% та 2%). Серед вимог, яким надали перевагу судді-практики професійна підготовка (відповідно 11% та 16%), ціннісні орієнтації (7% та 10%) та впевненість у значимості власної діяльності (2% та 9%) – Додаток 8.

У наукових джерелах виокремлюють рівні розвитку професійного досвіду судді, якими є наступні:

1) освоєння професії і уточнення спеціалізації у процесі професійної підготовки. Формування загальної готовності майбутнього спеціаліста (ціннісно-моральної, інформаційної, когнітивної) до самостійного і усвідомленого професійного вибору та самовизначення. Процес навчання полягає у передачі інтелектуального компонента, який створює ціннісний вектор для професіонала, який діє у межах інструментальної раціональності. Ідентифікація судді зі своїм професійним статусом починається з етапу вузівської професійної соціалізації студента юридичного факультету. Отримавши знання, оволодівши певним набором умінь і навичок у сфері юриспруденції, він ідентифікує себе з професією юриста;

2) самостійне вдосконалення і перепідготовка у процесі професійної діяльності. Професійний розвиток судді - це процес розвитку особистості як суб'єкта професійної діяльності і становлення професійного початкового самовизначення; результат професійної юридичної освіти;

3) освоєння нового досвіду через: а) способи аналізу власних досягнень, які реалізує суддя; б) способи аналізу власних помилок і невдач; в) знання та аналіз власних сильних і слабких особливостей характеру та інтелекту; г) наявність розвинених способів саморегуляції (самоконтролю, стримування, активізації тощо); д) уміння правильно аналізувати свої досягнення і помилки, виділяючи як об'єктивні умови ситуацій, так і дії інших людей і власні дії; е) уміння позитивно змінювати самого себе, розвиватися і удосконалюватися.

На підставі цього ми маємо змогу визначити професійний досвід судді як цілісний безперервний процес становлення судді як фахівця, який починається з моменту вибору і прийняття майбутньої професії і закінчується, коли суддя припиняє активну трудову діяльність.

У наукових джерелах виокремлюють дві форми професійного досвіду судді — конструктивну і деструктивну, оскільки результати професійної діяльності як хороші, так і погані, пов'язані з впливом трьох факторів:

- 1) умови ситуацій та обставин;
- 2) поведінка та рішення інших людей;
- 3) власна активність судді.

Суддя не буде накопичувати конструктивний професійний досвід у наступних випадках:

а) якщо суддя привласнює собі досягнення щодо прийняття правильного та справедливого рішення (вироку) по справі. Привласнюючи успіх тільки собі, він домагається того, що його досвід досягнень буде «одномірним», спотвореним та таким, що не відповідає реальності;

б) якщо у помилкових рішеннях він буде звинувачувати тільки себе і не аналізувати вплив факторів, умов, ситуації та дій інших людей (адвоката, прокурора, сторін по справі та інших). Виявляючи схильність до самозвинувачення, суддя знижує власну, особисту, професійну самооцінку, а отже, знижує свою професійну успішність.

Для накопичення конструктивного професійного досвіду судді у разі негативних подій вченими—психологами виокремлені наступні необхідні умови: 1) зменшення часу, витраченого на емоційні переживання; 2) проведення дії з аналізу помилок або невдач з урахуванням впливу трьох факторів: умов ситуації, дій інших людей і власних дій; 3) формування принципів, обмежень або рішень, на які можливо спиратися у подальшому, аби не повторити допущену помилку; 4) наполегливо і неухильно реалізовувати у реальній роботі сформульовані принципи, обмеження або рішення [218, с. 374].

Вміння правильно переживати і аналізувати свої досягнення і помилки — важливий компонент професійного досвіду судді, тому що компетентний професіонал впевнений у прийнятті судових рішень, які містяться, перш за все, в людській і професійній гідності. Суддя повинен бути позбавлений зайвого переживання та невпевненості при виконанні своїх професійних обов'язків.

Отже, накопичення конструктивного професійного досвіду суддею пов'язано з:

- а) аналізом досягнень і помилок з урахуванням трьох факторів (ситуації, впливу інших людей і власних дій);
- б) самоаналізом (виокремлення власних сильних і слабких якостей при виконанні професійних обов'язків);
- в) адекватною професійною та особистою самооцінкою;
- г) здатністю до саморегуляції та професійного і особистого саморозвитку.

Деструктивний професійний досвід судді виявляється у:

- 1) занадто високій мотивації тільки на індивідуальних здобутках, неадекватної амбітності і зарозумілості;
- 2) занадто вираженому і необґрунтованому ризику у прийнятті професійних рішень (наприклад, ухвалення рішень (вироків) за першим враженням);
- 3) прагненні до індивідуального самоствердження та кар'єрного росту шляхом прийняття протизаконних рішень;
- 4) невпевненості в ухвалених рішеннях.

Таким чином, професійний досвід судді - це сукупність пізнавальних, комунікативних, творчих знань, умінь і навичок по вирішенню професійно орієнтованих завдань; здатність до емоційно-ціннісної оцінки результатів власного навчання як діяльній формі прояву сформованих ключових компетенцій у межах виконання професійних обов'язків.

Актуальними є наукові ідеї щодо природи і генези професійного досвіду судді Ф.С. Ісмагілової, яка у своїй роботі досліджувала як позитивні, так і негативні характеристики професійного досвіду, вивчаючи його динаміку [219, с. 18]. Вчена визначила, що на початку професійного шляху суддя максимально відкритий для засвоєння нового, готовий засвоювати нові знання, уміння. Надалі його професійний досвід поступово змінюється у бік стабільності. При тривалому виконанні відносно вузького кола обов'язків досвід набуває нерідко риси консервативності, стереотипності, аж до формування жорстких меж (свого

досвіду) і відомою його деградацією. Ф.С. Ісмагілова відзначає випадки глибокого зрощування особистості та її професійного досвіду [219, с. 19].

Такий же висновок ми можемо зробити в результаті узагальнення даних соціологічного опитування, проведеного нами (Додаток 9). Серед студентів-магістрів юридичного факультету значний відсоток пов'язує суддівську практику із необхідністю удосконалення набутих знань(48%), постійним підвищенням набутої кваліфікації (26%) та вивчення суддівської практики (26%). Зовсім інша ситуація з відповідями на ці ж питання характерна для судді та залежить від стажу суддівської практики. Нами були проаналізовані судді з 5-ти річним, 10-річним та 20-річним суддівським стажем. Відповіді на запропоновані питання були наступними:

Напрямки практики	Стаж		
	до 5-р.	до 10 р.	до 20 р.
1. Удосконалення набутих знань	41%	20%	8%
2. Підвищення набутої кваліфікації	29%	38%	43%
3. Вивчення суддівської практики	30%	42%	49%

У наукових джерелах виокремлюють функції професійного досвіду судді, до яких належать: 1) вирішення професійних задач; 2) автоматизація професійних дій; 3) розширення змісту поведінки судді у професійних ситуаціях; 4) забезпечення становлення судді у професійній діяльності [213, с. 44].

Таким чином, професійний досвід являє собою інтегроване утворення суб'єктивно-психологічної реальності, що має власні ознаки й особливості, які визначають його унікальність й забезпечують цінність та стабільність.

У результаті аналізу досліджуваної проблеми ми приходимо до висновку, що процес ухвалення суддею рішення має складну детермінацію, оскільки прийняття ухвалення у судовій практиці має ряд специфічних рис, які відрізняють його від процесів прийняття рішень у інших видах людської діяльності та яке обумовлено багатьма факторами, що існують у змісті судової діяльності та залежать від особистості судді та його професійного досвіду. Професійний досвід судді розглядається нами як становлення судді як суб'єкта професійної діяльності, як суб'єкта розвитку правової культури, унікального та універсального

у своїй цілісності. У процесі суб'єктивного професійного розвитку суддя набуває здатності використовувати досвід професійної спільноти як засіб розвитку індивідуального професійного досвіду.

3.3. Деформації професійної правосвідомості судді та шляхи їх подолання

Основним компонентом професійної правосвідомості судді є ціннісне ставлення до права у цілому, до його норм та інститутів, до практики їх застосування і власної правової поведінки з точки зору ефективності і справедливості основних елементів правового регулювання. Участь судді у правовому житті суспільства впливає на його професійну правосвідомість, сприяє засвоєнню правових знань та навичок, але, у той же час, сприяє і деформації його професійної правосвідомості, оскільки суддя відчуває вплив складних соціально-економічних, політичних, ментальних трансформаційних процесів, що відбуваються у сучасному суспільстві.

Метою цього підрозділу є дослідження сутності деформацій професійної правосвідомості судді, виявлення причин, що обумовлюють їх виникнення, а також виокремлення шляхів подолання причин та умов деформацій професійної правосвідомості судді Означена мета забезпечує постановку та вирішення наступних завдань: 1) дослідження поняття «деформація професійної правосвідомості судді» як юридичної категорії; 2) виокремлення типів деформацій професійної правосвідомості судді; 3) дослідження можливих шляхів ефективного подолання причин і умов деформацій професійної правосвідомості судді.

Проблема деформацій професійної правосвідомості судді не є новою у науці і була предметом наукового аналізу багатьох науковців-представників різних галузей. Різні аспекти означеної проблеми досліджувалися такими вченими, як І.В. Воронова, О.Д. Ганзенко, Л.М. Герасіна, В.В. Головченко, Ю.Ю. Калиновський, Е.А. Клімов, С.М. Максимов, О.В. Менюк, І.Д. Осика, М.І. Панов, О.В. Петришин, О.Ю. Тодика, Ю.М. Тодика, М.П. Требін. Загальною рисою публікацій з проблеми деформацій професійної

правосвідомості судді у цілому є відсутність цілісної змістовно-понятійної інтерпретації означеної проблеми, відсутність комплексного дослідження, що розкриває цю проблему з аксіологічних позицій, аналізуючи джерело її формування. Аналізуючи деформації професійної правосвідомості судді як юридичну категорію ми зіткнулися з явищем, яке часто має місце у юриспруденції – запозичення терміна з однієї галузі знання до сфери права, де останній поступово знаходить своє специфічне значення і зміст. А.Ф. Черданцев доводив, що у праві часто невідоме відображається через відоме, абстрактне зводиться до наочного та при тривалому вживанні отримує власне життя у юридичній науці [220, с. 18]. Отже, деформації професійної правосвідомості судді як юридична категорія віддзеркалює сутність філософського, психологічного, соціологічного та юридичного осмислення змісту цього феномену.

Філософське осмислення змісту деформацій професійної правосвідомості судді як юридичної категорії було розкрито філософом та правознавцем XIX ст. І.А. Ільїним, який вживав термін «здорова правосвідомість». Проблеми деформації і кризи правосвідомості вчений досліджував у своїх працях та наголошував, що за всіх випадків розбіжностей позитивне право може з'явитися у свідомості у ролі «помилкового» права, лжеправа. У цьому разі, на думку вченого, відбувається більш менш глибока криза правосвідомості [39, с. 23–24]. Він зазначав, що деякі судді дуже добре знають закони, але використовують ці знання, щоб перебільшити свої повноваження, зменшити свої обов'язки чи зняти з себе відповідальність за прийняте несправедливе рішення. На думку І.А. Ільїна, недостатньо лише обізнаності, потрібно привчити свій інстинкт до «законослухняності», а це вдається лише тим, хто здатний засвоїти духовний сенс права. І.А. Ільїн вважав, що нормальна правосвідомість – це є, перш за все, воля до мети права, а тому і воля до права; звідси і виникає, на думку вченого, необхідність знати право і необхідність життєво здійснювати його, тобто боротися за право [39, с. 45].

Не менш вагомою у філософській літературі є думка В.О. Чефранова, який вважає, що людська свідомість визначається буттям і лише у другу чергу сама

опосередковує його. Вчений враховує і той факт, що у окремо взятій соціальній системі правосвідомість особи може відповідати суспільному буттю (у тому числі й позитивному праву) і, у той же час, суперечити загальнолюдським цінностям [75, с. 59]. Науковець пропонує розрізняти відносну й абсолютну деформації правосвідомості, яку В.О. Чефранов розуміє як певну невідповідність змістовно-ціннісних характеристик правосвідомості реально існуючої у конкретному суспільстві правової дійсності. Абсолютна ж деформація – це невідповідність змістовно-ціннісних характеристик правосвідомості тим правовим координатам, що напрацьовані людською цивілізацією [75, с. 50].

Окрім філософського осмислення, деформації професійної правосвідомості судді як юридична категорія запозичила і соціологічне розуміння цього феномену, яке у соціологічній науці інтерпретується використовуючи поняття норма та деформація. Використання цього понятійного апарату легітимізується класичною соціологічною традицією та системою праць, присвячених деформації свідомості. Вчені деформацію правосвідомості судді досліджують через концепт аномії (Е. Дюркгейм, Р. Мертон), концептуалізацію феномену «аморальної більшості» (Є.І. Головаха), теорію соціальних деформацій (В.М. Кудрявцев), дослідження метаморфоз суспільної свідомості (Ж.Т. Тощенко), концепцію деформації масової політичної свідомості (Ю.В. Беспалов), теорію «кримінальної революції» (І.П. Рущенко), напрацювання неінституціоналізму.

Для характеристики соціальних явищ у соціологічній літературі зазначене поняття використовується відносно рідко, у переносному значенні і означає спотворення сутності чого-небудь, у результаті якого відбувається відхилення від норми у вигляді нестачі, пороку або вади. У цьому випадку поняття деформація більш обтяжене негативним контекстом, ніж у випадку з неживими об'єктами і означає щось явно негативне, вимагає відновлення або виправлення [221, с. 79].

На загальному рівні соціологи розуміють професійну деформацію судді як особливу форму відображення правової дійсності, що є елементом індивідуальної свідомості та складається із системи взаємопов'язаних елементів, які виражають знання, оцінку, погляди та уявлення судді про діюче та бажане право, є рушійною

силою дій у правовому полі через формування мотивів та установок на певні моделі поведінки останнього.

Е. Дюркгейм, розвиваючи вчення про норму і патологію зазначає, що злочинність є нормальним явищем лише тому, що суспільство без неї неможливе. Патологією стає лише занадто високий її рівень у конкретному соціумі [222, с. 39-44]. Схожої думки дотримується В.Н. Гуляхін, який вважає, що нормальний стан правосвідомості судді є наслідком «нормального» існування його у певних соціально-правових умовах, коли природні права судді не порушуються і у нього є можливість реалізувати свій духовний потенціал у межах існуючих суспільних відносин. Для кожної людини, на думку вченого, критерієм «нормальності» стану правосвідомості виступає адекватність її активних реакцій на феномени правової реальності. Нормальний стан правосвідомості судді, зазначає В.Г. Гуляхін, знаходиться у стані відносної гармонії з правовими цінностями, у тому числі і правовою культурою, що історично склалися, основою яких є загальнолюдські цінності та основи природного права [223, с. 926-930].

Л.М. Герасіна, М.І. Панов та М.П. Требін визначають деформацію професійної правосвідомості судді як соціально-правове явище, що характеризується зміною її стану, при якому формуються певні ідеї, уявлення, погляди, знання, відчуття і настрої, переживання і емоції, які спотворено відображають юридичну дійсність і відображають негативне ставлення останнього до діючого права, законності і правопорядку.

Аналіз юридичної літератури підтверджує, що у правознавстві і дотепер не склалося єдиної теоретичної думки щодо сутності цього явища і відсутнє чітке визначення його поняття. Вчені В. Гойман, І. Карпець, М. Матузов, В. Туманов аналізують лише окремі форми цього явища без обґрунтування його поняття. На противагу ідеям цих вчених П. Баранов та В. Руських вивчають означений феномен комплексно, з виокремленням найважливіших ознак і форм прояву. О.К. Ульодов зазначає, що у функціонуванні правосвідомості судді важливу роль виконують різні її стани, під якими розуміють певні види її налаштованості і спрямованості під впливом домінуючих у суспільстві ідей і

поглядів, уявлень і відчуттів [124, с. 62–63]. Як зауважують окремі науковці, деформація професійної правосвідомості судді – це один з її станів, протилежний позитивному [224, с. 47-50].

П.І Новгородцев, наголошуючи на кризі правосвідомості, у тому числі і правосвідомості судді, пов'язував її зі змінами політичних і правових переконань, з перебільшенням ролі і значення ідеї правової держави, з відставанням позитивних законів від руху історії. Внаслідок чого, на його думку, у житті постійно і неминуче виникають конфлікти між старим порядком і новими прогресивними прагненнями [225, с. 20].

Вагомою у науковому аспекті є точка зору Л.І Петражицького, який не вживав поняття деформація, але вказував, що в умовах «безрозсудного», «злоякісного» позитивного права можливе розповсюдження права, заснованого на несправедливості. Саме відчуття справедливості, на його думку, покликане регулювати конфлікт між позитивним і інтуїтивним правом, тобто правосвідомістю [72, с. 252]

Ю.Ю. Калиновський наполягає на тому, що деформація професійної правосвідомості судді є викривленням форми і змісту правових настанов, навичок і звичок на інституційному та неінституційному рівнях, що відображається перш за все у діяльності судді та його дискурсивних практиках [226, с. 218–219].

Поряд з терміном деформація у юридичній літературі вживається термін дефекти правосвідомості, який, на думку А.В. Грошева, слід вживати у двох значеннях:

а) вузькому як функціональні порушення (дисфункції) у структурі індивідуальної свідомості, що виражаються у несформованості, перекрученості або нестійкості основних її структурних компонентів, і які зчиняють криміногенний вплив на поведінку особистості у юридично вагомих ситуаціях);

б) широкому (будь-які статистично значимі відхилення від ідей науково-теоретичної свідомості, викладені у державно-правовій доктрині, законодавстві і у правовій науці, що містяться у свідомості) [227, с. 10-11].

На думку деяких вчених, термін дефект правосвідомості у вузькому значенні є тотожним терміну деформація правосвідомості. Але на їх думку, деформація правосвідомості не завжди має вияв у поведінці, хоча у більшості випадків зумовлюється соціальною діяльністю особи. У цьому полягає соціологічна актуальність вивчення видозмін у свідомості, яка має місце у юриспруденції. Вперше ця ідея була обґрунтована у кримінології І.І. Карпецом та А.Р. Ратиновим. На думку вчених, однією з причин, що породжують злочин, є перекручення правосвідомості, що має вираз або у правовому інфантилізмі – несформованості та фрагментарності правосвідомості, або у правовому нігілізмі – активній протиправній спрямованості особистості [170, с. 50].

Д.Є. Марченко пропонує замість терміну деформація у юриспруденції застосовувати термін деаксиологізація, що являє собою вид правосвідомості судді, яка містить протиріччя між цінностями, що виявляються в установках щодо його специфічної правової активності [228, с. 354]. І у якості форм деаксиологічної професійної правосвідомості судді виокремлює: заперечення (правовий нігілізм), ідеалізацію (правовий ідеалізм), байдужість (правовий інфантилізм) [228, с. 356].

Таким чином, ми можемо зробити висновок, що вчені акцентують увагу лише на негативному ставленні судді до права, проте, на нашу думку, деформація професійної правосвідомості судді може стосуватися і надмірної абсолютизації права і його умисного використання як інструмента досягнення власної мети. Крім того, ми вважаємо, що однією з причин негативного ставлення до права може бути недосконалість самої правової системи чи законодавства, що не означає наявності деформації правосвідомості останнього.

Аналіз і узагальнення наявного досвіду розуміння феномена деформації професійної правосвідомості судді, існуючої у літературних джерелах, призводить до висновку про відсутність чіткого визначення його розуміння, що пов'язано з відсутністю одноманітного підходу до вивчення деформації професійної правосвідомості судді як юридичної категорії, складного соціально-правового явища, а також дослідження його у відриві від стану позитивної правосвідомості

судді. Єдність науковців щодо цієї проблеми ми можемо побачити у негативному характері означеної проблеми для практики.

На наш погляд, деформацією професійної правосвідомості судді є зміни її стану під впливом зовнішніх та внутрішніх факторів, за яких у судді формується перекручена (відхилена від норми) картина правової дійсності, а також цінності, ідеї, уявлення, настрої, емоції та моделі поведінки, що можуть призвести до негативних правових наслідків.

Досліджуючи деформацію професійної правосвідомості судді не можливо не простежити взаємодію права і правосвідомості, що має конструктивний характер. Означена проблема виявляється, перш за все, у викривленні уявлень про цінність права. Деформація професійної правосвідомості судді через зловживання правом відома ще з часів римських юристів, які фіксували випадки деформації правосвідомості у основі яких були покладені наступні мотиви - задоволення власних інтересів, завдання шкоди іншим особам. Таку деформацію римські юристи називали злісною. У епоху рецепції римського права ця проблема розглядалася у західноєвропейській, переважно німецькій юриспруденції, де склалося вчення про діяння, які здійснює уповноважений суб'єкт на зло. Такими визнавалися діяння, що вчиняються для особистої користі уповноваженої особи і через власну необхідність та заради навмисного завдання шкоди іншій особі. У другій половині XIX ст. дослідники проблеми деформації правосвідомості стали надавати особливого значення розумінню соціальної обстановки, за якої приймаються юридичні норми і виникають, змінюються і припиняються правові відносини. Було проаналізовано розходження індивідуальної мети особи, уповноваженої здійснювати функції правосуддя з соціальними цілями, яких прагне досягти законодавець. За таких умов деформація правосвідомості стає проблемою і для теорії права, і для галузевих юридичних наук, у тому числі і для судової практики, де під деформацією правосвідомості розумілося завдання зла за допомогою права. Юристи тієї доби були впевнені, що особа, яка зловживає правом, має деформовану правосвідомість [9, с. 37].

Н.Н. Вопленко, аналізуючи феномен правосвідомості характеризує такий її стан, який умовно називає нормальним. Науковець вважає, що це такі суб'єктивно засвоєні правові цінності особистості, які визначають її мотиваційну сферу, зокрема ідеї законності, справедливості, гуманізму, відчуття професійного обов'язку, орієнтація на пошук істини [229, с. 31]. Отже, деформація правосвідомості має беззаперечний взаємозв'язок з позитивним, що пов'язаний з постановкою та вирішенням наступних питань: 1) сутність позитивної правосвідомості судді та її меж; 2) наявність позитивної правосвідомості взагалі; 3) можливість одночасного прояву у індивідуальній правосвідомості особи двох протилежних її станів: позитивного і деформованого.

Виокремлюючи у правосвідомості у якості ідеалу її позитивний стан, який можливо охарактеризувати як її певну соціальну цілісність, що має свої межі. Межі позитивного стану професійної правосвідомості судді, на думку К.Т. Вельського, повинні визначатися теоретичним компонентом (правовою ідеологією), тобто сформованістю правових знань, установок і поглядів у свідомості судді. Це пов'язано з тим, що у свідомості судді (політичній правовій, філософській формах) переважають ідеологічні елементи; у етичних, естетичних, релігійних формах його свідомості - соціально-психологічні. Саме сукупність поглядів, ідей, теорій і концепцій, які утворюють правову ідеологію, характеризують позитивне або негативне ставлення судді до чинних законів і правосуддя, вказує їх схвалення чи неприйняття. Ті знання, ідеї, теорії і концепції, у яких відображається і оцінюється схвальне ставлення судді до діючого і бажаного права, законності і правопорядку і утворюють межі позитивної правосвідомості останнього. Елементи психологічного компонента професійної правосвідомості судді, а саме почуття, емоції, настрої, переживання і звички, хоча і відіграють важливу роль у поведінці судді, але не можуть бути взяті за основу для визначення меж його позитивного стану. Вони більшою мірою знаходять своє відображення у моральній свідомості і орієнтовані на механізм психологічної саморегуляції. [230, с. 55].

Суттєві прогалини, які існують у наукових джерелах щодо проблеми деформації професійної правосвідомості судді, багато у чому пояснюються складністю, зумовленою багатоаспектністю і мінливістю самого феномена професійна правосвідомість судді. С.Л. Щегорцев справедливо зазначає, що категорія «правосвідомість судді» не є вічною та незмінною. Правові погляди, ідеї, досвід судді та його власні юридичні погляди знаходяться у постійному розвитку [269, с. 117].

У літературі існує розуміння деформації професійної правосвідомості судді як відхилення від норми, перекручення відображення правової реальності судді як суб'єкта права, що має наслідком хибні установки та вибір неправильних моделей поведінки (прийняття незаконних рішень). Проте найважливішим та дискусійним у наукових джерелах є питання визначення рівня та виокремлення ознак, що характеризують «правильну» чи «ідеальну» професійну правосвідомість судді. В.К. Семигулін зазначає, що закони можуть бути правовими та неправовими і тому не можливо того, хто бездумно слідує їх положенням вважати носієм високої правосвідомості. Вчений стверджує, що для судді як носія високої професійної правосвідомості характерні не тільки ясність свідомості у цілому, логічність мислення, стійкість позитивних почуттів, а й щирість і твердість у переконаннях, активність, творчість тією мірою, якою вони необхідні для прийняття справедливого судового рішення [231, с. 33]. Французький юрист Ж. Карбоньє зазначав, що суддя, який володіє розвинутою професійною правосвідомістю, зуміє зрозуміти, що є законним та справедливим [232, с. 311].

Усе зазначене вище дає нам змогу визначити деформацію професійної правосвідомості судді як викривлення раціональних, емоційних і вольових компонентів змісту свідомості судді, що роблять неможливим або суттєво ускладнюють ефективність виконання його професійних обов'язків. При цьому необхідно зауважити, що для деформації правосвідомості судді характерним є викривлення на рівні цінностей знань та практичних професійних навичок.

Існуючі у науковій літературі різноманітні визначення деформацій професійної правосвідомості судді дають можливість виокремити загальні ознаки цього феномену, до яких належать наступні:

- 1) деформація професійної правосвідомості судді є негативною за своєю соціально-правовою природою і становить загрозу для особи та суспільства;
- 2) деформацію професійної правосвідомості судді можливо виявити лише тоді, коли у суспільстві існують усталені критерії нормальної (недеформованої) правосвідомості;
- 3) деформація професійної правосвідомості судді не виключає наявності у судді позитивних правових поглядів, ідей, уявлень;
- 4) деформація професійної правосвідомості судді характеризується негативним ставленням її носія – судді як суб'єкта права до діючого права, правосуддя та законності.

Деформація професійної правосвідомості судді як соціальне явище і процес суб'єктивного і об'єктивного характеру, що детермінують спотворення правосвідомості як наслідок існує у декількох видах. У юридичній літературі під видами деформації професійної правосвідомості судді розуміють способи її прояву, які відрізняються один від одного різним ступенем перекручення компонентів правосвідомості судді у віддзеркаленні правової дійсності, та які у сукупності розкривають зміст і сутність цього явища [85, с. 218]. Традиційно у наукових джерелах виокремлюють наступні види деформацій:

- 1) *правовий інфантилізм* у науці вважається найбільш м'якою формою деформації правосвідомості, що полягає у несформованості, недостатності правових знань і установок. Правовий інфантилізм може бути виявлений через: а) некомпетентність; б) несформованість правових поглядів, а отже і правосвідомості у цілому; в) відсутність відчуття відповідальності за прийняті незаконні рішення, уявлення про можливість уникнути покарання; г) неадекватне, поверхове застосування закону, легковажне оперування юридичними категоріями;

2) *правовий ідеалізм* (або *правовий романтизм*), який розуміється як перебільшення реальних регулятивних можливостей правової форми. Платон вважав, що головним засобом здійснення його задумів - побудова ідеальної держави будуть ідеальні закони, прийняті мудрими правителями [5, с. 457]. Деякі вчені епохи Просвітництва вважали достатнім знищити старі закони, прийняти нові і царство розуму буде досягнуто [9, с. 77]. Зазначений вид деформації професійної правосвідомості судді виявляється у наступних формах: а) переоцінка права як регулятора суспільного життя; б) абсолютизація ролі права і правових інститутів; в) уявлення про те, що закон має особливу силу, здатну вирішити всі наявні проблеми; г) надмірне слідування букві закону та виконання закону заради самого закону (формалізм);

3) *правовий нігілізм* розуміється науковцями як ігнорування права; відкидання правових цінностей та зневажливе ставлення до правових традицій, що призводить до вибору на цій основі негативних моделей поведінки. Правовий нігілізм має дві форми прояву: правова індиферентність та правовий негативізм. М.І. Матузов виокремлює наступні форми правового нігілізму професійної правосвідомості судді: а) навмисне порушення законів та інших нормативно-правових актів; б) прийняття суперечливих судових рішень; в) підміна законності доцільністю у судових рішеннях; г) порушення прав людини у судових рішеннях; д) активне неприйняття суддею як суб'єктом правових норм (наприклад, прагнення судді як офіційної посадової особи реалізувати свої інтереси за межами Конституції України) [233, с. 141];

4) *морально-правовий конформізм* полягає у тому, що на дотримання закону суддею мають вплив звичка та бажання не відрізнитись від інших; мотивами правомірної або неправомірної поведінки є бажання проілюструвати підтримку колегам або навіть догодити керівнику;

5) *правовий егоцентризм та цинізм*. Джерелом цієї деформації правосвідомості є використання юридичної освіти з прагматичною, корисливою метою для досягнення особистих цілей. Правовий егоцентризм та цинізм виявляється у таких формах: а) використання правових норм з метою завдання

шкоди іншим особам; б) використання власного статусу для спрямування обмеження прав та свобод інших осіб; в) презирливому ставленні до права, готовності і умінні використовувати знання права для здійснення злочинних діянь, зловживання правом; г) переконаність та допустимість у злочинності та корисливості мотивів інших осіб; д) переконаність у можливості порушення закону (у деяких випадках навіть необхідність) для досягнення власної мети.

О.О. Малиновський розглядає правовий егоцентризм як деформацію правосвідомості, у результаті якої суддя вважає себе «центром» правової системи та впевнений, що всі інші суб'єкти та інститути правової системи повинні «обертатися» навколо нього, підпорядковуватись його інтересам [234, с. 171-181]. Егоцентризм характеризується нездатністю судді зрозуміти прагнення, переживання інших людей, оскільки останній зосереджений лише на власних інтересах, бажаннях і потребах. У іноземній кримінології наявність у особи егоцентризму або агресивності розглядається як показник перебування особи у небезпечному стані, що робить особу потенційно небезпечною для суспільства і обумовлює необхідність виведення її зі стану підвищеної схильності до злочинів (а до того часу - ізолювання) [235, с. 56].

б) *переродження правосвідомості* як злочинна установка (тобто готовність порушити закон, у т.ч. прийняти судові рішення на рівні вчинення злочину). П.П. Баранов, досліджуючи цей вид деформації зазначав, що переродженням правосвідомості є випадки усвідомленого заперечення законів, що супроводжуються наявністю у особи злочинного наміру, а також корисливого, жадібного мотиву [236, с. 87]. Під правосвідомістю, що перероджується, вчений розумів такий вид її деформації, яка виявляється в усвідомленому ігноруванні і запереченні закону і супроводжується наявністю у судді намірів здійснення порушення закону. Правосвідомість, що перероджується, виявляється у різних формах і, перш за все, у вигляді навмисного порушення законів і інших нормативно-правових актів, що супроводжуються здійсненням злочинів та інших правопорушень;

7) *правовий радикалізм* розглядається як безкомпромісне прагнення йти до кінця, добиваючись докорінних змін та найбільш повних результатів у юридичній діяльності. Правовий радикалізм, на думку В.М. Коробки та В.В. Пашутіна, характеризує практичну орієнтацію свідомості судді щодо права, законів, прав громадян, інших правових цінностей на принципові зміни вказаних правових об'єктів шляхом рішучих, кардинальних дій. Зазначений вид деформації розглядається вченими як у позитивному, так і у негативному аспектах [242, с. 48].

Отже, кожен з названих видів деформацій правосвідомості судді має свою специфіку, але спільним для всіх названих видів деформації правосвідомості, на нашу думку, є правова неграмотність, низький рівень правосвідомості і політико-правової культури судді як суб'єкта права.

Досить цікавими є результати проведеного нами соціологічного дослідження щодо впливу виокремлених деформацій правосвідомості судді на ухвалення судових рішень. Практично не відрізняються погляди студентів-магістрів та суддів на вплив таких деформацій як правовий конформізм (відповідно 16% та 17%), правовий егоцентризм (по 20%) перероджена правосвідомість (відповідно 18% та 16%). Відсутність практичної діяльності студентів обумовила досить високі показники правового інфантилізму (14%), ідеалізму (12%) та нігілізму (18%) тоді як у суддів-практиків їх вплив виявився мінімальним – відповідно 8%, 6% та 11%. Люстраційні процеси та формування негативного ставлення суспільства до суддівської діяльності спричинені високим рівнем впливу правового радикалізму на ухвалення судових рішень на думку суддів – 22% та, навпаки, у студентів-магістрів, які ще не зазнали впливу професії судді він дорівнює лише 2%. Найбільший негативний вплив на ухвалення судових рішень спричиняє, на думку суддів, правовий радикалізм (22%), а на думку студентів-магістрів – правовий цинізм (20%). – Додаток 10.

Аналіз означених видів деформації правосвідомості дає можливість визначити розуміння *деформації професійної правосвідомості судді* як зміни, що призводять до суперечностей у раціональних і психологічних компонентах

правосвідомості судді, які відображаються на сприйнятті правової дійсності і формуванні його готовності до виконання професійних обов'язків.

Проаналізувавши юридичну, психологічну та соціологічну літературу ми пропонуємо власну систематизацію і типологію деформацій професійної правосвідомості судді за змістом та способами її прояву, які відрізняються ступенем виокремлення компонентів його правосвідомості у відображенні правової дійсності, за яких домінують певні ідеї, погляди, почуття, настрої та установки судді, що у юридичній літературі диференціюється кількома типами.

Перший тип деформацій професійної правосвідомості судді називають «*страх помилки*». Основою цієї деформації є абсолютно нормальне бажання судді виконувати свої обов'язки, а саме об'єктивно, встановлюючи істину, приймати рішення щодо винуватості та невинуватості особи. Для досягнення цієї мети суддя ретельно досліджує матеріали справи. У основі цього бажання існує людський страх помилитися, а зовсім не встановлення істини по справі. І як вказують вчені-психологи, такі судді бояться не стільки прийняття несправедливого рішення, скільки власних неприємностей у зв'язку з допущеною помилкою. У результаті страх переростає у деформацію правосвідомості судді, прояв якої здійснюється у тому, що такий суддя в основі прийняття судового рішення приховано окреслює тільки свідчення особи обвинуваченої у справі. Якщо відповідач у суді визнав свою провину, суддя ухвалює рішення (виносить вирок) спокійно і впевнено та у більшості випадків, виявляючи надмірну принциповість і негативне відношення до вчинку особи обвинуваченого. Але, як вказують дослідження вчених – психологів, якщо обвинувачений провину не визнав, у свідомості судді починаються деформації, пов'язані із роздумами щодо власного дискомфорту у разі прийняття неправильного, несправедливого рішення по справі. Як стверджує С.В. Захарця кожен суддя завжди задає собі питання: «а що мені за це буде?» [238, с. 338]. У цих випадках судовий процес починає набувати форми критичної оцінки всіх матеріалів справи, але не з точки зору прийняття справедливого рішення, а з метою заспокоєння власної свідомості. На думку юристів-практиків зазначена категорія суддів не бажає приймати рішення

одноосібно та вимагає розгляду справи колегією суддів. Як свідчать анкетування суддів мотиви своїх рішень вони визначають наступним чином, коли суддя виносить обвинувальний вирок особі, яка не визнала своєї провини, незважаючи на докази у матеріалах справи, що свідчать про вину такої особи, суддя боїться зробити помилку та призначає менш суворе покарання. У справах де обвинувачений визнає провину, сам докладно розповідає, як вчинив злочин, він тим самим дає судді практично повну упевненість у правильності прийнятого рішення, що найчастіше призводить до досить суворого покарання [239, с. 54-55]. Отже, деформація професійної правосвідомості судді полягає у страху здійснення помилки, фактично страху власних прав та повноважень щодо винесення справедливого вироку.

Другий тип деформації професійної правосвідомості судді є протилежним першому типу деформації та має назву у літературі як *правова самовпевненість судді*. Така деформація пов'язана з впевненістю судді у непогрішності своїх дій, суддя не боїться своїх прав та повноважень, охоче реалізує їх, керуючись власною професійною правосвідомістю. Однак, з плином часу у таких суддів з'являється віра у непогрішність своїх рішень. Суддя вже на стадії призначення судового засідання впевнений у винуватості чи невинуватості особи обвинуваченого, а судові засідання для нього є не більш ніж формальністю. Своє рішення цей суддя вже прийняв і, не чекаючи закінчення розгляду справи, підготував вирок. У своїй більшості така поведінка судді ґрунтується на професійному досвіді, що дає йому самовпевненості та непохитної віри у правильності власних рішень. Як свідчать юристи-практики, якщо цей суддя ще до судового розгляду прийняв рішення, що обвинувачений винен, довести зворотнє фактично вже неможливо. На думку вчених-психологів джерело цієї деформації професійної правосвідомості судді криється у його слабкостях як людини [240, с. 42].

До третього типу деформації професійної правосвідомості судді у літературі віднесено практику *написання суддею вироку до закінчення судового розгляду*. У основі цієї деформації професійної правосвідомості судді є самовпевненість судді та відсутність докорів та відчуття провини за прийняття неправильного

рішення. На думку психологів, кваліфікований та впевнений у собі суддя, який перестає критично ставитися до себе і своїх вчинків, може з часом стати одним із зразків деформованої особистості.

Четвертий тип деформації професійної правосвідомості судді пов'язаний з *неприятню судді до окремих видів діяльності* або до окремих видів злочинів. Цей тип деформації у літературі має назву синдром образи. Ця неприязнь, як правило, пов'язана із особистими неприємностями або отриманими образами, що у подальшому призводить до бажання помсти та до спотворення свідомості судді, що реалізується ним у винесенні надмірно суворих вироків.

П'ятий тип деформації професійної правосвідомості судді – це *правовий цинізм судді*, який полягає у демонстративній та цинічній поведінці судді як у залі судового засідання, так і при винесенні рішення (вироку), що пов'язано з нехтуванням нормами права.

Шостий тип деформації професійної правосвідомості судді у літературі визначений як *правове становище судді над правом*. Джерелом такої деформації професійної правосвідомості судді є недоторканість судді або недостатність покарання, що гарантується Конституцією України і Законом «Про судоустрій і статус суддів», що гарантують суддям безстрокові повноваження та недоторканність за проступки. Цей особливий статус породжує у деяких суддів певну вседозволеність.

Сьомий тип деформації професійної правосвідомості судді у літературі виокремлений як найбільш складний та названий науковцями *переродженням судді*. Дослідження цього типу деформації правосвідомості судді свідчить про відсутність необхідного емпіричного матеріалу, оскільки випадків притягнення суддів до кримінальної відповідальності та їх подальшого засудження за злочини, пов'язані з виконанням службових обов'язків, дуже мало.

Восьмий тип деформації професійної правосвідомості судді визначений у наукових джерелах як *правовий дилетантизм судді*, що означає вільне поводження із законом (поверхове або неадекватне тлумачення правових норм, відсутність системного підходу при їх оцінці) або оцінкою юридичної ситуації,

що у цілому зумовлено легковажним ставленням до права. Особливої небезпеки означений тип деформації може набути у разі тиражування таких підходів через засоби масової інформації (наприклад, усупереч дії презумпції невинуватості твердження про визнання особи до судового рішення винною у вчиненні злочину).

Теоретичні припущення, покладені в основу вищеперерахованих типів деформації професійної правосвідомості судді, були підтверджені практичними дослідженнями. У 2000 - 2002 рр. було проведено дослідження на основі опитування суддів з використанням тесту СОУЛ («система оціночних установок особистості»), за допомогою якого встановлено, що понад 80% суддів з 350 опитаних апріорно розглядає будь-якого підсудного як злочинця. Причому самі судді, які зазнали експерименту, у більшості своїй заперечували наявність у їх практиці обвинувального ухилу. Зазначений тест був заснований на тому, що суддя - це арбітр, тобто посередник у спорі між обвинуваченням і захистом, від якого чекають переконаності у соціальній цінності закону, нетерпимості до порушників норм права. Він повинен відрізнятися суворим, холодним, аналітичним складом розуму, бути чесним, неупередженим і непідкупним. Тим не менш, практика нерідко дає інші результати. Девід Майерс, досліджуючи проблему «соціальної психології і правосуддя», зауважує, що у процесі судового розгляду на судження судді впливає зовнішність обвинуваченого. Він виявляє більше мягкосердеччя до фізично привабливих обвинувачених. І ще під час тестування було виявлено вражаючий факт: якщо обвинувачений зовні схожий на суддю, то останній вважає, що обвинувачений напевно невинен. Девід Майерс зазначає, що суддя більше симпатизує обвинуваченому, з яким він може себе ідентифікувати. Якщо суддя вважає, що він сам не здатен на такий злочин, то може припустити, що хтось, схожий на нього, теж навряд чи здійснить його [241, с. 414].

Дещо інші показники надало проведене нами соціологічне анкетування студентів-магістрів та суддів-практиків. З точки зору суддів найбільший вплив на ухвалення спричиняє такий тип деформацій професійної правосвідомості судді як

страх помилки (29%), що обумовлюється проведенням реформування суддівської сфери, здійсненням люстрації суддів та існуючими неправомірними коментарями журналістів прийнятих суддями рішень. Студенти-магістри віддали перевагу правовій самовпевненості судді (23%) хоча навряд чи за відсутності суддівського досвіду такий висновок є правомірним. Найменшого значення респонденти надали переродженню судді (1% судді, студенти-магістри 0%). Нерівноцінне значення надано впливу таких типів деформацій як страх помилки (студенти 7%, судді 29%), визнання провини відповідачем (відповідно 16% та 8%) та правова самовпевненість судді (23% студенти та 6% судді). Вплив інших типів правосвідомості визначений рівноцінно, а саме: ухвалення рішення до закінчення судового розгляду (18% студенти, 14% судді), неприязнь судді до окремих видів злочинів (15% студенти та 18% судді), правовий цинізм (6% та 3%), правове становище судді над правом (9%, 12%) та правовий дилетантизм (6% та 9%) – Додаток 11.

Подолання деформації правосвідомості як загальної проблеми суспільства є складним і багаторівневим процесом, що складається з попередження і запобігання цього негативного явища. Для його здійснення важливим є здійснення комплексу різноманітних заходів із використанням відповідних методів впливу. Всі необхідні заходи в залежності від масштабів і завдань вчені поділяють на загальні і спеціальні:

- загальні заходи – це заходи, пов'язані з вдосконаленням економічних, політичних, соціальних та інших інститутів нашої держави, з усуненням з життя суспільства кризових явищ;

- спеціальні заходи - це заходи, що спрямовані на подолання різних форм деформації правосвідомості конкретних членів суспільства та окремих соціальних груп.

У літературі існує думка, що проблема деформацій професійної правосвідомості судді як окремого правового явища полягає у правовому вихованні, моральної свідомості та культури останнього та ці означені проблеми є проблемами єдиного походження [247, с. 244]. Однак, на нашу думку, на

деформацію професійної правосвідомості судді у процесі професійної діяльності, а також на формування системи професійно-моральних якостей у процесі отримання юридичної освіти майбутнього судді впливає низка факторів внутрішнього та зовнішнього походження. Де під зовнішніми факторами ми розуміємо недоліки системи політичної та економічної організації суспільства, що виступають як середовище, у якому має функціонувати право, де існує суддя, а також як визначальні фактори соціального життя, які зрештою впливають на всі види соціальних відносин, у тому числі на правові відносини, що формують правосвідомість судді. Внутрішні фактори, на нашу думку, є недоліками самої судової системи, до якої слід віднести негативні традиції, стереотипи мислення, аморальні критерії оцінки, порушення норм закону самими суддями, що в результаті призводить до дефектів правосвідомості останнього.

О.Ф. Скакун для переборення деформації правосвідомості судді виокремлює наступні шляхи:

1) підвищення рівня правосвідомості та правової культури судді через формування позитивного розуміння права, забезпечення дієвості юридичної загальної освіти, здатної поліпшити професійну компетентність судді. Формування нового типу правового мислення судді відповідно до принципу верховенства права як необхідної умови його життєдіяльності у суспільстві, державі, світі. Підвищення інформаційно-правової культури судді;

2) спеціалізоване навчання і виховання юристів (майбутніх суддів). Від цілеспрямованого і якісного навчання у системі середньої і вищої освіти, від перепідготовки кадрів залежить формування правосвідомості без подальшої її деформації;

3) підвищення культурно-професійного рівня судді. Усунення таких недоліків у роботі судді як непрофесіоналізм; пасивність роботи; забезпечення заслонів сваволі та безкарності суддів за прийняття рішень за замовленням;

4) забезпечення належної якості законів та підзаконних актів, що приймаються (у тому числі зменшення кількості заборонених норм); підвищення

авторитета закону; встановлення стабільності і ідентичності у правовому регулюванні суспільних відносин;

5) удосконалення системи судової діяльності, зміцнення правової законності, врахування кожної юридичної ситуації; забезпечення незалежності суду;

6) подолання кризового (економічний і політичний) стану в суспільстві: усунення негативних явищ в сфері державної влади та у економічній сфері; подолання інфляції тощо [30, с. 457].

Деформація професійної правосвідомості судді негативно відображається на структурі особистості судді загалом. Адже, ставлячи питання у площині можливості подолання деформаційних процесів у правосвідомості останнього та шляхів вирішення цієї проблеми, на нашу думку, можливо виокремити чотири альтернативні підходи:

1) суддя як особистість претендує на те, щоб створити жаданий сенс свого позитивного ставлення до права, діючої правової системи у суспільстві, визнати його, вміти пояснити його самому собі, внести його у світ власної діяльності, або прагне віднайти його з зовні вже сформованим і придатним для застосування, або ж, нарешті, виявити готовність до співучасті у створенні цього сенсу шляхом відкритого діалогу, спілкування зі світом буття, з усіма відомими та невідомими його потенціалами і чинниками;

2) створення сенсу права у правосвідомості. Згідно з таким тлумаченням, все, що є у правовому світі підлягає осмисленню і має саме той сенс, який суддя об'єктивно (тобто виходячи зі структури своїх посадових обов'язків) вкладає;

3) право як втілення сенсу. Інший альтернативний шлях осмислення суддею власного буття у праві передбачає пошук у зовнішньому світі або ж у духовній сфері судді як особистості певних існуючих правових ідеалів, законів, уже розроблених правових схем, які б мали заздалегідь визначати людське буття у суспільстві, надаючи тим самим йому певного розуміння;

4) розвиток права і правосвідомості як здобуття сенсу життя.

В результаті проведеного нами соціологічного дослідження ми сформуваємо уявлення про визначення ролі шляхів подолання деформацій правосвідомості

судді. Якщо говорити про зовнішні фактори, то студентами-магістрами перевага надається спеціально-правовим факторам (41%), а судьями-практиками – економічним факторам (41%), що підтверджує необхідність утримувати сім'ї судьями та забезпечувати власний матеріальний добробут на відміну від студентів, більшість з яких бажають реалізувати набуті знання, перебуваючи на батьківському утриманні.

Найменшого значення, на думку студентів, мають політичні фактори (21%), а на думку суддів - спеціально-правові (20%).

Цікавими є результати анкетування щодо ролі спеціально-правових факторів для подолання деформації суддівської правосвідомості. На думку суддів-практиків найбільший вплив спричиняють забезпечення незалежності суддів (33%), подолання недоліків судової системи (12%) та підвищення рівня системності законодавства (12%). Важливого значення для подолання деформацій суддівської правосвідомості, на думку студентів-магістрів, мають підвищення рівня правосвідомості та правової культури судді (18%), формування позитивного ставлення судді до власної професії (12%) та підвищення рівня системності законодавства (10%). Найменший вплив на процес подолання колізій, на думку суддів, спричиняють підвищення культурно-професійного рівня судді (1%), підвищення ефективності юридичної освіти (2%), формування нового типу правового мислення підвищення ролі наукових досліджень у сфері права (2%). Дещо іншими є виявлення студентів магістрів щодо значення шляхів подолання деформації суддівської правосвідомості. На їх думку найменшого значення мають такі фактори, як формування сенсу права у правосвідомості (7%), усунення негативних явищ у владній сфері (7%) та належна якість законів і підзаконних актів (6%). Щодо ролі такі шляхів подолання деформації як усунення негативних явищ у владній сфері, підвищення рівня системності законодавства, уявлення студентів-магістрів та суддів співпадають (відповідно 7% та 6%; 10% та 12%) (Додаток 12).

На нашу думку, такі думки респондентів обумовлюються практичним досвідом суддів та певною ідеалізацією студентами суддівської професії.

Основне питання щодо ролі правосвідомості та правової культури в процесі подолання їх деформації викликало суттєві розбіжності у студентів (18%) та суддів(8%). Хоча раніше і студенти і судді надавали важливого значення правосвідомості суддів в ухваленні судових рішень (Додаток 5).

Таким чином, проблема деформації професійної правосвідомості судді - це один із найцікавіших юридичних феноменів, адже суддя як суб'єкт правових відносин, спираючись на правові норми, діє саме всупереч призначенню права і завдає шкоди іншим особам, а в деяких випадках і суспільним відносинам. Деформація професійної правосвідомості судді суттєво відрізняється від правопорушення, оскільки суддя може дотримуватись букви закону, але порушувати його дух, а для того, щоб деформація професійної правосвідомості стала юридично вагомим явищем, вона повинна бути заборонена законом. Означена проблема не може бути вирішена лише у теоретичних дискусіях. Подолати та усунути причини деформації професійної правосвідомості судді, можливо лише шляхом вирішення юридичних, політичних, економічних, ідеологічних, етичних проблем суспільства. Суспільство мусить усвідомити і реально оцінити загрозу, що створює зловживання правом. Неабияка роль у прискоренні цього процесу відводиться юридичній науці, яка має знайти шляхи розв'язання взаємопов'язаних завдань розвитку свободи людини і зміцнення законності у державі.

Висновки до Розділу 3.

У процесі аналізу ролі професійної правосвідомості судді в ухваленні рішень суду розглянуті дискусійні питання, що стосуються внутрішнього переконання, професійного досвіду та професійної правосвідомості судді у формуванні рішень суду та з'ясовані проблеми деформацій професійної правосвідомості судді, що особливо важливо в сучасних умовах розвитку судової реформи в Україні. В результаті дослідження можливо зробити наступні висновки.

1. Професійна правосвідомість судді є сукупністю уявних і чуттєвих оцінок правових явищ, правових відносин взагалі, а внутрішнє переконання судді є результатом і критерієм діяльності судді по кожній конкретній справі як психологічний, емоційно-інтелектуальний стан судді, що полягає у почутті впевненості у правильності застосованих знань, у правильній оцінці фактів та доказів по справі і у правильності зроблених висновків.

2. Внутрішнє переконання судді як суб'єктивно-об'єктивна категорія має наступні ознаки: 1) внутрішнє переконання судді – це індивідуальний підсумок пізнавальної діяльності судді по кожній конкретній справі; 2) основу внутрішнього переконання судді складає його творчо-інтелектуальна розумова діяльність, оскільки отримуючи та інтерпретуючи знання на основі професійної практичної діяльності, суддя перетворює їх у свої переконання, якості, властивості характеру, темпераменту; 3) суб'єктивний характер внутрішнього переконання містить ідеальний образ, створений у судовому процесі, що зумовлено опосередкованим характером такої діяльності; 4) об'єктивний характер внутрішнього переконання судді полягає у двох аспектах: а) у об'єктивному змісті переконання; б) в незалежності результату пізнання від бажання та волі судді.

4. Формування внутрішнього переконання судді базується на чотирьох факторах: 1) внутрішньому переконанні судді і дослідженні та оцінці доказів; 2) співвідношенні внутрішнього переконання судді і об'єктивної істини; 3) співвідношенні внутрішнього переконання судді та його враження; 4) внутрішньому переконанні судді та співчутті.

5. Професійний досвід судді є структурним компонентом психологічних якостей судді як суб'єкта професійної діяльності, що інтегрує у собі: а) мету як психологічну умову шляху професійної діяльності; б) спрямованість як сенсоутворюючий мотив професійної діяльності; в) компетентність як передумову психологічної готовності судді як фахівця до виконання покладених на нього професійних обов'язків.

6. Професійний досвід судді - це сукупність пізнавальних, комунікативних, творчих знань, умінь і навичок по вирішенню професійно орієнтованих завдань;

здатності до емоційно-ціннісної оцінки результатів власного навчання як діяльнісної форми прояву, сформованих ключових компетенцій у межах виконання професійних обов'язків судді.

7. Деформацією професійної правосвідомості судді є зміни її стану під впливом зовнішніх та внутрішніх факторів, за яких у судді формується перекручена (відхилена від норми) картина правової дійсності, а також цінності, ідеї, уявлення, настрої, емоції та моделі поведінки, що можуть призвести до негативних правових наслідків.

8. До загальних ознак деформації професійної правосвідомості судді віднесено наступні: 1) деформація професійної правосвідомості судді є негативною за своєю соціально-правовою природою і становить загрозу для особи та суспільства; 2) деформацію професійної правосвідомості судді можливо виявити лише тоді, коли у суспільстві сформовані ustalені критерії нормальної (недеформованої) правосвідомості; 3) деформація професійної правосвідомості судді не виключає у судді наявності позитивних правових поглядів, ідей, уявлень; 4) деформація професійної правосвідомості судді характеризується негативним ставленням її носія – судді як суб'єкта права до діючого права, правосуддя та законності.

9. Запропоновано систематизацію і типологію деформації професійної правосвідомості судді за змістом та способами її прояву, які відрізняються ступенем виокремлення компонентів правосвідомості останнього у відображенні правової дійсності, за яких домінують певні ідеї, погляди, почуття, настрої та установки судді, що у юридичній літературі диференціюються кількома типами. Серед яких виокремлюємо наступні типи деформації професійної правосвідомості судді: 1) страх помилки, в основі якого міститься людський страх помилитися, а зовсім не встановлення істини по справі; 2) правова самовпевненість судді, що полягає у впевненості судді у непогрішності своїх дій, відсутності страху власних повноважень, охоча реалізація їх, що призводить до правових помилок на підставі самовпевненості останнього; 3) практика підготовки суддею вироку до закінчення судового розгляду, у основі цієї деформації є самовпевненість судді та відсутність

докорів та відчуття провини за прийняття неправильного рішення; 4) синдром образи, що пов'язаний із неприязню судді до окремих видів діяльності або до окремих видів злочинів; 5) правовий цинізм судді, який полягає у демонстративній та цинічній поведінці судді як у залі судового засідання так і при винесенні вироку, що пов'язано з нехтуванням нормами права; 6) правове становище судді над правом, пов'язане з недоторканістю судді або недостатністю покарання, що гарантується Конституцією України та Законом України «Про судоустрій і статус суддів»; 7) переродження судді, що пов'язане із його злочинною діяльністю; 8) правовий дилетантизм судді, що означає вільне застосування положень закону (поверхове або неадекватне тлумачення правових норм, відсутність системного підходу при їх оцінці) або оцінкою юридичної ситуації, що у цілому зумовлено легковажним ставленням до права.

10. Типологію деформації професійної правосвідомості судді можливо здійснити за змістом та способами її прояву, які відрізняються ступенем виокремлення компонентів правосвідомості судді у відображенні правової дійсності, за яких домінують певні ідеї, погляди, почуття, настрої та установки судді що у юридичній літературі диференціюються за кількома типами. Виокремлено наступні типи деформацій професійної правосвідомості судді: 1) страх помилки, в основі якого міститься людський страх помилитися, а не встановлення істини по справі; 2) правова самовпевненість судді, що полягає у впевненості судді у непогрішності своїх дій, відсутності страху власних повноважень, охоча реалізація їх, що призводить до правових помилок на підставі самовпевненості останнього; 3) практика підготовки суддею вироку до закінчення судового розгляду, що засновується на самовпевненості судді та відсутності докорів і відчуття провини за прийняття неправильного рішення; 4) синдром образи, що пов'язаний із неприязню судді до окремих видів діяльності або до окремих видів злочинів; 5) правовий цинізм судді, який полягає у демонстративній та цинічній поведінці судді як у залі судового засідання, так і при ухваленні вироку, що пов'язано з нехтуванням нормами права; 6) правове становище судді над правом, пов'язане з недоторканістю судді або недостатністю

покарання, що гарантується Конституцією України та Законом України «Про судоустрій і статус суддів»; 7) переродження судді, що пов'язане із його злочинною діяльністю; 8) правовий дилетантизм судді, що означає вільне застосування положень закону.

11. Шляхи вирішення проблеми деформації професійної правосвідомості судді полягають у наступних альтернативних підходах:

1) суддя як особистість претендує на те, щоб створити жаданий сенс свого позитивного ставлення до права, діючої правової системи у суспільстві, визнати його, вміти пояснити його самому собі, внести його у світ власної діяльності, або прагне віднайти його зовні вже сформованим і придатним для застосування, або ж, нарешті, виявити готовність до співпраці у створенні цього сенсу шляхом відкритого діалогу, спілкування зі світом буття, з усіма відомими та невідомими його потенціалами і чинниками;

2) створення сенсу права у правосвідомості. Згідно з таким тлумаченням, все, що є у правовому світі підлягає осмисленню і має саме той сенс, який суддя об'єктивно (тобто виходячи зі структури своїх посадових обов'язків) вкладає;

3) право як втілення сенсу. Інший альтернативний шлях осмислення суддею власного буття у праві передбачає пошук у зовнішньому світі або ж у духовній сфері судді як особистості певних правових ідеалів, законів, уже розроблених правових схем, які б мали заздалегідь визначати людське буття у суспільстві, надаючи тим самим йому певного розуміння;

4) розвиток права і правосвідомості як здобуття сенсу життя судді.

ВИСНОВКИ

У дисертації міститься теоретичне узагальнення і нове вирішення наукового завдання, що полягає у розкритті поняття, сутності, структури професійної правосвідомості судді, виокремлення розуміння внутрішнього переконання та професійного досвіду судді як факторів, що впливають на ухвалення судового рішення, ролі професійної правосвідомості у ухваленні рішень суду, здійснення аналізу деформації професійної правосвідомості судді та узагальнення шляхів її подолання.

Основними науковими і практичними результатами роботи є такі висновки:

1. Узагальнено науково-теоретичне становлення та розвиток поглядів на професійну правосвідомість судді в історії світової та вітчизняної правової думки, що дозволило виокремити п'ять етапів становлення та розвитку поглядів означеної проблеми, а саме: 1) ідеї античних філософів давньогрецької філософії та римської юриспруденції; 2) погляди мислителів схоластичного богослов'я періоду Середньовіччя; 3) міркування вчених-теоретиків Нової доби; 4) визначення та тлумачення правників XIX–XX століття; 5) сучасне розуміння вченими-правниками, що характеризується обґрунтуванням багатоаспектного характеру професійної правосвідомості судді.

2. Обґрунтовано авторське бачення поняття «професійна правосвідомість судді» як такої форми відображення правових явищ, яка включає в себе психічні, інтелектуальні, емоційні, вольові процеси і стани: знання права, правові вміння, навички, правове мислення, правові емоції і почуття, правові орієнтації, позиції, мотиви, правові переконання, установки, які синтезуються в ухвалених рішеннях і які спрямовані на пізнання, спілкування і взаємодію у процесі правової діяльності.

3. З'ясовано сутність професійної правосвідомості судді як багатоаспектної категорії, що виявляється на трьох рівнях:

– *філософсько-світоглядний рівень* надав можливість: а) дослідити внутрішню сторону особистості судді; б) визначити її як відображення юридичного буття, одну із форм реалізації та відображення системи офіційного

права, провідника встановлених державою нормативних приписів; в) з'ясувати залежність правосвідомості судді від ефективності регулювання життя суспільства правом; г) охарактеризувати відображення вольового компоненту правосвідомості судді та її орієнтацію не лише на чинне позитивне право, а і майбутнє ідеальне право; г) виокремити правову визначеність цього різновиду професійної свідомості, оскільки вона спрямована на забезпечення права і прав; д) встановити взаємозв'язок та взаємозалежність правосвідомості та таких сутнісних категорій як право, справедливість, закон, свобода, обов'язок;

– *соціально-філософський вимір* професійної правосвідомості судді надав можливість визначати означену проблему як процес: а) становлення особистості судді, засвоєння суддею правових цінностей, норм, настанов, зразків поведінки, притаманних суспільству, соціальній спільноті, групі; б) розвиток у судді задатків до адекватної інтеграції у правове поле й культурно-правове середовище; в) власне входження особи у правове поле й культурно-правове середовище у зв'язку з обранням професії судді; г) включення судді до системи правових відносин; г) засвоєння суддею правового досвіду, у процесі якого формується конкретна правосвідомість судді як суб'єкт права, тобто процес засвоєння певної системи соціально-правових ролей і правової культури;

– *соціологічний підхід* надав можливість охарактеризувати правосвідомість судді як: а) різновид суспільної свідомості; б) засіб відображення соціальної дійсності та соціальних відносин, регульованих правом; в) засіб активного впливу на соціальну дійсність; г) результат розумової діяльності судді; д) об'єктивно зумовлену і соціально фіксовану сферу діяльності; е) систему правових дій, що виникають систематично, в межах нормативних приписів, що є різновидом соціальних норм; забезпечують особливий соціальний статус судді; є) результат соціалізації судді у суспільстві та суспільного досвіду; ж) соціокультурну цінність.

4. Визначено поняття структури професійної правосвідомості судді як внутрішньої організації професійної правосвідомості судді, що відображається у її будові, тобто у діалектичному поєднанні, яке утворюється її складовими

елементами: 1) правовою ідеологією, що являє собою систематизовані уявлення судді про правову дійсність, в основу якої покладаються ціннісні настанови судді; 2) правовою психологією, яка є мотивом правової поведінки і волі судді як здатності до самоконтролю і саморегуляції, а також сфери несвідомого правового досвіду; 3) аксіологічною ментальністю (ціннісно-правовими орієнтаціями судді).

5. Удосконалено теоретичні уявлення про правопізнання як засіб інтелектуального і морального впливу на професійну правосвідомість судді, що сприяє розвитку його правових уявлень та правових знань; правопізнання впливає на механізм дії правосвідомості судді та полягає у загальній правовій оцінці соціальних фактів, у судженнях про відповідність поведінки суб'єктів суспільних відносин нормам і принципам права.

6. Обґрунтовані загальні положення щодо визначення функцій правосвідомості судді як основних напрямів сприйняття суддею правової дійсності та впливу на неї, що здійснюються відповідними способами, у певних формах і відображають соціальну роль та призначення правосвідомості судді.

7. Проаналізовані загальні положення про внутрішнє переконання судді як системи елементів розумової діяльності судді, що є результатом дослідження та оцінки доказів, суб'єктивної складової його діяльності, яка відображається в об'єктивно ухвалених ним судових рішеннях, до яких належать: 1) індивідуальні знання судді, якими він володіє на момент розгляду справи; 2) процес пізнання матеріалів справи як творчо-розумовий процес, на підставі якого обґрунтовуються висновки, що формують внутрішнє переконання судді; 3) усвідомлення суддею ступеню власної незалежності; 4) психологічно-емоційний стан судді при дослідженні матеріалів справи; 5) вольовий стимул, що спонукає суддю до практичних дій, а саме ухвалення рішення (вироку) по справі; 6) обґрунтованість і аргументованість прийнятого судового рішення.

8. Досліджено наукові підходи до деформацій професійної правосвідомості судді як юридичної категорії, що віддзеркалює сутність філософського, психологічного, соціологічного та юридичного осмислення змісту цього феномену, який розуміється як зміни, що призводять до суперечностей у

раціональних і психологічних компонентах правосвідомості судді, які відбиваються на сприйнятті правової дійсності і формуванні його готовності до виконання професійних обов'язків.

9. Подолання деформацій професійної правосвідомості судді можливе за рахунок реалізації наступних завдань: створення позитивного ставлення судді до права, діючої правової системи суспільства; вміння впровадити право у власну діяльність, створення сенсу права у правосвідомості судді; пошук певних правових ідеалів та впровадження їх у суддівську практику; розвиток права і правосвідомості судді як сенсу його діяльності і життя.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Платон. Собрание сочинений в 4 т. Москва: Мысль, 1999. – Т. 3. 800 с.
2. Аристотель. Сочинения: в 4 т. Москва: Мысль, 1983. – Т. 3. 830 с.
3. Аристотель. Сочинения: в 4 т. Москва: Мысль, 1983. – Т. 4. – 830 с.
4. Аристотель. Сочинения: В 4 т. Москва: Мысль, 1983. – Т. 2. – 830 с.
5. Платон. Собрание сочинений в 4 т. / под общ. ред. А. Ф. Лосева и др. – Москва: Мысль, 1990. 860 с.
6. Сидоров А.И. Архимандрит Киприан Керн и традиция православного изучения поздневизантийского исихазма. Москва: Паломник, 1996. 154 с.
7. Неретина С. С. Средневековое мышление как стратегия мышления современного. *Философський альманах*, 1999. №11. С. 47-50.
8. Овчинников А. И. Правовое мышление: теоретико-методологический анализ. Ростов-на-Дону : Изд-во Рост. ун-та, 2003. 344 с.

9. Современные философские проблемы естественных, технических и социально-гуманитарных наук : учеб. для аспирантов и соискателей ученой степ. канд. наук / под общ. ред. В.В. Миронова. Москва: Мысль, 2006. 639 с.
10. Шлейермахер Ф. Е. «Речи о религии. Монологи». Москва : «ИСА, Рефл-бук», 1994. 250 с.
11. Гегель Г.В.Ф. Феноменология духа. Москва : Мысль, 1959. 470 с.
12. Гегель Г.В.Ф. Философия права. – Москва : Мысль, 1990. – 398 с.
13. Гегель Г.В.Ф. Феноменология духа. пер. Г. Шпета. Санкт-Петербург. : Наука, 1992. XLVII. 444 с.
14. Новые идеи в философии. Сборник 1. Философия и её проблемы / Санкт-Петербург. : Издательство «Образование», 1912. 250 с.
15. Поппер К. Реализм и цель науки. Современная философия науки: знание, рациональность, ценности в трудах мыслителей Запада. Москва: Мысль, 1996. 370 с.
16. Декарт. Р. Метафізичні розмисли. Львів : Вид-во «Юніверс», 2000. 301 с.
17. Cotterrell R. The Sociology of Law: An Introduction. 2nd ed. London, 1992. P. 207–211.
18. Habermas J. Between Facts and Norms. Contributions to a Discourse Theory of Law and Democracy. Cambridge, 1996. P. 14–47.
19. Ehrlich E. Die Erforschung des lebenden Rechts / Ehrlich E. // Schmollers Jahrbuch für Gesetzgebung, *Verwaltung und Volkswirtschaft im Deutschen Reich*. 1911. – № 35. – P. 27– 34.
20. Van Hoescke M. Law as Communication / Van Hoescke M // Oxford, 2002. P. 87–94.
21. Общая теория права: Курс лекций / под ред. В. К. Бабаева. Нижний Новгород. : Изд-во Нижегород. ВШ МВД РФ, 1993. 544 с.
22. Хвостов В. М. История римского права. Москва: Университетская типография, 1905. – 340 с.
23. Недбайло П. Е. Советское социалистическое право. Львов : Изд.-во Львовского ун.-та, 1959. 169 с.

24. Алексеев С. С. Право : опыт комплексного исследования. Москва: Мысль, 1999. 320 с.
25. Новая философская энциклопедия: у 4-х т. Институт философии РАН, Национальный общественно-научный фонд. Москва: Мысль, 2010. Т. 3. 696 с.
26. Фарбер И. Е. Правосознание как форма общественного сознания. Москва: Юрид. литература, 1963. 206 с.
27. Головченко В. В. Формування правової свідомості як напрям державної політики. *Юридичний вісник України*. 1999. № 38. С. 4–5.
28. Явич Л. С. Общая теория права. Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1976. 288 с.
29. Соловьев Е. Ю. Правовой нигилизм и гуманистический смысл права. Квинтэссенция : филос. альм. / сост. В. И. Мудрагей, В. И. Усанов. Москва: Политиздат, 1990. 447 с.
30. Скакун О. Ф. Теорія права і держави: Підручник. Харків: Консум, 2004. 656 с.
31. Мала енциклопедія теорії держави і права. Київ: Вид-во Європейського університету, 2010. 368 с.
32. Загальна теорія держави і права (Основні поняття, категорії, правові конструкції та наукові концепції): Навч. посіб. / За ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. Київ : Юрінком Інтер, 2008. – 400 с.
33. Навчально-методичний комплекс з дисципліни «Теорія держави і права». Вінниця : ТОВ «Нілан-ЛТД», 2015. – 256 с.
34. Основи держави і права: навч. посібник [С. Д. Гусарев, Р. А. Калюжний, А. М. Колодій та ін.]; За ред. А. М. Колодія і А. Ю. Олійника. Київ : Либідь, 1997. 208 с.
35. Юридична енциклопедія: в 6 т. / За ред. Ю. С. Шемшученка. – Т.5. Київ : Українська енциклопедія, 2003. 733 с.
36. Котюк В. О. Теорія права: Курс лекцій: навчальний посібник для юрид. факультетів. Київ : Наукова думка, 1996. – 210 с.
37. Тимуш І. С. Правова реальність і правосвідомість: інтегральне розуміння змісту та взаємозв'язку. *Право України*. 2010. № 7. С. 94–100.

38. Резник Г. М. Внутреннее убеждение при оценке доказательств. Москва : Мысль, 1977. 130 с.
39. Ильин И. А. Осуществности правосознания [Электронный ресурс] Москва: «Рарог», 1993. Режим доступа: <http://www.magister.msk.ru/library/philos/ilyin/ilyin07.htm>
40. Поляков А. В. Общая теория права: проблемы интерпретации в контексте коммуникативного подхода / Учеб. для студентов ун-тов, обучающихся по направлению (специальности) «Юриспруденция». Санкт–Петербург гос. ун-та, СПб. : Изд. дом С.–Петерб. гос. ун-та, 2004. 863 с.
41. Коркунов Н. М. Лекции по общей теории права. Санкт–Петербург : типография В. А. Тихонова, 1890. 680 с.
42. Манов Г. В. Аксиомы в советской теории права. *Советское государство и право*. 1986. № 9. С. 38–42.
43. Кони А. Ф. Собрание сочинений: в 8 томах. Москва: Юридическая литература, 1967. 528 с.
44. Малахов В. П. Природа, содержание и логика правосознания [Электронный ресурс]: дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.01. Москва, 2003. 293 с.
45. Таллер Р. И. Философия как логика и методология познания права. Куйбышев. Изд-во Саратовского университета, Куйбышевский филиал, 1989. 167 с.
46. Тугаринов В. П. Философия сознания. Москва, Изд-во «Мысль», 1971. 190 с.
47. Байтин М. И. О современном нормативном понимании права. *Журнал Российского права*. 1999. №1. С. 78-82.
48. Матузов Н. И. Правовой нигилизм и правовой идеализм как две стороны «одной медали». *Правоведение*. 1994. № 2. С. 3–16.
49. Байтин М. И. Сущность права (Современное нормативное правопонимание на грани двух веков) : монография. Москва: ООО ИД «Право и государство», 2005. 544 с.

50. Нерсисянц В. С. Філософія права / Нерсисянц В. С – М. : Норма – ИНФРА–М, 2005. 656 с.
51. Мамардашвили М. К. Формы и содержание мышления. Москва: Высшая школа, 1968. 191 с.
52. Керимов Д. А. Методология права (предмет, функции, проблемы философии права). Москва: Изд-во Аванта +, 2000. 196 с.
53. Філософія права: Навч. посіб. /О. Г. Данільян, Л. Д. Байрачна, С. І. Максимов та ін.; За заг. ред. О. Г. Данільяна. Київ: Юрінком Інтер, 2002. С. 26–47.
54. Юлина Н. С. Очерки по современной философии сознания. Москва : Изд-во Канон+РООИ «Реабилитация», 2015. 408 с.
55. Цимбалюк М. М. Онтологія правосвідомості : Теорія та реальність: монографія. Київ : Атіка, 2008. 172 с.
56. Малинова И. П. Философия права (от метафизики к герменевтике). Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 1995. 298 с.
57. Хаустова М. Г. Ідеологічний складник у структурі правової системи суспільства [Електронний ресурс] . *Проблеми законності*. 2011. Вип. 114. С. 15-26. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Pz_2011_114_4.pdf .
58. Александров Д. О. Юридична психологія: Підручник / За ред. Л. І. Казміренко, Є. М. Моїсеєва, В. Г. Андросюк. Київ : КНТ, 2007. 360 с.
59. Ахмедшин Р. Л. Психологические аспекты феномена «правосознание». *Вестник Томского государственного университета*. 2011. № 344. С. 118-119.
60. Вебер М. Избранные произведения [Электронный ресурс] / общ.ред. и послесл. Ю. Н. Давыдова. Предисл. П. П. Гайденко. Москва: Прогресс, 1990.Режимдоступа:http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Sociolog/vebizbr/01.php
61. Парсонс Т. Система современных обществ [Электронный ресурс]. Москва, 1998.Режимдоступа:http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Sociolog/Parsons/01.php
62. Добренъков В. И. Преступление и наказание: криминализация России как социально-политическое явление. *Материалы дискуссии*. Москва: Альфа. 2004. Вып. 3. С. 11 – 16.

63. Шевченко И. В. Правовая социализация и правосознание молодежи: проблемы теоретического осмысления [Электронный ресурс]. *Общество и право*. 2011. № 2. Режим доступа: <http://cyberleninka.ru/article/n/pravovaya-sotsializatsiya-i-pravosoznanie-molodezhi-problemy-teoreticheskogo-osmysleniya№ixzz3tSVEot2h>
64. Жодле Д. Социальное представление: феномены, концепт и теория. *Социальная психология* / под ред. С. Московичи. Санкт - Петербург, 2007. С. 372–394.
65. Иноземцев В. Л. За пределами экономического общества. Постиндустриальные теории и постэкономические тенденции в современном мире. Москва: Логос, 1998. – 297 с.
66. Сулов В. А. Структура правосознания. *Правоведение*. 1997. № 2. С. 87–89.
67. Безносков Д. С. Правовое сознание: структура, содержание, виды. *Вестник Санкт-Петербургского университета*. Сер.12. 2008. Вып. 2. С. 59-70.
68. Дмитрієнко Ю. М., Дмитрієнко І. В. Конкретно-історичні напрямки еволюціонування та диференціації філософської, позитивної, об'єктивної форми правосвідомості та правової культури співробітників підприємств харчових виробництв, ресторанного господарства та торгівлі // Стратегічні напрямки розвитку підприємств харчових виробництв, ресторанного господарства торгівлі. *Тези доповідей міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 40-річчю Харківського державного університету харчування та торгівлі (17 жовтня 2007 року)*. У двох частинах: Частина 2. Харків : ХДУХТ, 2007. С. 247-250.
69. Щегорцов В. А. Социология правосознания. – Москва: Изд-во Мысль, 1981. 174 с.
70. Борець Ю. В. Особливості прояву правової свідомості у контексті повсякденного буття. *Проблеми загальної та педагогічної психології*. Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка Національної АПН України. – Т. XIII, ч.3. Київ, 2011. С. 55–64.

71. Байниязов Р. С. Правосознание: психологические аспекты. *Правоведение*. 1998. № 3. С. 16-21.
72. Петражицкий Л.И. Введение в изучение права и нравственности: основы эмоциональной психологии. Изд. 3. Санкт-Петербург. : Тип. Ю. Н. Эрлих, 1908. 265 с.
73. Психология: словарь / под ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского [2 изд.]. Москва : Политиздат, 1990. 494 с.
74. Пастушеня А. Н. Психологическая характеристика индивидуального и общественного правосознания: структурно-содержательный аспект. [Электронный ресурс]. *Психология и право*. – 2012. – №1. [Electronic resource] URL: <http://psyjournals.ru/psyandlaw>
75. Чефранов В. А. Правовое сознание как специфическая разновидность правового отражения. Харьков : Харьков. юрид. ин-т., 1973. 139 с.
76. Соколов Н. Я. Профессиональное сознание юристов. Москва : Наука, 1988. 224 с.
77. Колесніков М. П. До проблеми формування правосвідомості у контексті сучасності. *Соціально-політичні та соціально-правові проблеми сучасності*: зб. наук. тез: за матеріалами XV Харк. політол. читань. Харків : Нац. юрид. акад. України, 2004. С. 107–109.
78. Тодика Ю. М. Конституційні засади формування правової культури. Харків : РАЙДЕР, 2001. 160 с.
79. Бобровник С. В. Компромiс, конценсус, згода: співвідношення. *Історико-правовий часопис*. 2013. № 2. С. 53–59.
80. Загальна теорія держави та права : підруч. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / [М. В. Цвік, О. В. Петришин, Л. В. Авраменко та ін.] ; за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. Харків: Право, 2009. 584 с.
81. Гранат Н. Л. Общая теория государства и права: Учебник / Под ред. В. В. Лазарева. Москва: Мысль, 1996. 202 с.
82. Колотов А. Ф. Правосознание: понятие, структура, функции. Оренбург. : ООО ИПК «Университет», 1997. 288 с.

83. Абдулаев М. И. Теория государства и права: Учебник для вузов. Санкт Петербург. : СПб. Питер, 2003. 176 с.
84. Байков А. Ф. Правовая идеология: сущность и реализация в условиях правового государства. : дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.01. Екатеринбург, 2006. 190 с.
85. Скакун О. Ф. Теорія держави і права (Енциклопедичний курс) : підручник / О. Ф. Скакун. – Вид. 2-ге, перероб. і допов. Харків : Еспада, 2009. – 752 с.
86. Остроумов Г. С. Правовое осознание действительности. Москва: Мысль, 1968. – 257 с.
87. Потопейко Д. А. Правосознание как особое общественное явление. Київ : Правоведение, 1970. 270 с.
88. Лукашева Е. И. Социалистическое правосознание и законность. Москва: Мысль, 1973. 300 с.
89. Керимов Д. А. Соотношение теоретической и практической деятельности в процессе познания права . *Советское государство и право*. 1980. № 3. С. 11–16.
90. Байниязов Р. С. Мировоззренческие основы общероссийской правовой идеологии. *Журнал российского права*. 2001. № 11. С. 9–13.
91. Максимова И. М. Правосознание как источник правового поведения личности: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.01. Нижний Новгород, 2005. 31 с.
92. Ямбушев Ф. Ш. Правовое сознание в механизме правового регулирования общественных отношений : дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.01 / Фаиль Шамильевич Ямбушев. Н. Новгород, 2002. 205 с.
93. Грошевой Ю. М. Профессиональное правосознание судьи и социалистическое правосудие. Харьков : Вища школа, 1986. 185 с.
94. Сабо И. Основы теории права. Под ред. А. В. Туманова; пер. с венг. А. И. Фицере. Москва : Прогресс, 1974. – 271 с.
95. Гриб В. В. Факторы, влияющие на формирование профессионального правосознания российских юристов. *История государства и права*. 2003. № 6. С. 17–19.
96. Общая теория права и государства : ученик. Москва: Юристъ, 2000. 520 с.

97. Сафонов В. О. Понятие правового нигилизма. *Государство и право*. 2004. № 12. С. 32–35.
98. Батуркин В. Г. Понятие и структура правового сознания. *История государства и права*. 2004. № 5. С. 19 – 21.
99. Баранов П. П. Профессиональное правосознание работников органов внутренних дел : теоретические и социологические аспекты : диссертация ... доктора юрид. наук : 12.00.01. Москва, 1992. 460 с.
100. Карташов В. Н. Теория правовой системы общества: учебное пособие в 2 т. Ярославль : ЯрГУ, 2006. 491 с.
101. Фабрика И. В. Аксиологическая сущность правосознания личности: теоретический аспект: дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.01. Челябинск, 2007. 212 с.
102. Честнов И. Л. Право как диалог: к формированию новой онтологии правовой реальности. Санкт–Петербург : Издат. дом С.–Петербур. гос. ун–та, 2000. 104 с.
103. Коваленко Н. Ю. Формування правосвідомості і правової культури студентів в Україні: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, Київський національний університет ім. Тараса Шевченка. 2009. 21 с.
104. Михайловский И. В. Культурная миссия юристов. Правовые прелюдии к грядущей культуре. Томск, 1910. 206 с.
105. Алексеев С. С. Общая теория права.– Москва : Мысль, 1981. 447 с.
106. Закон України «Просудоустрій і статус суддів»; Закон від 02.06.2016 № 1402-VIII.
107. Максимова И. М. Правосознание как источник правового поведения личности: автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук. : спец. 12.00.01. Нижний Новгород, 2005. 31 с.
108. Гегель Г.В.Ф. Философия права / Пер. с нем.: Ред. и сост. Д. А. Керимов и В. С. Нерсисянц; Авт. вступ.ст. и примеч. В. С. Нерсисянц. Москва : Мысль, 1990. 524 с.

109. Макушев П. В. Професійна правосвідомість і правова культура дільничного інспектора міліції (шляхи формування і удосконалення) – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://www.aldebaran.com.ru>
110. Жалинский А. Э. Профессиональная деятельность юриста. Введение в специальность. Учебное пособие. Москва : БЕК, 1997. 330 с.
111. Нерсисянц В. С. Юриспруденция. Введение в курс общей теории права и государства. – Москва : Издательская группа НОРМА – ИНФРА. 1998. 245 с.
112. Коробка В. Н. Правовое мировоззрение : монография. Донецк : Донецкий юридический институт Луганского государственного университета им. Э.А. Дидоренко, 2008. Ч. 2: Природа, место и роль в механизме правового регулирования, значение для правовой политики современного социально-демократического государства. 2010. 244 с.
113. Гриценко Г. Д. Право как социокультурное явление. Философско-антропологическая концепция : дис. ... д-ра филос. наук : 09.00.13. Москва : РГБ, 2005 380 с.
114. Васильев А. М. Правовые категории. Методологические аспекты разработки системы категорий теории права. Москва : Мысль, 1976. 185 с.
115. Рейснер М. А. Теория Л. И. Петражицкого, марксизм и социальная идеология. Москва: Тип. т-ва «Общественная польза», 1908. 123 с.
116. Разумовский И. П. Философия и юридическая теория. *Под знаменем марксизма*. 1926. № 12. С. 50–71.
117. Железнова Н. Д. Правопонимание и судебная практика: теоретические проблемы взаимодействия: дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.01. Н. Новгород, 2001. 220 с.
118. Поляков А. В., Тимошина Е. В. Теория государства и права на рубеже веков: проблемы и перспективы. *Правоведение*. 2000. № 3. С. 240–246.
119. Трубецкой Е.Н. Право и нравственность. *Русская философия права: философия веры и нравственности (Антология)*. – СПб.: Алетейя, 1997. С.ю 186–208.

120. Петражицкий Л. И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности в 2 т. Москва : Тип. т-ва «Общественная польза», 1909. 477 с.
121. Кістяківський Б. Проблеми і завдання соціально–наукового пізнання / Пер. з рос. Київ: Абрис, 1996. – С. 3–30
122. Новгородцев П. И. Введение в философию права. Кризис современного правосознания. Москва : СПб. Лань, 2000 347 с.
123. Рязанцев С. В. Духовно-нравственные основания правосознания в философии права И. А. Ильина : дис ... кандидата философ. наук : 09.00.05. Тула, 2008. 139 с.
124. Уледов А. К. Структура общественного сознания. Москва : Мысль, 1968. 200 с.
125. Лукашева Е. А. Правосознание и законность в социалистическом обществе (идеологические и социально-психологические факторы обеспечения законности) : автореф. дис. на соис. уч. ст. док. юрид. наук. Москва, 1973. 29 с.
126. Ратинов А. Р. Структура и функции правового сознания. *Проблемы социологии права*. Вып. 1. Вильнюс, 1970. С. 184-187.
127. Сапун В. А Социальная структура правосознания и реализации права : автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата юридических наук. Свердловск, 1978. 24 с.
128. Амосов С. М. Пределы судебного познания в процессуальном праве. *Российский судья*. 2001. №1. С. 15–17.
129. Ларин А. М. О принципах уголовного процесса и гарантиях прав личности в проекте УПК. *Судебная реформа: итоги, приоритеты, перспективы*: Мат. конф. Москва, 1997. С. 77–81.
130. Розін В. М. Методи правового впливу і самовпливу на правосознання. *Научные труды. Российская академия юридических наук*. Выпуск 8. Том 1. Москва, 2008. С. 467-471.
131. Алексеев С. С. Общая теория права : учебник : в 2 т. Москва: Юридическая литература, 1982. Т. 2. 360 с.
132. Вышинский А.Я. Вопросы теории государства и права. Москва, 1949. 262 с.

133. Пашин С.А. Теория познания и диалектика : [учеб. пособ. для вузов]. Москва: Высшая школа, 1991. – 382 с.
134. Аверин А.В. Юридическое познание в процессе судебного правоприменения // *Правовая политика и правовая жизнь*, 2004. № 2. С. 82-89.
135. Гредескул Н. А. К учению об осуществлении права. Интеллектуальный процесс, требующий для осуществления права. Социально-юридическое исследование. Харьков : Тип. А. Дарре, 1900. 248 с.
136. Горбатова М.К., Домнина А.В. Профессиональное правосознание как элемент правовой культуры общества. *Российская юстиция*, 2010. № 5. С. 9-11.
137. Логика в правовом сознании. Перевод с чешского / Герлох А., Кнапп В.; Под ред. и со вступ. ст.: Венгерова А.Б. Москва.: Прогресс, 1987. – 312 с.
138. Яковлев В.Ф. Статус судьи есть статус власти. *Государство и право*, 2004. № 11. С. 5.
139. Беляев М.А. Научное познание права: генезис и эпистемологическая специфика: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Воронеж, 2010. С. 22-24;
140. Михайловская И.Б. Роль субъективного фактора в осуществлении правосудия // *LEX RUSSICA. Научные труды МГЮА*. 2010. № 3. С. 588-604.
141. Алексеев СС. Право: азбука-теория-философия. Москва, : Мысль, 1999. 342 с.
142. Келина С.Г., Кудрявцев В.Н. Принципы советского уголовного права. Москва: Наука, 1988. 176 с.
143. Байниязов Р.С. Правосознание и правовой менталитет в России: введение в общую теорию. Монография. Саратов, 2001. 349 с.
144. Козюбра М. І. Принцип верховенства права і конституційна юрисдикція. *Вісник Конституційного Суду України*. 2000. № 4. С. 24–33.
145. Страмилова Т.П. О некоторых вопросах норм этики, применяемых судьей при осуществлении правосудия. *Научные труды. Российская академия юридических наук*. Вып. 5. В 3 т. Т. 3. М., 2005. С.621- 626.
146. Гусарев С. Д. Юридична діяльність : методологічні та теоретичні аспекти. Київ: Знання, 2005. 375 с.

147. Грошевий Ю. М. Роль професійної правосвідомості судді у формуванні рішення суду: кримінально-процесуальний аспект. *Вісник Академії правових наук України*. 2005. С. 168–180.
148. Бельський К. Т. Формирование и развитие социалистического правосознания. Москва : Высшая школа, 1982. 183 с.
149. Кононенко О. В. Правосвідомість судді і перспективи впровадження міжнародних норм у сфері прав людини в практику судового захисту. *Право України*. 2001. № 2. С. 60–62.
150. Теорія держави і права : навч. посіб. / за заг. ред С. Л. Лисенкова, В. В. Копейчикова. – Київ: Юрінком Інтер, 2002. 166 с.
151. Куренда Л. Д. Характеристика окремих функцій професійної правосвідомості. *Історико-правовий часопис*, 2013 № 1. С. 38-42.
152. Мухін В. В. Професійна правосвідомість: поняття, особливості, функції : дис... кандидата юрид. наук : спец. 12.00.01. Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2007. 200 с.
153. Скакун О.Ф. Теорія права і держави: підручник. Київ. Алерта; КЮТ; ЦУЛ, 2009. 520 с.
154. Гранат Н. Л. Правосознание и правовая культура. Теория государства и права / под ред. Н.А. Катаева и В. В. Лазарева. Уфа, 1994. 329 с.
155. Бура Н. А. Функции общественного правосознания. АН УССР, Ин-т государства и права. Киев : *Наукова думка*, 1986. 85 с.
156. Андрусак Т. Г. Теорія держави і права. Львів : Своб, 1997. 198 с.
157. Царенко В. І. Теоретичні питання формування правосвідомості воїнів-прикордонників шляхом правового самовиховання. *Держава і право* : Юрид. і політ. науки. – К. : ЦДП НАН України, 2002. Вип. 16. С. 22–26.
158. Демічева В. В. Функції правосвідомості: поняття, система та значення. *Часопис Київського університету права*. 2004. № 4. С. 24–28.
159. Кузьмин Ю. А. Правосознание и правовая культура. *Вестник Чувашского университета*, 2009. С. 54-60.

160. Сливка С. С. Професійна культура юриста (теоретико-методологічний аспект). Львів : Світ, 2000. 336 с.
161. Лейст О. Е. Сущность права. Проблемы теории и философии права. Москва : ИКД «Зерцало-М», 2002. 288 с.
162. Максимов С. И. Правовая реальность: опыт философского осмысления : монографія. Харків : Право, 2002. 328 с.
163. Карбань А.А. Правосвідомість та її роль у формуванні суддівського переконання. *Актуальні проблеми боротьби зі злочинністю на етапі реформування кримінального судочинства* : Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. Київ, 2006. Ч. 2. С. 129–130.
164. Гаспаров М. Л. Цицерон и античная риторика. / Марк Туллий Цицерон. Три трактата об ораторском искусстве. Москва : Норма, 1972. 174 с.
165. Жилин Г. А. Судья в гражданском процессе. Москва : Мысль, 2009. 107 с.
166. Дроздович Н. Л. Формування внутрішнього переконання судді у кримінальному процесі України : автореф. дис. на здобуття наук, ступеня канд. юрид. наук, Академія адвокатури України. Київ, 2011. 16 с.
167. Фойницкий И.Я. Курс уголовного судопроизводства. Т.1, Т.2. / Под ред. А.В. Смирнова. Санкт-Петербург. Альфа, 1996. 607 с.
168. Теория доказательств в советском уголовном процессе / Отв. ред. Н. В. Жогин. Москва : Юридическая литература, 1966. 580 с.
169. Коновалова В. Е., Шепитько В. Ю. Основы юридической психологии: Учебник. Харьков: Одиссей, 2005. 352 с.
170. Ратинов А. Р. Судебная психология для следователей. Москва, Изд-во ВШ МООП СССР, 1967. 290 с.
171. Сарсенов А. М. Судейское усмотрение в современных правовых системах: дис. доктора философии. : спец. 12.00.00. Астана, 2009. 187 с.
172. Степин А. Б. Судебное усмотрение в частном праве (вопросы теории и практики): дис. ... канд. юрид. наук. : Волгоград, 2002. 191 с.
173. Бохан В. Ф. Формирование убеждения суда. Минск: Изд-во БГУ, 1973. 159 с.

174. Гранат Н. Л., Погибко Ю. Н. Внутреннее убеждение в структуре криминалистического мышления. *Вопросы борьбы с преступностью.* – Вып. 17. – М. : Юрид. лит., 1972. – С. 125–143.
175. Матюшин Б. Т. Внутреннее убеждение судей и оценка доказательств. *Вестник МГУ. Сер. 11. Право.* 1977. №3. С. 58–61 .
176. Смирнов А.В. Состязательный процесс. Санкт-Петербург : Альфа, 2001. 320 с.
177. Комиссаров К.И. Судебное усмотрение в гражданском процессе. *Советское государство и право.* 1999. №4. С. 51–53.
178. Грошевий Ю. М. Докази та доказування у кримінальному процесі. К. : КНТ, 2006. 272 с.
179. Осипова Н. П. Правосвідомість. Юридична енциклопедія: в 6 т. / редкол. : Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. – Київ : Укр. енцикл., 2003. 736 с.
180. Кони А. Ф. Избранные труды и речи. Москва : Автограф, 2000. 424 с.
181. Панкова О. А. Усмотрение суда : Монографія. Москва : Статут, 2005. 413 с.
182. Строгович М.С. Теория государства и права. Москва, 1940. 312 с.
183. Бойко В. Ф. Судья – це закон, що говорить. *Юридична газета.* 2006. № 10 (70). С. 47-53.
184. Луспеник Д. Внутрішнє переконання судді як елемент оцінки доказів. *Юридичний вісник.* 2006. № 43 С. 54–58.
185. Игнатов В. Г., Белолипецкий В. К. Профессиональная культура и профессионализм государственной службы: контекст истории и современность. Ростов : Издательский центр «МарТ», 2000. 424 с.
186. Экшов А.И. Интересы и право в социалистическом обществе. Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1984. 124 с.
187. Бушуев Г. И. Судья в уголовном процессе. Москва : НОРМА, 1994. 104 с.
188. Локк Дж. Опыт о человеческом разумении // Соч. в 3 т. Москва : Мысль, 1985. 689 с.

189. Беркли Дж. Сочинения. [Пер. с англ. А. Ф. Грязнова, Е. Ф. Дебольской, Е. С. Лагутина, Г. Г. Майорова, А. О. Маковельского]. Москва : Мысль. Редакция философской литературы, 1978. 556 с.
190. Кант И. Критика чистого разума // Соч. в 6 т. [Пер. с нем. Н. Лосского]. Москва : Мысль, 1964. – 960 с.
191. Dewey J. On Experience, Nature and Freedom / Dewey J. – N.-Y.: Liberal Arts Press, 1960. 258 p.
192. Роджерс К. Взгляд на психотерапию: Становление человека / Роджерс К. – Москва : Прогресс, 1994. 480 с.
193. Maslow A. H. Motivation and personality / Maslow A. H. – N.-Y.: Harper & Brothers, 1954. 411 p.
194. Джемс У. Вселенная с плюралистической точки зрения. Москва : Космос, 1911. 235 с.
195. Рубинштейн С. Л. Очерки, воспоминания, материалы. Москва : Наука, 1989. 440 с.
196. Pierson Ch. S. Collected Papers / Pierson Ch. S. – N.-Y.: Harper & Brothers, 1960. Vol. V. 265 p.
197. Воробьева Л. И., Снегирева Т. В. Психологический опыт личности: к обоснованию подхода. *Вопросы психологии*. 1990. № 2. С. 5-13.
198. Якиманская И. С. Требования к учебным программам, ориентированным на личностное развитие школьников. *Вопр. психологии*. 1994. № 2. С. 64-76.
199. Абульханова-Славская К. А. Социальное мышление личности: проблемы и стратегии исследования. *Психологический журнал*. 1994. № 4. С. 39-55.
200. Кремень В. Г. Психолого-педагогічна наука в ідеологічній проекції. *Психолого-педагогічна наука і суспільна ідеологія: Матеріали методологічного семінару АПН України*. К. : Гнозіс, 1998. С. 3-6.
201. Лактионов А. Н. Координаты индивидуального опыта. Харьков : Бизнес Информ, 1998. 492 с.

202. Швалб Ю. М. Психологические формы фиксации жизненного опыта. Актуальні проблеми психології: Психологічна герменевтика / За ред. Н.В.Чепелевої. – К. : Міленіум, 2005. Т. 2. Вип. 3. С. 14–20.
203. Євдокимова Н. О. Компетентність як універсальна психологічна передумова професійної підготовки у ВНЗ // *Актуальні проблеми психології: Зб. наукових праць* / Інститут психології ім. Г.С. Костюка АПН України; За ред. С.Д. Максименка. – Т.7: Екологічна психологія. – Вип.17: *Психологія освітнього простору*. Миколаїв : ТОВ «Фірма «Іліон», 2008. С. 237–242.
204. Євдокимова Н. О. Концептуальна модель психолого-навчальної підготовки суб'єкта до здійснення правничої діяльності. *Українська освіта у світовому часпросторі: Матеріали Другого Міжнародного конгресу* (м. Київ, 25–27 жовтня 2007 р.). Київ : Українське агентство інформації та друку «Рада», 2007. Кн.1. С. 204–206.
205. Проблемы психологической герменевтики / Под ред. Н. В. Чепелевой. К. : Издательство Национального педагогического университета им. Н. П. Драгоманова, 2009. 382 с.
206. Климов Е. А. О феномене профессиональной относительности образа мира. *Вестник Московского университета*. Психология. Сер. 14. 1995 – № 1. С. 8–18.
207. Шкуратов В. А. Историческая психология. [2-е, переработанное издание]. Москва : Мысль, 1997. 505 с.
208. Яремчук О. В. Психологія етнокультурної міфотворчості особистості: монографія. Одеса. : Фенікс, 2013. 431 с.
209. Климов Е. А. Психология профессионала / Е. А. Климов. М. : Воронеж, 1996. 400 с.
210. Титаренко Т. М. Життєвий шлях / Киричук О.В., Романець В.А., Татенко В.О. та ін. Основи психології. Київ: Либідь, 1995. С.307–330.
211. Холодная М. А. Когнитивные стили о природе индивидуального ума. Санкт- Петербург. : СПб. Питер, 2004, 384 с.
212. Радутная Н. В. Этика судьи. *Этика судьи*. Москва : Российская академия правосудия, 2001. С. 81–92.

213. Parsons T. The Professions and Social Structure (1939) // Parsons T. Essays in Sociological, p. Цит по: Абрамов Р.М. Профессиональный комплекс в социальной структуре общества (по работам Т. Парсонса). Социологические исследования 2004. № 1. С. 35–36.
214. Лавриненко І. Ідеальний суддя: компетентний, моральний і не дуже молодий [Електронний ресурс] // – Режим доступа : <http://ua.racurs.ua/699-idealnyu-suddya-kompetentnyu-moralnyu-i-ne-duje>
215. Грошевой Ю. М. Проблемы формирования судейского убеждения в уголовном судопроизводстве. Х. : Выща школа, 1975. 155 с.
216. Куренкова О. Є. Професійний досвід як суб'єктивно-психологічна реальність // *Актуальні питання теорії та практики психолого-педагогічної підготовки майбутніх фахівців*: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (Хмельницький, 24–25 квітня 2014 р.) / [ред. колегія: Є. М. Потапчук (голов. ред.), О. В. Кулешова, Л. О. Подкоритова, В. К. Гаврилькевич, Л. Г. Параскевич], Хмельницький нац. ун-т, Хмельницький : ХНУ, 2014. 172 с.
217. Кобликов А. С. Юридическая этика. Москва: НОРМА- ИНФА М, 2000. 155 с.
218. Ломов Б. Ф. Методологические и теоретические пролемы психологии. Москва : Наука, 1984. 444 с.
219. Ісмагілова Ф. С. Основи професійного консультування: Учеб. посібник. / Ісмагілова Ф. С. Єкатеринбург: Изд-во Урал. держ. проф.-пед. ун-ту, 1999. 238 с.
220. Черданцев А. Ф. Правовое регулирование и конкретизация права. *Применение советского права* : сб. науч. тр. Свердловск : Изд-во Свердл. юрид. ин-та, 1974. Вып. 30. С. 15 – 37.
221. Кудрявцев В. Н. Социальные деформации (причины, механизмы и пути преодоления). Москва : Ин-т гос. и права, 1992. – 186 с.
222. Дюркгейм Э. Норма и патология. Социология преступности (Современные буржуазные теории). Москва: Прогресс, 1966. С. 39–44.
223. Гуляхин В. Н. Нормальное и измененное состояние правосознания. *Право и политика*. 2010. № 5. С. 926- 933.

224. Карпец И. И. Правосознание и причины преступности / И. И. Карпец, А. Р. Ратинов // Советское государство и право. – 1968. – № 12. – С. 47–54.
225. Новгородцев П. И. Введение в философию права. Кризис современного правосознания. Москва : Типо-лит. т-ва И. Н. Кушнерев и Ко, 1909. 265 с.
226. Калиновський Ю. Ю. Правосвідомість українського суспільства: генеза та сучасність : монографія. Харків : Право, 2008. 288 с.
227. Грошев А.В. Метаморфозы общественного сознания: методологические основы социологического анализа. *Социологические исследования*. 2001. № 6. С. 3–15.
228. Марченко М.М. Общая теория государства и права. Академический курс. В 3-х томах / Отв. ред. М.М. Марченко. Том 2. Право. Москва: Норма, 2010. 816 с.
229. Вопленко Н. Н. Правосознание и правовая культура : учебное пособие. Волгоград : Изд-во ВолГУ, 2000. 52 с.
230. Вельский К. Т. Социалистическое правосознание. Ярославль: Рудь, 1979. 155 с.
231. Семигуллин В. К. О деформациях правосознания. *Вестник ВЭГУ*. Москва : Норма, 2009. № 5 (43). С. 33–45.
232. Карбонье Ж. Юридическая социология. Москва: Прогресс, 1986. 352 с.
233. Теория государства и права: Курс лекций / Под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько. 2-е изд., перераб. и доп. Москва : Юристъ, 2001. 776 с.
234. Малиновский А. А. Правовой эгоцентризм как разновидность деформации индивидуального правосознания. *Правоведение*. 2008. № 6. С. 171–181.
235. Волощенко А. В. Правовой нигилизм: общетеоретическая характеристика. Харьков : ООО «ПРОМЕТЕЙ-ПРЕС», 2005. – 104 с.
236. Баранов П. П. Профессиональное правосознание работников ОВД. Теоретические проблемы. Москва : Наука, 1991. 187 с.

237. Коробка В. М. Сучасна правосвідомість слідчих (теоретико-соціологічний аспект). Донецький інститут внутрішніх справ. – Донецьк : ДІВС МВС України, 2002. 124 с.
238. Захарцев С. В. Професійна деформація правосвідомості співробітників поліції, суддів і прокурорів. *Библиотека криминалиста*. Научный журнал. Москва: Юрлитинформ, 2013, № 4 (9). С. 335–343.
239. Новиков С. А. Правдивые показания: правовые меры стимулирования в России и за рубежом (уголовное судопроизводство). Москва : Издательский дом Санкт-Петербургского государственного унив-та, 2008. 424 с.
240. Махов В., Пешков М. Сделка о признании вины. *Российская юстиция*. – 1998. № 7. С. 42–47.
241. Майерс Д. Социальная психология. / Перев. с англ. В. Гаврилов, С. Шпак, С. Меленевская, Д. Викторова. СПб. : Питер, 1997. 688 с.
242. Соколов Н. Я. Профессиональное сознание юристов. Москва : Наука, 1988. 224 с.

Список публікацій здобувача за темою дисертації

Статті у наукових фахових виданнях України з юридичних наук:

1. Хопта С.Ф. Професійна правосвідомість: становлення категоріального розуміння та практичне значення для реформи в Україні. *Соціологія права : Науково-практичний журнал*. 2015. №3-4 (14-15). С. 386-391.

2. Хопта С.Ф. Структура професійної правосвідомості судді : *Порівняльно-аналітичне право : електронне фахове видання* : ДВНЗ «Ужгородський національний університет». 2017. №2. С. 263-266. www.pap.in.74.pdf (дата звернення : 17.05.2017)

3. Хопта С.Ф. Професійний досвід судді як юридична категорія. *Право і суспільство* : Науковий журнал. 2017. №3. Ч. 2. С. 39-44.

4. Хопта С.Ф. Внутрішнє переконання та професійна правосвідомість судді у механізмі прийняття судових рішень. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Сер. Юридичні науки. 2017. Вип. 2, т. 1. С. 115-118.

5. Хопта С.Ф. Сутність правосвідомості: філософський та соціальний рівні. *Бюлетень Міністерства юстиції України* : загальнодержавне науково-практичне фахове видання. 2017. №6. С. 43-48.

6. Хопта С.Ф. Внутрішнє переконання судді як основа прийняття правосудних рішень. *Альманах права*. Людиноцентризм у праві: теоретико-правові засади. 2017. Вип. 8. С. 397-400.

Статті у наукових періодичних виданнях з юридичних наук інших держав:

7. Хопта С. Формирование профессионального правосознания судьи. *Leges et Viata Revista s tiintitico-practica*. 2017. iulie. С. 118-123.

Публікації, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

8. Хопта С.Ф. Принципы судопроизводства как объект научного понимания: состояние и перспективы развития // *Теоретико-методологические и конституционные основы устойчивого развития национальной правовой системы в условиях глобальных и региональных процессов в контексте защиты прав человека и построения правового государства* : Материалы Международной

научно-практической конференции (г. Минск, 12-16 мая 201 г.) : Минск : Белорусский государственный университет, 2015. С. 575-578.

9. Хопта С.Ф. Правосвідомість та правова система: аспекти взаємодії // *Актуальні питання реформування правової системи України* : Зб. матеріалів XII Міжнародної науково-практичної конференції (м. Луцьк, 26-27 червня 2015 р.) : Луцьк: Вежа-Друк, 2015. С. 61-63.

10. Хопта С.Ф. Доктринальний рівень професійної правосвідомості // *Актуальні питання реформування правової системи України*: Збірник матеріалів XIII Міжнародної науково-практичної конференції (м. Луцьк, 24-25 червня 2016 р.): Луцьк: Вежа-Друк, 2016. С. 73-74.

11. Хопта С.Ф. Роль професійної правосвідомості судді у реформуванні правової системи України // *Держава і право та правотворчі традиції Українського народу* (до 150-річчя М.С. Грушевського : Збірник тез доповідей III Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Ірпінь, 23 листопада 2016 р.). Вінниця : ТОВ «НІЛАН-ЛТД», 2017. С. 301-302.

12. Хопта С.Ф. Правосвідомість судді як гарантія ефективного правозастосування: категоріальний вимір // *Юридична техніка і технологія: теорія та практика застосування*: Тези доповідей та повідомлень учасників II Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Львів, 24-25 листопада 2016 р.). Харків: «Право», 2016. С. 105-108.

13. Хопта С.Ф. Формування внутрішнього переконання судді – доктринальний рівень дослідження // *Правова доктрина та юридична практика: основні шляхи взаємовпливу та підвищення ефективності*: Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 26 травня 2017 р.). Київ: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2017. С. 304-308.

14. Хопта С.Ф. Професійний досвід судді та судова правотворчість // *Проблеми законодавчого регулювання порядку розробки та прийняття нормативно-правових актів*: Тези доповідей та повідомлень III Міжнародної науково-практичної конференції (м. Київ, 2-3 листопада 2017 р.). Харків: Право, 2017. С. 291-293.

Відомості про апробацію результатів дисертації

Положення і висновки, обґрунтовані автором за результатами дисертаційної роботи, обговорювались на наступних міжнародних науково-практичних конференціях: Международной научно-практической конференции «Теоретико-методологические и конституционные основы устойчивого развития национальной правовой системы в условиях глобальных и региональных процессов в контексте защиты прав человека и построения правового государства» (г. Минск, 12-16 мая 2015 г.); XII Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні питання реформування правової системи України» (м. Луцьк, 26-27 червня 2015 р.); XIII Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні питання реформування правової системи України» (м. Луцьк, 24-25 червня 2016 р.); III Всеукраїнській науково-практичній конференції «Державо- та правотворчі традиції українського народу» (до 150-ти річчя М.С. Грушевського) м. Ірпінь, 23 листопада 2016 р., II Всеукраїнській науково-практичній конференції «Юридична техніка і технологія: теорія та практика правозастосування» (м. Львів, 24-25 листопада 2016 р., Міжнародній науково-практичній конференції «Людиноцентризм у праві: теоретико-правові засади» (м. Київ, 16 травня 2017 р.); Міжнародній науково-практичній конференції «Правова доктрина та юридична практика : основні шляхи взаємовпливу та підвищення ефективності» (м. Київ, 26 травня 2017 р.); III Міжнародній науково-практичній конференції «Проблеми розробки та прийняття нормативно-правових актів» (м. Київ, 2-3 листопада 2017 р.).

**Анкетування
щодо визначення ролі складових професійної правосвідомості судді**

№ п/п	Складові професійної правосвідомості	Студенти-магістри	Судді
1.	Сприйняття права як соціальної цінності	84%	62%
2.	Готовність до виконання професійного обов'язку	76%	81%
3.	Точне і неухильне застосування правових норм	92%	53%
4.	Принциповість у боротьбі з правопорушеннями	96%	63%
5.	Прагнення до справедливості	98%	74%
6.	Необхідність самовдосконалення	76%	38%
7.	Висока повага до права	66%	23%
8.	Свідоме виконання вимог права	61%	58%

**Анкетування
щодо аналізу взаємодії права та правосвідомості**

№ п/п	Ідея	Судді	Студенти
1.	Правосвідомість є неминучим супутником права	36 %	42%
2.	Право регулює відносини між суб'єктами, наділеними свідомістю	23%	21%
3.	Право і свідомість взаємодіють	34%	26%
4.	Право і свідомість належать до різних сфер	4%	3%
5.	Право і свідомість не взаємодіють	3%	8%

Анкетування
щодо визначення ролі професійної правосвідомості судді
в ухваленні судових рішень

№ п/п		Студенти-магістри	Судді
1.	Роль правосвідомості в ухваленні судових рішень	82 %	78 %

**Анкетування
щодо визначення ролі факторів, що впливають на процес ухвалення
судових рішень**

№ п/п	Складові професійної правосвідомості	Студенти- магістри	Судді
1.	Економічні фактори	48%	42%
2.	Професійна правосвідомість	26%	36%
3.	Внутрішнє переконання судді	26%	22%

**Анкетування
щодо відсоткового співвідношення правосвідомості та внутрішнього
переконання судді**

№ п/п	Складові професійної правосвідомості	Студенти- магістри	Судді
1.	Правосвідомість	64%	71%
2.	Внутрішнє переконання	36%	29%

**Анкетування
щодо визначення елементів механізму ухвалення суддею
судових рішень**

№ п/п	Складові професійної правосвідомості	Студенти- магістри	Судді
1.	Узагальнення дійсності у правових категоріях	32%	39%
2.	Емоційне сприйняття правової дійсності	29%	31%
3.	Формування бажання змінити правову дійсність	14%	13%
4.	Вольове регулювання поведінки в процесі зміни правової дійсності	14%	13%
5.	Вибір засобів та шляхів реалізації поставлених завдань	11%	4%

**Анкетування
щодо відношення до вимог до професійного досвіду судді**

№ п/п	Вимога	Студенти-магістри	Судді
1.	Усвідомлення професійного обов'язку	14%	16%
2.	Професійна підготовка	11%	16%
3.	Високий рівень правосвідомості	28%	21%
4.	Значення власного переконання	9%	4%
5.	Моральність особистості судді	6%	8%
6.	Творчий підхід до виконання функцій	8%	2%
7.	Нетерпимість до порушень законності	4%	2%
8.	Ціннісні орієнтації судді	7%	10%
9.	Принциповість та неупередженість судді	11%	12%
10.	Впевненість у важливості діяльності	2%	9%

**Анкетування
щодо визначення ролі факторів, що впливають на
генезу професійного досвіду судді**

№ п/п	Фактор	Студенти	Судді. Стаж		
			до 5 р.	до 10 р.	до 20 р.
1.	Удосконалення набутих знань (самоосвіта)	48%	41%	20%	8%
2.	Підвищення кваліфікації	26%	29%	38%	43%
3.	Аналіз судової практики	26%	30%	42%	49%

**Анкетування
щодо визначення впливу деформацій професійної правосвідомості судді
на ухвалення судових рішень**

№ п/п	Вид деформацій	Студенти-магістри	Судді
1.	Правовий інфантилізм	14%	8%
2.	Правовий ідеалізм	12%	6%
3.	Правовий нігілізм	18%	11%
4.	Правовий конформізм	16%	17%
5.	Правовий егоцентризм та цинізм	20%	20%
6.	Перероджена правосвідомість	18%	16%
7.	Правовий радикалізм	2%	22%

**Анкетування
щодо визначення впливу типів деформацій професійної
правосвідомості судді на процес ухвалення судових рішень**

№ п/п	Тип деформацій	Студенти- магістри	Судді
1.	Страх помилки	7%	29%
2.	Визнання провини відповідачем	16%	8%
3.	Правова самовпевненість судді	23%	6%
4.	Ухвалення рішення до закінчення судового розгляду	18%	14%
5.	Неприятність судді до окремих видів діяльності чи окремих видів злочинів	15%	18%
6.	Правовий цинізм	6%	3%
7.	Правове становище судді над правом	9%	12%
8.	Переродження судді	0%	1%
9.	Правовий дилетантизм	6%	9%

**Анкетування
щодо визначення ролі шляхів подолання деформацій професійної
правосвідомості судді**

№ п/п	Шляхи подолання деформацій	Студенти-магістри	Судді
I.	Економічні фактори	38%	41%
II.	Політичні фактори	21%	39%
III.	Спеціально-правові фактори:	41%	20%
1.	Підвищення ефективності юридичної освіти	8%	2%
2.	Подолання недоліків судової системи	9%	12%
3.	Підвищення рівня правосвідомості та правової культури судді	18%	8%
4.	Формування нового типу правового мислення судді	6%	2%
5.	Підвищення культурно-професійного рівня судді	4%	1%
6.	Належна якість законів та підзаконних актів	6%	8%
7.	Забезпечення незалежності суду	7%	33%
8.	Усунення негативних явищ у владній сфері	7%	6%
9.	Формування позитивного ставлення судді до власної професії	12%	10%
10.	Формування сенсу права у правосвідомості	7%	4%
11.	Підвищення ролі наукових досліджень у сфері права	6%	2%
12.	Підвищення рівня системності законодавства	10%	12%